

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЖМАКІН СЕРГІЙ АНДРІЙОВИЧ

УДК 342.9: 342.7:349

ДИСЕРТАЦІЯ

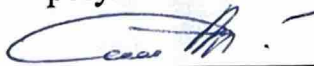
**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЕКОЛОГІЧНОГО
ОМБУДСМЕНА В КОНТЕКСТІ ЗАВДАНЬ СТАЛОГО РОЗВИТКУ:
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ**

Спеціальність 081 Право

Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 С.А. Жмакін

Науковий керівник **Кравченко Іван Олександрович** доктор юридичних
наук, професор

Суми – 2026

АНОТАЦІЯ

Жмакін С.А. Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена в контексті завдань сталого розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань 08 «Право»). – Сумський національний аграрний університет, Суми, 2025.

Дисертаційна робота присвячена комплексному теоретико-методологічному обґрунтуванню концептуальних засад інституалізації екологічного омбудсмена в Україні, розкриттю його адміністративно-правового статусу та визначенню функціональної ролі як ключового позасудового гаранта екологічних прав громадян, особливо в контексті сталого розвитку, військової агресії, повоєнної відбудови та євроінтеграційних процесів.

В умовах глобальних екологічних викликів, посилених в Україні руйнівними наслідками повномасштабної збройної агресії, питання забезпечення та захисту екологічних прав людини набуває виняткової гостроти. Конституція України у статті 50 закріплює право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Проте реалізація та захист цього права часто стикаються з неефективністю державних механізмів, бюрократією та конфліктом інтересів. У цьому контексті актуалізується пошук нових інституційних рішень, здатних виступати ефективним посередником між громадянином, державою та бізнесом.

Здійснено системний аналіз інституту омбудсмена в сучасній правовій науці, визначено його багатовимірну правову природу як субсидіарного механізму захисту прав людини, інструменту демократизації державного управління та засобу реалізації концепції сталого розвитку.

Омбудсмен не належить до жодної з класичних гілок влади, а становить окремий незалежний інститут, який ефективно забезпечує систему стримувань та противаг між особою та державою.

Проведено аналіз походження інституту омбудсмена, виділено два основні методологічні підходи: еволюційний (витоки в античних формах контролю) та інституційний (пов'язує виникнення сучасної моделі зі Швецією 1809 року). Досліджено поширення інституту у світі від 1960-х років, яке супроводжувалося формуванням різноманітних національних моделей: «сильної» скандинавської, «слабкої» британської, децентралізованої американської та багаторівневої іспанської.

Встановлено, що інститут екологічного омбудсмена виник наприкінці ХХ століття як специфічна адаптація класичної моделі до екологічних реалій. Його формування було зумовлено глобальними екологічними викликами: зміною клімату, деградацією довкілля, техногенними катастрофами (зокрема Чорнобильською аварією 1986 року), зростанням екологічної свідомості та розвитком міжнародного екологічного права. Стокгольмська конференція ООН 1972 року заклала правові та інституційні основи глобального екологічного врядування, створивши фундамент для формування національних систем екологічних омбудсменів.

Систематизовано зарубіжну практику функціонування екологічного омбудсмена, проаналізовано моделі Нової Зеландії (парламентський омбудсмен з широкими повноваженнями та концепцією «правової природи»), Австрії (децентралізована система регіональних омбудсменів), Канади (інтеграція в систему державного аудиту) та Угорщини (концепція міжпоколінної справедливості через «омбудсмена для майбутніх поколінь»). Виявлено загальні принципи ефективного функціонування: незалежність від виконавчої влади, підзвітність парламенту, широкі повноваження щодо доступу до інформації та проведення розслідувань, консультативний характер рекомендацій, мультидисциплінарний підхід, прозорість діяльності та активна взаємодія з громадськістю.

Визначено елементи різних зарубіжних моделей, релевантні для України: від новозеландської – широкі повноваження щодо розслідувань та концепцію правової природи; від австрійської – децентралізований підхід з регіональними представництвами; від канадської – інтеграцію екологічного контролю з аудиторськими механізмами; від угорської – концепцію міжпоколінної справедливості та високі кваліфікаційні вимоги.

Проаналізовано сучасний стан інституту омбудсмена в Україні, який характеризується полівалентністю через систему регіональних і спеціалізованих представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Систематизовано повноваження Уповноваженого в екологічній сфері за чотирма напрямками: розгляд звернень громадян, проведення парламентського контролю, застосування заходів реагування на порушення та сприяння вдосконаленню законодавства.

Сформульовано авторське визначення екологічного омбудсмена як незалежної у своїй діяльності посадової особи (або колегіального органу), що призначається парламентом або главою держави для здійснення нагляду за дотриманням екологічного законодавства, захисту екологічних прав громадян та представництва інтересів навколишнього природного середовища. Розроблено його структуру, яка включає інституційний, нормативно-правовий, компетенційний та організаційний блоки. Виокремлено шість основних функцій: контрольна, правозахисна, посередницька (медіаційна), інформаційно-просвітницька, аналітично-рекомендаційна та міжнародного співробітництва.

Здійснено порівняльний аналіз повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері та потенційних повноважень екологічного омбудсмена. Встановлено ключові відмінності: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює захист усіх конституційних прав, тоді як екологічний омбудсмен має вузьку спеціалізацію; екологічний омбудсмен повинен мати розширені повноваження, включаючи право законодавчої ініціативи, проведення

перевірок за власною ініціативою, безпосереднього звернення до суду та обов'язковість розгляду його рекомендацій органами влади; повноваження мають поширюватися не лише на органи влади, а й на недержавні суб'єкти, що впливають на довкілля; необхідність створення спеціалізованого секретаріату з профільними департаментами та регіональними представництвами.

Обґрунтовано роль інституціоналізації екологічного омбудсмена як ключового елемента системи забезпечення екологічних прав громадян та розбудови екологічної демократії. Встановлено, що екологічні права як третє покоління прав людини включають матеріальну складову (право на безпечне довкілля), процедурні компоненти (доступ до інформації, участь у прийнятті рішень, доступ до правосуддя) та колективні права. Ключовим є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України), яке потребує ефективного адміністративно-правового забезпечення, особливо з огляду на воєнну агресію, яка істотно впливає на механізми гарантування екологічних прав та імплементацію концепції сталого розвитку.

Виявлено, що формальне закріплення екологічних прав недостатньо для ефективної екологічної діяльності держави, а їх реалізація стикається з системними проблемами: низьким рівнем екологічної свідомості, обмеженим доступом до інформації, складністю судового захисту, термінологічною невизначеністю. В умовах воєнних дій відсутність в законодавстві поняття «екологічна шкода під час війни» ускладнює механізми компенсації та потребує міжгалузевого вдосконалення.

Доведено, що екологічний омбудсмен має посісти особливе місце в національній системі захисту прав як спеціалізований орган позасудового захисту, що функціонує на засадах незалежності, неупередженості та публічності. На відміну від судових органів, що здійснюють ретроспективний захист, екологічний омбудсмен має забезпечувати

превентивну функцію через моніторинг, аналіз законодавства, внесення рекомендацій та проведення незалежних розслідувань.

В умовах збройної агресії роль екологічного омбудсмена набуває критичного значення для: документування екологічних злочинів агресора; моніторингу екологічного стану деокупованих територій; сприяння відшкодуванню екологічної шкоди на міжнародному рівні; захисту екологічних прав в умовах надзвичайних ситуацій; інтеграції екологічних стандартів у процес післявоєнної відбудови.

Охарактеризовано правові механізми захисту навколишнього середовища як комплексну систему, що включає екологічні принципи («забруднювач платить», запобіжних заходів, сталого розвитку), правові норми (міжнародні та національні) та правові гарантії (матеріальні, процесуальні, інституційні та фінансово-економічні). Проаналізовано еволюцію концепції сталого розвитку від філософських ідей XVIII століття до комплексної міжнародної стратегії, формалізованої у доповіді Комісії Брундтланд (1987) та Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (1992).

Встановлено, що сучасна парадигма сталого розвитку базується на збалансованому поєднанні економічного зростання, соціальної справедливості та екологічної безпеки. Екологічна складова є одним з основних елементів, оскільки визначає якість економічного зростання та соціального добробуту. В умовах повномасштабної збройної агресії правові механізми набувають критичного значення для документування екоциду, притягнення агресора до відповідальності та забезпечення «зеленої» відбудови відповідно до *acquis communautaire* ЄС.

На основі компаративного аналізу виокремлено три основні моделі інституціоналізації екологічного омбудсмена: модель незалежного екологічного омбудсмена (Канада, Нова Зеландія) з широкими повноваженнями; модель омбудсмена для майбутніх поколінь (Угорщина, Ізраїль) з фокусом на міжгенераційній справедливості; модель інтегрованого омбудсмена з включенням екологічної спеціалізації до

чинного інституту. Аналіз продемонстрував, що найбільш ефективною є модель незалежного омбудсмена.

Обґрунтовано, що становлення інституту екологічного омбудсмена в Україні є стратегічним інструментом реалізації Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. Екологічний омбудсмен здатен забезпечити інтеграцію екологічних, соціальних та правових компонентів у державну політику через системний моніторинг прогресу у досягненні екологічних ЦСР, балансування економічних та екологічних інтересів, гарантування дотримання принципів сталості на всіх рівнях управління та формування механізмів підзвітності за виконання міжнародних зобов'язань.

Встановлено багатовимірну кореляцію інституту з конкретними ЦСР: №3 (захист прав на чисте довкілля та здоров'я), №6 (контроль за стандартами якості води), №13 (моніторинг кліматичних зобов'язань), №14 та №15 (захист морських ресурсів та екосистем), №16 (забезпечення верховенства права, доступу до правосуддя, прозорості та підзвітності, протидія корупції у дозвільній сфері), №17 (посередництво між громадськістю, владою та міжнародними організаціями).

Проаналізовано вплив збройного конфлікту на реалізацію екологічних прав громадян, виявлено критичні загрози: зниження імперативності правових норм у воєнний час, обмеження доступу до екологічної інформації (що суперечить Орхуській конвенції та Директиві 2003/4/ЄС), правову дихотомію між конституційними гарантіями та реальним станом екологічної безпеки, ослаблення можливостей громадських організацій, ускладнення доступу до правосуддя, правову невизначеність.

Обґрунтовано, що інституціоналізація екологічного омбудсмена є життєво необхідним стратегічним кроком для України через безпрецедентні масштаби екологічної катастрофи (екоциду). Встановлено, що діяльність екологічного омбудсмена здатна: зміцнити імперативність правових норм щодо екологічних гарантій; усунути правову

невизначеність; посилити розкриття екологічної інформації; покращити якість екологічного адміністрування; забезпечити документування злочинів проти довкілля та формування доказової бази для притягнення агресора до юридичної відповідальності; контролювати фінансові потоки післявоєнної відбудови для забезпечення їх відповідності «зеленим» цілям.

Доведено, що післявоєнна відбудова України має бути використана для фундаментальної трансформації у напрямку «зеленої» економіки та економіки з нульовими викидами. Екологічний омбудсмен, як незалежний орган, має контролювати, що фінансові потоки відбудови сприяють досягненню екологічних цілей у пріоритетних сферах: міське планування, енергетика, управління відходами, відновлення лісів тощо.

Обґрунтовано, що наявність незалежного інституту, здатного контролювати імплементацію екологічних стандартів ЄС, є важливою передумовою для отримання Україною членства в Європейському Союзі. Запровадження інституту екологічного омбудсмена є об'єктивною необхідністю, зумовленою конвергенцією національних екологічних викликів, міжнародних зобов'язань у рамках ЦСР ООН та євроінтеграційних процесів. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/79/177 надає міжнародно-правове обґрунтування для створення такої інституції.

Аргументовано доцільність створення екологічного омбудсмена як окремої спеціалізованої інституції, а не підрозділу в структурі Уповноваженого з прав людини. Така модель забезпечить: автономність та незалежність у прийнятті рішень; можливість формування спеціалізованого експертного апарату; пріоритетність екологічної тематики; прямий вплив на формування екологічної політики держави; підвищення суспільної довіри через спеціалізований мандат. Створення окремої інституції потребує внесення змін до законодавства України та виділення відповідного фінансування з державного бюджету.

Дисертаційне дослідження містить науково обґрунтоване розв'язання наукової проблеми – розробки концептуальних засад становлення, формування та розвитку інституту екологічного омбудсмена в Україні, визначення його адміністративно-правового статусу та функціональної ролі як гаранта екологічних прав громадян.

Результати дослідження мають теоретичне та практичне значення для законотворчої діяльності (розробка проєкту Закону України «Про екологічного омбудсмена»), правозастосовної практики (діяльність Уповноваженого з прав людини, органів екологічного управління), навчального процесу (викладання дисциплін конституційного, адміністративного та екологічного права) та подальших наукових досліджень проблем захисту екологічних прав і реалізації Цілей сталого розвитку.

Ключові слова: омбудсмен, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, спеціалізований омбудсмен, екологічний омбудсмен, адміністративно-правовий статус, права людини, захист прав людини, екологічні права, екологічні відносини, екологічна безпека, екологічна культура, Цілі сталого розвитку, безпечне довкілля, навколишнє середовище, екоцид, право на інформацію, право на доступ до екологічної інформації, публічна інформація, публічне адміністрування, захист довкілля, збройна агресія, повоєнна відбудова.

ABSTRACT

Zhmakin S. A. Administrative and Legal Status of the Environmental Ombudsman in the Context of the Sustainable Development Goals: Foreign Experience and Ukrainian Perspectives. Qualifying scientific work (manuscript)

Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Speciality 081 “Law” (Field of Knowledge 08 “Law”). – Sumy National Agrarian University, Sumy, 2025.

The dissertation is devoted to a comprehensive theoretical and methodological substantiation of the conceptual foundations for the institutionalization of the environmental ombudsman in Ukraine, the disclosure of their administrative-legal status, and the definition of their functional role as a key extrajudicial guarantor of citizens' environmental rights, particularly in the context of sustainable development, military aggression, post-war reconstruction, and European integration processes.

Against the background of global environmental challenges, further aggravated in Ukraine by the devastating consequences of full-scale armed aggression, the issue of ensuring and protecting environmental rights has become exceptionally urgent. Article 50 of the Constitution of Ukraine guarantees everyone the right to an environment that is safe for life and health, as well as the right to compensation for damage caused by violations of this right. In practice, however, the realisation and protection of this right often encounter ineffective public mechanisms, bureaucratic barriers, and conflicts of interest. This creates a need for new institutional solutions that can serve as an effective mediator between citizens, the state, and businesses.

A systematic analysis of the ombudsman institution is conducted in contemporary legal scholarship. Its multidimensional legal nature is defined as: a subsidiary mechanism for human rights protection; an instrument for democratising public administration; and a means of implementing the sustainable development concept. The ombudsman does not belong to any classical branch of power; rather, it constitutes an independent institution that supports an effective system of checks and balances between the individual and the state.

The origin of the ombudsman institution is analysed with an emphasis on two methodological approaches: the evolutionary approach (linking the origins to ancient forms of oversight) and the institutional approach (associating the emergence of the modern model with Sweden in 1809). The global spread of the institution since the 1960s is examined, along with the development of various national models: the “strong” Scandinavian model, the “weak” British model, the decentralised American model, and the multi-level Spanish model.

It is established that the environmental ombudsman emerged in the late twentieth century as a specific adaptation of the classical model to environmental realities. Its formation was driven by climate change, environmental degradation, major technogenic disasters (including the Chernobyl disaster of 1986), the growth of environmental awareness, and the evolution of international environmental law. The 1972 UN Stockholm Conference laid legal and institutional foundations for global environmental governance, creating prerequisites for the development of national systems of environmental ombudsman institutions.

Foreign practice is systematised through an analysis of the models of New Zealand (a parliamentary ombudsman with broad powers and an emphasis on the legal essence of the institution), Austria (a decentralised system of regional ombudsmen), Canada (integration into the state audit system), and Hungary (the concept of intergenerational justice embodied in the Ombudsman for Future Generations). General principles of effective functioning are identified, including independence from the executive branch, accountability to parliament, broad powers regarding access to information and investigations, the non-binding (recommendatory) nature of conclusions, a multidisciplinary approach, transparency, and active engagement with the public.

Elements of these models that are relevant for Ukraine are identified: broad investigative powers and a clear doctrinal articulation of the institution’s legal essence (New Zealand); decentralisation with regional representation (Austria); integration of environmental oversight with audit mechanisms

(Canada); and the concept of intergenerational justice and high qualification requirements (Hungary).

The current state of the ombudsman institution in Ukraine is analysed and characterised by a diversified structure through a system of regional and specialised representatives of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. The Commissioner's environmental-related powers are systematised into four areas: consideration of citizens' complaints, parliamentary oversight, response measures to violations, and facilitation of legislative improvement.

The author proposes a definition of the environmental ombudsman as an official (or a collegiate body) independent in its activities and appointed by parliament or the head of state to oversee compliance with environmental legislation, protect citizens' environmental rights, and represent the interests of the natural environment. The structure of the institution is developed through institutional, regulatory, competence-based, and organisational components. Six core functions are distinguished: oversight/control, human rights protection, mediation, information and education, analytical and recommendatory activity, and international cooperation.

A comparative analysis is conducted between the powers of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights in the environmental sphere and the prospective powers of an environmental ombudsman. The key differences are as follows: the Commissioner protects the full spectrum of constitutional rights, whereas the environmental ombudsman has a specialised mandate; the environmental ombudsman should have expanded powers, including the right to initiate legislation, conduct inspections on its own initiative, have direct access to courts, and require public authorities to consider its recommendations duly; the mandate should extend not only to public authorities but also to private entities whose activities affect the environment; and the institutional design should include a specialised secretariat with special departments and regional offices.

The institutionalisation of the environmental ombudsman is substantiated as a key element in ensuring environmental rights and building environmental democracy. Environmental rights as third-generation (solidarity) rights include a substantive component (the right to a safe environment), procedural components (access to information, participation in decision-making, access to justice), and collective rights. Central among these is the right to an environment safe for life and health (Article 50 of the Constitution of Ukraine), which necessitates effective administrative and legal protection — particularly in light of armed aggression, which significantly affects the mechanisms for guaranteeing environmental rights and the implementation of the concept of sustainable development.

The research indicates that formal recognition of environmental rights is insufficient for the effective implementation of state environmental policy and practice. Their realisation faces systemic obstacles, including low environmental awareness, limited access to information, the complexity of judicial protection, and terminological uncertainty. During hostilities, the absence of a clearly defined concept of “environmental damage during war” in national legislation complicates compensation mechanisms and calls for inter-sectoral legal improvements.

It is demonstrated that the environmental ombudsman should occupy a distinct place in the national human-rights protection architecture as a specialised extra-judicial mechanism operating on the principles of independence, impartiality, and publicity. Unlike courts, which primarily provide retrospective protection, the environmental ombudsman should perform a preventive function through monitoring, legislative analysis, recommendations, and independent investigations.

In the context of armed aggression, the environmental ombudsman assumes critical importance for documenting environmental crimes, monitoring the environmental situation in liberated territories, facilitating international compensation for environmental damage, protecting environmental rights in

emergency situations, and integrating environmental standards into post-war recovery and reconstruction.

Legal mechanisms for environmental protection are characterised as a complex system that includes environmental principles (“polluter pays”, precautionary measures, and sustainable development), legal norms (both international and national), and legal guarantees (substantive, procedural, institutional, and financial/economic). The evolution of the sustainable development concept is analysed from eighteenth-century philosophical ideas to a comprehensive international strategy formalised in the Brundtland Commission report (1987) and the 1992 UN Conference in Rio de Janeiro.

It is established that the modern sustainable development paradigm is based on a balanced combination of economic growth, social justice, and environmental safety, with the environmental component serving as a core determinant of the quality of development and social well-being. Under conditions of full-scale armed aggression, legal mechanisms become particularly significant for documenting ecocide, holding the aggressor accountable, and ensuring “green” reconstruction in accordance with the EU *acquis communautaire*.

Based on comparative analysis, three main models of institutionalisation are distinguished: an independent environmental ombudsman with broad powers (Canada, New Zealand); an ombudsman for future generations focused on intergenerational justice (Hungary, Israel); and an integrated model that embeds environmental specialisation within an existing ombudsman institution. The analysis indicates that the independent model is the most effective.

The dissertation substantiates that establishing an environmental ombudsman in Ukraine is a strategic instrument for implementing the UN Sustainable Development Goals (SDGs) by 2030. The institution can support the integration of environmental, social, and legal components into public policy through systematic monitoring of progress towards relevant SDGs, balancing economic and environmental interests, ensuring adherence to sustainability

principles across governance levels, and strengthening accountability for international commitments.

A multidimensional linkage with specific SDGs is demonstrated: No. 3 (health and a clean environment), No. 6 (water quality standards), No. 13 (climate obligations), No. 14 and No. 15 (protection of marine resources and ecosystems), No. 16 (rule of law, access to justice, transparency and accountability, anti-corruption in permitting), and No. 17 (mediation between the public, authorities, and international organisations).

The impact of armed conflict on the realisation of environmental rights is analysed, with key threats identified: diminished enforceability of legal norms under martial law; restrictions on access to environmental information (contrary to the Aarhus Convention and Directive 2003/4/EC); the widening gap between constitutional guarantees and the actual state of environmental safety; reduced capacity of civil society organisations; impeded access to justice; and legal uncertainty.

The institutionalisation of an environmental ombudsman is argued to be vital for Ukraine, given the unprecedented scale of environmental harm. The environmental ombudsman can: strengthen the enforceability of environmental guarantees; reduce legal uncertainty; promote proactive disclosure of environmental information; improve the quality of environmental administration; support documentation of crimes against the environment and the development of an evidentiary basis for legal accountability; and oversee post-war reconstruction funding to ensure compliance with “green” objectives.

It is proven that Ukraine’s post-war recovery and reconstruction should serve as an opportunity for a fundamental transition towards a green economy and a net-zero economy. As an independent institution, the environmental ombudsman should ensure that reconstruction funding contributes to environmental objectives in priority areas such as urban planning, energy, waste management, and forest restoration.

The dissertation substantiates that an independent institution capable of monitoring implementation of EU environmental standards is an essential prerequisite for Ukraine's EU membership. The introduction of an environmental ombudsman is driven by the convergence of domestic environmental challenges, international commitments under the UN SDGs, and European integration processes. UN General Assembly Resolution A/RES/79/177 provides a global legal rationale for establishing such an institution.

The expediency of creating the environmental ombudsman as a separate specialised institution, rather than as a unit within the structure of the Human Rights Commissioner, is argued. This model would ensure autonomy and independence in decision-making, enable the formation of a specialised expert apparatus, prioritise environmental issues, increase influence on environmental policy-making, and enhance public trust through a focused mandate. The creation of a separate institution requires amendments to Ukrainian legislation and the allocation of appropriate state budget funding.

The dissertation presents a scientifically grounded solution to a crucial scholarly problem: developing conceptual foundations for the establishment, formation, and development of the environmental ombudsman institution in Ukraine, defining its administrative and legal status, and outlining its functional role as a guarantor of citizens' environmental rights.

The research results have theoretical and practical significance for legislative activity (drafting the Law of Ukraine "On the Environmental Ombudsman"), law enforcement and administrative practice (activities of the Human Rights Commissioner and environmental governance bodies), education (teaching constitutional, administrative, and environmental law), and further research on environmental rights protection and SDG implementation.

Keywords: ombudsman; Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights; specialized ombudsman; environmental ombudsman; administrative and legal status; human rights; protection of human rights; environmental rights;

environmental relations; environmental security; environmental culture; Sustainable Development Goals (SDGs); safe environment; environment; ecocide; right to information; right of access to environmental information; public information; public administration; environmental protection; armed aggression; post-war recovery and reconstruction.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Жмакін С. А. Удосконалення правових механізмів реалізації повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту екологічних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 90: частина 1. С. 256-261. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.32>
2. Жмакін С. А. Зарубіжний досвід упровадження інституту екологічного омбудсмена: порівняльний аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №1. С. 443-448. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.73>
3. Medynska N., Novakovska I., Dorosh O., Kupriianchuk I., Sliusarenko S., **Zhmakin S.** Ensuring Environmental Stability in the Presence of Radioactive Impact: Features and Considerations. *Innovative and Intelligent Digital Technologies; Towards an Increased Efficiency*. 2024. vol 564. pp 235–244 https://doi.org/10.1007/978-3-031-70399-7_17 (здобувач проаналізував праці українських вчених щодо екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи)
4. Жмакін С. А. Правова природа інституту екологічного омбудсмена: досвід Нової Зеландії. *Екологічне право*. 2024. № 1-2. С.7-11. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2024.1-2.1>

5. Кравченко І., **Жмакін С.** Перспективи впровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні та визначення його адміністративно-правового статусу. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 3 (55). С.156-161. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.24> (здобувач проаналізував питання поняття та змісту адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена; обґрунтував, що запровадження інституту екологічного омбудсмена як державної інституції сприятиме демократичній трансформації)

6. Volchenko N., **Zhmakin S.**, Udovenko R., Soldatkin S., Soldatkin I., Combating Climate Change Through the International Law Perspective: The Role of the EU in Environmental Diplomacy, (2023), 32, *European Energy and Environmental Law Review*, Issue 5, pp. 257-266. DOI <https://doi.org/10.54648/eelr2023016> (здобувач проаналізував питання ролі Європейського Союзу в екологічній дипломатії, що дозволило виявити ефективні моделі міжнародного правового співробітництва у сфері боротьби зі зміною клімату та здійснити подальший аналіз взаємозв'язку між правовими інструментами, політичними ініціативами ЄС та реальними екологічними результатами).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Жмакін С. Щодо поняття екологічної інформації. Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (14-8 квітня 2025 р.). Суми, 2025. С. 407

2. Жмакін С. Інститут омбудсмена: герменевтичний аспект. Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції «Проблеми юридичної науки очима молодих науковців» (17 жовтня 2024 р.). м. Київ, 2024. С. 116-117

3. Жмакін С. А. Інститут екологічного омбудсмена: генеза традицій. Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (25-28 квітня 2023 р.). Суми, 2023. С. 548

4. Жмакін С. А. Правові засади діяльності Уповноваженого парламенту з навколишнього середовища Нової Зеландії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (13-17 листопада 2023 р.). Суми, 2023. С. 429

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАТУСУ ЕКОЛОГІЧНОГО ОМБУДСМЕНА	35
1.1. Теоретико-методологічний аналіз інституту омбудсмена в сучасній правовій науці	35
1.2. Генеза інституту екологічного омбудсмена в контексті глобальних тенденцій та викликів	46
1.3. Основні вектори становлення інституту екологічного омбудсмена крізь призму зарубіжної практики	58
Висновки до першого розділу	70
РОЗДІЛ 2. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЕКОЛОГІЧНОГО ОМБУДСМЕНА	74
2.1. Повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері	74
2.2. Поняття та елементи адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена	86
2.3. Інституціоналізація екологічного омбудсмена в системі забезпечення екологічних прав громадян	106
Висновки до другого розділу	123
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ЕКОЛОГІЧНОГО ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ	128
3.1. Правові механізми захисту навколишнього середовища як фундамент сталого розвитку	128

3.2. Становлення інституту екологічного омбудсмена в Україні: нормативні засади та перспективи реалізації в контексті Цілей сталого розвитку	150
3.3. Екологічний омбудсмен як гарант екологічних прав громадян в умовах збройного конфлікту та післявоєнного відновлення України	161
Висновки до третього розділу	168
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194
ДОДАТКИ	220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Американська асоціація адвокатів	- АВА
Верховна Рада України	- ВРУ
Європейський Союз	- ЄС
Європейський Суд з прав людини	- ЄСПЛ
Кабінет Міністрів України	- КМУ
Міжнародна благодійна організація	- МБО
«Екологія – Право – Людина»	
Організації економічного співробітництва та розвитку	- ОЕСР
Організація Об'єднаних Націй	- ООН
Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	- Уповноважений
Цілі сталого розвитку	- ЦСР
Sustainable Development Goals	- SDGs

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена низкою теоретичних, практичних та стратегічних чинників, які збігаються у часі для України: необхідність реалізації євроінтеграційних зобов'язань, безпрецедентна екологічна катастрофа внаслідок збройного конфлікту та незавершеність формування ефективних інститутів захисту екологічних прав громадян.

Угода про асоціацію, підписана між Україною та Європейським Союзом, відображає стратегічні зобов'язання нашої країни запроваджувати світові стандарти для членів міжнародної спільноти на основі принципів демократії та верховенства права. Головними цілями України є становлення та розвиток інститутів громадянського суспільства, впровадження верховенства права, незалежного та неупередженого судочинства, а також забезпечення поваги до прав та свобод людини й громадянина. Зближення національного природноресурсного законодавства із законодавством ЄС (EU *acquis communautaire*) вимагає не лише гармонізації норм, але й створення відповідних незалежних інституційних механізмів контролю, що відповідають європейським стандартам.

Посилення антропогенного впливу на навколишнє середовище, а отже, порушення екологічної безпеки, ускладнилося повномасштабними військовими діями на нашій території. Воєнна агресія спричинила катастрофічні, незворотні наслідки, які за своїми масштабами класифікуються як екоцид. Це вимагає розв'язування питань не лише щодо фіксації збитків та притягнення агресора до відповідальності, але й щодо створення ефективного, спеціалізованого та оперативного механізму

захисту екологічних прав, який здатний діяти в умовах правової невизначеності та обмеженого доступу до інформації (воєнний стан).

Враховуючи міжнародний досвід зарубіжних країн, запровадження в Україні інституту екологічного омбудсмена визнається доцільним та стратегічно необхідним. Його завдання виходять за межі загального нагляду, включаючи оперативне реагування на порушення екологічних прав громадян; здійснення відповідних превентивних заходів; сприяння захисту права на екологічну безпеку, екологічну інформацію та на відшкодування екологічної шкоди; контроль за фінансовими потоками та проєктами у рамках післявоєнної «зеленої» відбудови.

В умовах триваючих воєнних дій, інтеграції України у глобальний процес реалізації цілей сталого розвитку та незавершеності інституціоналізації національної правової системи постає об'єктивна необхідність у розробленні теоретико-методологічних засад державного управління, які б ґрунтувалися на врахуванні провідних міжнародних практик правового забезпечення. Екологічний омбудсмен буде виступати незалежним посередником між державою та громадянами, співпрацювати з громадськими та міжнародними організаціями на шляху до європейської інтеграції. При цьому актуалізується завдання науки публічного управління щодо гарантування його незалежності та ефективності.

З огляду на вищезазначене, особливого значення набувають теоретичні та практичні питання становлення, формування та розвитку інституту екологічного омбудсмена в Україні, що зумовлює актуальність та необхідність даного дисертаційного дослідження.

Дослідження ґрунтується на широкій емпіричній та теоретичній базі, що включає праці українських і закордонних вчених, нормативно-правові акти України та зарубіжних країн, міжнародні договори та офіційні документи.

Інститут омбудсмена загалом є предметом численних наукових досліджень у вітчизняній та зарубіжній правовій науці: О. Агєєв, С. Банах,

Л. Голяк, С. Косінов, О. Майданник, О. Марцеляк, Л. Рябовол та інші. Теоретичні основи доповнюються аналізом міжнародних документів, таких як «Венеціанські принципи», а також зарубіжними дослідженнями Дін М. Готтерер (Dean M. Gottehrer), Батанов та ін. (Batanov et al.), що визначають моделі функціонування інституту. Історико-правовий аспект доповнюється роботами, що аналізують вплив глобальних викликів, включаючи техногенні катастрофи Емрах Акюз (Emrah Akuz), та перші спроби інституціоналізації Карл Дж. Еге (Karl J. Ege), Діамандурос П. Нікіфорос (Diamandouros P. Nikiforos). Порівняльно-правовий аналіз ґрунтується на вивченні різних моделей екологічного омбудсмена, що функціонують у світі та безпосередньо стосуються порівняльного аналізу та адаптації цього досвіду в Україні на основі вивчення нормативно-правових актів зарубіжних держав та наукових праць - Е. Крайняк (E. Krajnyák), М. Сабо (M. Szabó), Т. Лагойди, О. Роговенко, М. Кузнецової, Н. Гресь, Н. Бондар, Р. Ханик-Посполітак тощо.

Визначення адміністративно-правового статусу омбудсмена будується на засадах теорії адміністративного права та наукових працях І. Арістової, В. Колпакова, А. Клочко, І. Кравченко, В. Кузьменко, М. Горбача, А. Макаровець, О. Запотоцької та інш. Дослідження правових механізмів захисту навколишнього середовища базуються на фундаментальних працях з екологічного права, а саме А. Гетьмана, Ю. Шемшученка, В. Курило, В. Стрельник, Т. Довгий, Є. Курінного, І. Тарасенко, К. Ніколаєва, О. Лопенко, Е. Кондура, М. Черкашина та інш.

Найактуальніше завдання дисертаційного дослідження обґрунтовується на базі новітніх монографій та статей, що досліджують правові наслідки військової агресії О. Яра, Н. Стасюк, В. Бредіхіна, М. Ільїна, В. Микулець, Л. Решетник, М. Сірант, О. Ромців, Н. Волченко.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на основі Законів України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Цілей сталого розвитку України на

період до 2030 року (проголошених Резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 та підтриманих Указом Президента України № 722/2019 від 30.09.2019 року), відповідно до Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. №286-р), Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 386-р.), Державної національної програми «Освіта» ("Україна ХХІ століття") (Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 № 896), Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021) інших нормативно-правових актів і науково-дослідних тематики кафедри адміністративного та інформаційного права Сумського національного аграрного університету «Взаємодія галузей права в умовах сталого розвитку України та глобальної цифрової трансформації» (номер державної реєстрації 0121U109599).

Метою дисертаційного дослідження є комплексне науково-теоретичне обґрунтування концептуальних засад становлення, формування та розвитку інституту екологічного омбудсмена, розкриття його адміністративно-правового статусу, функціональної ролі як гаранта екологічних прав громадян в умовах збройного конфлікту, із врахуванням адаптації позитивного закордонного досвіду.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання дослідження**:

- провести теоретико-методологічний аналіз інституту омбудсмена в сучасній правовій науці для визначення його сутності, правової природи та місця у механізмі захисту прав людини;
- дослідити генезу та еволюцію інституту екологічного омбудсмена, а також визначити основні глобальні тенденції та виклики, що зумовлюють його становлення;

- систематизувати та проаналізувати зарубіжну практику функціонування інституту екологічного омбудсмена, виділити основні вектори його становлення та визначити можливості адаптації позитивного досвіду в Україні;

- розкрити поняття та елементи адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена та провести порівняльний аналіз його потенційних повноважень із чинними повноваженнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері;

- обґрунтувати роль та місце інституціоналізації екологічного омбудсмена в системі забезпечення та гарантування екологічних прав громадян України;

- охарактеризувати правові механізми захисту навколишнього середовища як фундаментальну основу сталого розвитку та визначити їхню актуальність в контексті повоєнної відбудови;

- проаналізувати нормативні засади та окреслити перспективи становлення інституту екологічного омбудсмена в Україні з урахуванням Цілей сталого розвитку та євроінтеграційних процесів;

- науково обґрунтувати функцію екологічного омбудсмена як ключового гаранта екологічних прав громадян в умовах збройного конфлікту та подальшого післявоєнного «зеленого» відновлення України.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення, реалізації та гарантування екологічних прав людини і громадянина, здійснення публічного адміністративного контролю у сфері захисту довкілля та інституціоналізації спеціалізованих правозахисних органів в Україні.

Предметом дослідження є адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена, теоретичні та практичні аспекти його функціонування в контексті євроінтеграційних процесів та Цілей сталого розвитку.

Методи дослідження. Вибір методів дослідження обумовлюється поставленими завданнями та особливостями об'єкта дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить система філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних підходів та методів пізнання правових явищ, що дозволяють забезпечити об'єктивність, достовірність та всебічність одержаних наукових результатів.

Як фундаментальний підхід використано діалектичний метод для пізнання інституту екологічного омбудсмена в його розвитку, при формулюванні вихідних понять дослідження (при формуванні дефініції «екологічний омбудсмен»), взаємозв'язку та взаємозалежності з динамічними суспільно-політичними процесами в Україні (зокрема, в умовах збройного конфлікту та євроінтеграції). Системний підхід застосовувався для цілісного вивчення інституту екологічного омбудсмена як інтегрованого елемента системи адміністративно-правового захисту екологічних прав, визначення його структурних елементів та функціональних зв'язків із чинними інститутами, зокрема Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. Інституційний підхід відкрив можливості для комплексного аналізу процесів становлення та функціонування інституту екологічного омбудсмена. Він дозволив не лише окреслити механізми формування суспільної довіри до цього інституту, а й оцінити рівень його легітимності у правовій системі та ефективність у практичній площині. Такий підхід сприяє виявленню факторів, що забезпечують сприйняття омбудсмена як авторитетного та незалежного органу, здатного гарантувати екологічні права громадян.

Основою дослідження стали загальнонаукові методи, такі як метод аналізу та синтезу, метод індукції та дедукції, метод абстрагування та узагальнення. Метод аналізу та синтезу використовувався протягом усього дослідження для розкладання інституту омбудсмена на складові елементи (правова природа, статус, повноваження) та наступного їх об'єднання для

формування цілісної концепції (Розділи 1 та 2) та вивчення, узагальнення та формулювання авторських визначень понять, зокрема, «адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена» (п. 2.2). Метод індукції та дедукції застосовувався для переходу від вивчення окремих нормативних актів та зарубіжної практики (п. 1.3) до формулювання загальних теоретичних висновків та пропозицій щодо інституціоналізації в Україні (Розділ 3). Метод абстрагування та узагальнення дозволив сформулювати теоретичні положення, висновки та пропозиції, що мають наукову новизну та практичну цінність, зокрема, обґрунтування стратегічної необхідності інституту в умовах післявоєнної відбудови (п. 3.3).

Окрім того, використовувалися спеціальнонаукові та міждисциплінарні методи. Історико-правовий метод використаний для вивчення генези та еволюції інституту омбудсмена та, зокрема, екологічного омбудсмена у світі (п. 1.1, 1.2), простеження основних етапів та факторів, що вплинули на його становлення. Методологія порівняльного правознавства є ключовим інструментом у дослідженні інституту екологічного омбудсмена, оскільки забезпечує системне зіставлення його правового статусу, компетенцій та механізмів діяльності в різних країнах (п. 1.3). Такий підхід дозволяє не лише визначити спільні риси та відмінності у функціонуванні інституту, але й виявити тенденції його розвитку, що формують основу для вироблення ефективних моделей правового регулювання. Компаративістський аналіз відкриває можливості для запозичення позитивного досвіду, який може бути інтегрований у національну правову систему з метою посилення гарантій екологічних прав громадян. Формально-юридичний метод став основним при аналізі національних та міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють захист екологічних прав, а також при розкритті сутності адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена та визначенні його місця в системі державного управління (п. 2.2, 3.2). Метод

прогнозування застосовано для оцінки перспектив реалізації інституту екологічного омбудсмена в Україні та формування пропозицій щодо його ефективної діяльності в умовах післявоєнного відновлення та адаптації до Цілей сталого розвитку (Розділ 3).

Емпіричну базу дослідження склали Конституція України, міжнародно-правові акти (включаючи Орхуську конвенцію), законодавство України, звіти Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, практика Європейського суду з прав людини, а також наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі адміністративного та екологічного права.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням, присвяченим теоретичному обґрунтуванню концепції становлення та розвитку інституту екологічного омбудсмена, його адміністративно-правового статусу, функціональної ролі як гаранта екологічних прав громадян в умовах збройного конфлікту та повоєнної відбудови:

Уперше

- обґрунтовано стратегічну необхідність інституціоналізації екологічного омбудсмена в Україні, виходячи з безпрецедентних масштабів екологічної шкоди (екоциду), завданої в умовах збройного конфлікту;
- розроблено концептуальні засади адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена, включаючи визначення його місця в системі органів публічного контролю, повноважень щодо оперативного реагування на екологічні загрози в умовах обмеженого доступу до інформації (воєнний стан) та забезпечення дотримання екологічних стандартів ЄС;
- визначено функціональну модель діяльності екологічного омбудсмена як ключового суб'єкта документування екологічних злочинів, збору доказової бази для міжнародних юрисдикційних органів та

моніторингу відповідності інвестиційних потоків у відбудову принципам сталості та зеленої економіки;

- проаналізовано ключові повноваження (компетенцію) екологічного омбудсмена, зокрема розгляд скарг, проведення перевірок, надання рекомендацій органам публічної влади, участь у розробці екологічної політики та законодавства;

- розглянуто зарубіжний досвід та обґрунтовано перспективи й доцільність запровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні, особливо в контексті післявоєнної відбудови та євроінтеграційних процесів;

- вперше здійснено комплексний аналіз повноважень Уповноваженого ВРУ в екологічній сфері в контексті воєнних викликів та обґрунтовано необхідність створення спеціалізованого екологічного омбудсмена як елемента системи захисту прав людини в Україні.

Удосконалено

- теоретико-правове розуміння інституту екологічного омбудсмена шляхом уточнення його сутнісних характеристик, принципів діяльності та критеріїв спеціалізації, що відрізняють його від загального інституту Уповноваженого ВРУ з прав людини, особливо в контексті сучасних глобальних екологічних викликів;

- систематизацію зарубіжного досвіду функціонування екологічного омбудсмена, виділено найбільш релевантні моделі (наприклад, спеціалізований офіс або незалежна посада) та обґрунтовано вектори їхньої адаптації до правової системи України з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань;

- класифікацію правових механізмів захисту навколишнього середовища, інтегровано їх у контекст Цілей сталого розвитку та повоєнної трансформації, підкреслюючи їхню роль як фундаментальної основи для «зеленої» відбудови та формування нової екологічної політики.

Набуло подальшого розвитку:

- порівняльний адміністративно-правовий аналіз повноважень Уповноваженого ВРУ з прав людини в екологічній сфері, обґрунтовано необхідність делегування або створення окремого спеціалізованого органу для подолання фрагментації екологічного управління та підвищення імперативності правових норм в умовах правової невизначеності;
- обґрунтування нормативно-правових засад інституціоналізації екологічного омбудсмена в Україні та розробки спеціального закону, що забезпечить його функціональність та незалежність у контексті імплементації європейських екологічних стандартів.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що сформульовані концептуальні положення та висновки дисертаційного дослідження мають як теоретико-методологічну, так і прикладну цінність, що забезпечує можливість їх використання у різних сферах:

- *освітній процес* – у викладанні окремих тем навчальних дисциплін («Конституційне право», «Екологічне право», «Порівняльне правознавство», «Адміністративне право»), у розробленні та викладанні спеціальних курсів, підготовці підручників, навчальних посібників і курсів лекцій, а також у вдосконаленні навчально-методичного забезпечення (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в навчальний процес юридичного факультету Сумського національного аграрного університету);
- *правотворча діяльність* – при підготовці нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про екологічного омбудсмена»;
- *науково-дослідна діяльність* – для подальшого поглибленого аналізу порушеної проблематики з метою удосконалення організаційно-правових засад адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена;
- *практична діяльність* – для оптимізації роботи представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на місцях та спеціалізованих омбудсменів (акт впровадження результатів

дисертаційного дослідження у практичну діяльність адвокатського об'єднання «ЮПРАЙТ»).

Особистий внесок здобувача. Всі положення і висновки дисертації сформульовані й обґрунтовані самостійно. У наукових публікаціях, виконаних у співавторстві, визначено індивідуальний внесок здобувача, що містить наступні обґрунтовані положення:

1. в публікації «Ensuring Environmental Stability in the Presence of Radioactive Impact: Features and Considerations» (Medynska N., Novakovska I., Dorosh O., Kupriianchuk I., Sliusarenko S., Zhmakin S. Ensuring Environmental Stability in the Presence of Radioactive Impact: Features and Considerations. *Innovative and Intelligent Digital Technologies; Towards an Increased Efficiency*. 2024. vol 564. pp 235–244 https://doi.org/10.1007/978-3-031-70399-7_17) здобувач проаналізував праці українських вчених щодо екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;

2. в публікації «Перспективи впровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні та визначення його адміністративно-правового статусу» (Кравченко І., Жмакін С. Перспективи впровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні та визначення його адміністративно-правового статусу. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 3 (55). С.156-161. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.24>) здобувач проаналізував питання поняття та змісту адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена; обґрунтував, що запровадження інституту екологічного омбудсмена як державної інституції сприятиме демократичній трансформації;

3. в публікації «Combating Climate Change Through the International Law Perspective: The Role of the EU in Environmental Diplomacy» (Volchenko N., Zhmakin S., Udovenko R., Soldatkin S., Soldatkin I., Combating Climate Change Through the International Law Perspective: The Role of the EU in

Environmental Diplomacy, (2023), 32, *European Energy and Environmental Law Review*, Issue 5, pp. 257-266. DOI <https://doi.org/10.54648/eelr2023016>)
здобувач проаналізував питання ролі Європейського Союзу в екологічній дипломатії, що дозволило виявити ефективні моделі міжнародного правового співробітництва у сфері боротьби зі зміною клімату та здійснити подальший аналіз взаємозв'язку між правовими інструментами, політичними ініціативами ЄС та реальними екологічними результатами.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові результати дисертації обговорювалися на науково-практичних конференціях, круглих столах, юридичних форумах та висвітлені в матеріалах Науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14-8 квітня 2025 р.), Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції «Проблеми юридичної науки очима молодих науковців» (м. Київ, 17 жовтня 2024 р.), Науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 25-28 квітня 2023 р.), Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (м. Суми, 13-17 листопада 2023 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладено в 10 публікаціях, з яких 3 опубліковано в журналах, що входять до переліку фахових наукових видань України (категорія Б), 3 – в іноземних періодичних виданнях та 4 тези на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить – 226 сторінки, із них основний текст – 202 сторінки, список використаних джерел (202 найменування) – 24 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАТУСУ ЕКОЛОГІЧНОГО ОМБУДСМЕНА

1.1. Теоретико-методологічний аналіз інституту омбудсмена в сучасній правовій науці

Інститут омбудсмена є важливою складовою сучасної правової системи, що виконує функцію субсидіарного механізму захисту прав людини. Його роль у суспільстві визначається через призму демократизації державного управління, глобалізаційних процесів, поширення альтернативних способів вирішення спорів та реалізації концепції сталого розвитку. У більшості країн світу омбудсмени функціонують як у державному, так і в приватному секторах, що свідчить про універсальність та адаптивність цього інституту.

У науковій літературі інститут омбудсмена розглядається як новітній інституційний механізм позасудового захисту прав людини. Його правовий статус, обсяг повноважень та організаційна структура варіюються залежно від типу правової системи, історичних передумов становлення державності та рівня правової культури суспільства. У багатьох країнах омбудсмен є незалежним державним органом, що здійснює контроль за дотриманням прав і свобод громадян, діючи автономно від виконавчої влади.

Методологічно дослідження інституту омбудсмена базується на таких підходах: системному, що дозволяє розглядати омбудсмена як елемент правової системи; порівняльно-правовому, який дає змогу аналізувати зарубіжні моделі; функціональному, що акцентує увагу на практичному виконанні повноважень; інституційному, який досліджує організаційні та правові аспекти діяльності омбудсмена.

Етимологічно термін «омбудсмен» походить від шведського слова *ombudsman*, що буквально означає «уповноважена особа» (від давньоісландського *umbothsmadhr*, де *umboth* — довіреність, повноваження, *madhr* — людина). У «Юридичній енциклопедії» під редакцією Ю. Шемшученка омбудсмен визначається як парламентський комісар з прав людини [157]. Міжнародна асоціація омбудсменів наголошує на гендерній нейтральності терміна, трактуючи його як «представник» або «повірений» [201, с. 4].

У наукових джерелах представлено низку дефініцій поняття «омбудсмен», що свідчить про його поліваріативність та відсутність єдиної моделі. Так, Міжнародна асоціація юристів у 1974 році визначила омбудсмена як незалежну посадову особу високого рівня, яка приймає скарги на дії державних органів, проводить розслідування, рекомендує коригувальні дії та звітує перед парламентом [164, с. 2-3].

Вчена Л. Рябовол визначає омбудсмена, як «незалежну публічну особу високого рангу, до повноважень якої належить здійснення контролю, як правило, від законодавчої, іноді від виконавчої влади за станом реалізації прав людини шляхом розгляду скарг на органи публічної влади та дії посадових осіб і проведення відповідних розслідувань» [126, с. 40]. З зазначеної дефініції витікає ще одна важлива функція – здійснення контролю, а омбудсмен визначається, як незалежна публічна особа високого рангу. С. Ківалов розглядає омбудсмена, як інститут субсидіарно застосовуваний у правовому механізмі захисту прав людини та громадянина, діяльність якого доповнює чинні способи захисту прав людини, не скасовуючи й не переглядаючи компетенцію державних органів, що забезпечують захист і відновлення порушених прав і свобод [54, с. 96]. І. Ієрусалімова також визначає омбудсмена як можливий альтернативний чи необхідний додатковий інститут «ненадійної державної системи, гарант прийняття правомірних рішень та сприяє підвищенню публічної довіри до адміністрації» [46, с. 18].

Найбільш комплексне визначення, на нашу думку, запропонував О. Марцеляк, який характеризує омбудсмена як контрольно-наглядовий, правозахисний, незалежний, політично нейтральний орган державної влади, уповноважений конституцією чи законом контролювати діяльність органів виконавчої влади з огляду на дотримання прав і свобод людини, діючи неформально та рекомендуючи коригувальні дії [80, с. 40].

Інститут омбудсмена в сучасній правовій науці постає як багатовимірне явище, що поєднує в собі елементи правозахисту, контролю, медіації та демократичного нагляду, а його розвиток є невід'ємною частиною процесу становлення правової держави та реалізації принципів сталого розвитку. Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що інститут омбудсмена в сучасній правовій науці визначається як: посадова особа високого рангу; державний орган; інституційне утворення з особливим статусом.

З огляду на правову природу та функціональне призначення, інститут омбудсмена доцільно розглядати як: політичний інститут особливого типу; державний інститут із незалежним статусом; інститут контролю; правозахисний інститут у системі демократичного врядування.

У лексиконі сучасних суспільних наук термін «інститут» є багатозначним. У перекладі з латинської *institutum* означає «встановлення», «запровадження», «звичай». У науковій традиції домінують дві основні позиції щодо його трактування: як усталеної в суспільстві норми та як організації чи установи [28, с. 10]. В контексті омбудсмена ці підходи поєднуються, формуючи унікальну модель інституційного захисту прав людини.

У. Ільницька зазначає, що в демократичних країнах найефективнішим способом забезпечення прав і свобод людини є діяльність парламенту та інституту омбудсмена. Парламент здійснює контроль за дотриманням прав, а омбудсмен виступає як ключова ланка цього процесу. Незважаючи на різні форми правління, роль омбудсмена є універсально важливою — він

гарантує, що права людини не залишаються декларативними, а реалізуються на практиці [48, с. 208].

Аналіз омбудсмена, як політичного інституту особливого типу, характеризується тим, що омбудсмен є державним органом, який захищає права та інтереси громадян перед органами влади. Омбудсмен може втручатись у разі порушення прав громадян державними органами чи установами, розглядати звернення громадян та надавати їм консультації з питань захисту їх прав і свобод. Політичні інститути покликані виражати специфічні політичні інтереси тих чи інших соціальних груп, а також регулювати конфронтацію тих інтересів, які не збігаються. Отже, омбудсмен, як політичний інститут спрямовує та контролює діяльність у сфері дотримання прав людини та громадянина, є специфічною формою організації владної діяльності та сталим засобом впорядкування політичних відносин, виконуючи функцію контролю та підтримання порядку, регулювання соціальних процесів, взаємовідносин між суб'єктами права тощо. Хоча інститут омбудсмена не є класичним політичним інститутом, його діяльність тісно пов'язана з парламентом і впливає на формування державної політики у сфері прав людини. Завдяки своїй незалежності, аполітичності та контролюючим функціям він є своєрідним мостом між громадянами й органами влади. Омбудсмен діє в політичному контексті, але з правозахисною метою, що робить його унікальним суб'єктом у системі демократичного врядування.

Як державний інститут із незалежним статусом, омбудсмен, є елементом апарату держави, який забезпечує систему стримувань та противаг розподілу гілок влади. Його функції зазвичай включають контроль за діяльністю органів влади, захист прав та свобод громадян, а також вирішення конфліктів між ними. Державний інститут це завжди відносно відокремлена частина державної структури, що володіє певною автономією та створюється для регулювання певної сфери суспільних відносин. Через свою незалежність та здатність реагувати на порушення

прав людини, омбудсмен може сприяти збереженню балансу влади та захисту прав громадян. Отже, інститут омбудсмена є невід'ємною частиною системи державної влади, створеною для контролю за дотриманням прав і свобод людини. Його діяльність ґрунтується на законах та фінансується з держбюджету, проте він зберігає незалежність від інших гілок влади. Такий особливий статус дозволяє йому ефективно виконувати функцію захисника прав громадян, залишаючись нейтральним і неупередженим арбітром між особою та державою.

Омбудсмен може розглядатися як інститут контролю за діяльністю органів влади відповідно до їх компетенцій. До таких повноважень омбудсмена, як правило, відносять моніторинг діяльності органів влади, дотримання ними норм законодавства та реалізацію захисту прав людини. Він може реагувати на можливі порушення та вживати заходів для відновлення порушених прав громадян. Таким чином, омбудсмен сприяє підтримці принципів демократії, законності та захисту прав людини через систему контролю над діяльністю органів влади. Омбудсмен виконує важливу контрольну функцію, спрямовану на забезпечення дотримання прав і свобод людини в діяльності органів влади. Його повноваження охоплюють розгляд скарг громадян, ініціювання перевірок та надання рекомендацій, що сприяє виявленню системних порушень. Незалежність омбудсмена від виконавчої гілки влади дозволяє йому об'єктивно здійснювати парламентський контроль і впливати на вдосконалення державного управління у сфері прав людини.

Демократичне врядування передбачає відкритість, підзвітність, участь громадян у прийнятті рішень, дотримання прав людини та верховенство права. У такій системі влада не є самоціллю, а інструментом реалізації суспільних інтересів. Одним із ключових елементів демократичного врядування є механізми контролю за діяльністю органів влади, серед яких особливе місце займає інститут омбудсмена.

Інститут омбудсмена виник як реакція на потребу в незалежному контролі за дотриманням прав людини поза межами судової системи. Його правозахисна функція полягає у: захисті прав і свобод громадян від порушень з боку органів державної влади; реагуванні на скарги та звернення громадян; здійсненні моніторингу дотримання прав людини; наданні рекомендацій щодо усунення порушень. Омбудсмен виступає як гарант реалізації прав людини, особливо в умовах, коли традиційні механізми захисту (суд, прокуратура) є недостатньо ефективними або недоступними. Інститут омбудсмена є невід'ємною складовою системи демократичного врядування. Його правозахисна функція, незалежність, здатність до впливу на державну політику та взаємодія з громадянським суспільством роблять його ключовим елементом механізму забезпечення прав і свобод людини. У контексті сталого розвитку та глобальних викликів роль омбудсмена лише зростає, набуваючи нових форм і змісту.

Отже, інститут омбудсмена в сучасній правовій науці постає як багатофункціональний механізм, що поєднує політичну, правову та соціальну складові. Його унікальний статус забезпечує ефективну реалізацію прав людини, підтримку демократичних принципів та розвиток правової держави.

Як вже зазначалося, інститут омбудсмена є ключовим елементом демократичного врядування, що забезпечує реалізацію прав і свобод людини поза межами судової системи. Його діяльність спрямована на захист громадян від порушень з боку органів державної влади, сприяння прозорості адміністративних процесів та формування культури прав людини. Омбудсмен виступає як незалежний арбітр, що діє на основі принципів законності, об'єктивності та справедливості.

У цьому контексті Дін М. Готтерпер (Dean M. Gottehrer) виділяє чотири мінімальні характеристики, якими повинен володіти омбудсмен: по-перше, незалежність, сутність якої, на думку автора, полягає в правових засадах діяльності омбудсмена, які мають бути закріплені виключно або

Конституцією, або законом, а не підзаконними нормативно-правовими актами та має діяти як незалежна посадова особа законодавчого органу. По-друге, неупередженість і справедливість, які полягають в тому, що омбудсмен не надає переваг ні уряду, ні особі, яка подала скаргу. Неупередженість і справедливість забезпечується встановленням кваліфікаційних вимог до омбудсмена – особистими якостями, аполітичністю, амбіційністю тощо. По-третє, надійний процес розгляду скарг. Якість процесу розгляду скарг омбудсменом може визначати довіру до інституту омбудсмена та обумовлена компетенціями якими наділений омбудсмен. По-четверте, конфіденційність. Люди, які скаржаться омбудсмену, а також державні службовці та працівники, які реагують на розслідування омбудсмена, можуть побоюватися репресій. Омбудсмен, як правило, може зберігати конфіденційність таких повідомлень. У дуже небагатьох суспільствах конфіденційність не є обов'язковою, оскільки репресії малоймовірні і не схвалюються. Майже за будь-яких обставин омбудсмен не може бути примушений давати свідчення або надавати записи [164, с. 5- 9].

Крім того, що офіс омбудсмена має бути незалежним і неупередженим, він повинен бути ефективним. Це стосується чотирьох аспектів. По-перше, поінформованість громадськості про омбудсмена та доступ до нього. По-друге, повноваження щодо проведення розслідувань. По-третє, повноваження пропонувати адекватні засоби правового захисту і, по-четверте, ефективність у забезпеченні дотримання висновків і рекомендацій [164, с. 10].

Теоретичний аналіз інституту омбудсмена виявляє систему основоположних принципів, що визначають його природу та специфіку:

Принцип незалежності є фундаментальним для функціонування омбудсмена. Він включає функціональну незалежність (самостійність у прийнятті рішень), організаційну незалежність (відокремленість від інших органів влади) та фінансову незалежність (автономне бюджетне

забезпечення). Професор Л. Рябовол визначає, що незалежність інституту омбудсмена має два аспекти – зовнішній і внутрішній. Перший виявляється в тому, що омбудсмен є незалежним від органів державної влади й місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій, засобів масової інформації, втручання яких у його діяльність є неприпустимим. Внутрішнім аспектом є обсяг фінансування, необхідний і достатній для виконання ним своїх функцій [126, с. 40].

Принцип доступності передбачає максимальне спрощення процедур звернення до омбудсмена, безоплатність його послуг та усунення бар'єрів, що можуть перешкоджати реалізації права на звернення. Так, відповідно до Венеціанських принципів «будь-яка фізична чи юридична особа, включаючи неурядові організації, має право на вільний, безперешкодний та безоплатний доступ до омбудсмена та подання скарги» [185].

Принцип об'єктивності — це один із ключових засад діяльності омбудсмена. Він означає, що омбудсмен має діяти неупереджено, незалежно від політичних, особистих чи інших впливів, керуючись виключно фактами, законом і правами людини. Пункти 13 та 14 Венеціанської конвенції закріплюють, що «Інституційна компетенція омбудсмена поширюється на публічну адміністрацію на всіх рівнях. Мандат омбудсмена охоплює всі послуги загального інтересу та публічні послуги, що надаються населенню, незалежно від того, чи надаються вони державою, муніципалітетами, державними органами чи приватними суб'єктами. Компетенція омбудсмена щодо судової системи обмежується забезпеченням процедурної ефективності та адміністративного функціонування цієї системи. Омбудсмен не отримує і не виконує жодних вказівок від будь-яких органів влади» [185].

Принцип справедливості означає неупередженість омбудсмена, рівне ставлення до всіх учасників процесу та прийняття рішень виключно на підставі права та справедливості. Справедливість – це постійна та вічна воля віддати кожному належне (Юстиніан). Справедливість як

соціально-правова категорія відображає усталену волю забезпечити кожному належне, відповідно до його заслуг, становища та вчинків. Вона поєднує як морально-правовий ідеал, так і механізми його досягнення. У широкому сенсі справедливість полягає у досягненні балансу між правами й обов'язками, зусиллями та винагородою, проступками та відповідним покаранням, що втілюється через відповідні норми, цінності та практичні дії. Цей принцип має численні аспекти: як оцінка правильності рішень, так і міра суспільного реагування на дії або події. Особливого значення справедливість набуває у взаєминах між представниками влади та громадянами, оскільки саме держава, отримуючи мандат довіри від суспільства, зобов'язана діяти в межах відповідальності, прозорості та з урахуванням інтересів усіх соціальних груп [17]. Як слушно зазначає Н. Шевелер, цей принцип доповнює та розвиває інші загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи, формуючи морально-правові орієнтири та визначаючи межі їх дії [151, с. 302].

Принцип ефективності означає здатність омбудсмена реально впливати на процеси забезпечення прав і свобод людини, забезпечувати результативність в реагуванні на порушення та впроваджувати системні зміни через аналітичну, наглядову та рекомендаційну функції. Ефективність передбачає: оперативність розгляду скарг; обґрунтованість рішень; доступність до процедури звернення; незалежність діяльності; результативність у відновленні порушених прав тощо. Схеми омбудсмена можуть, таким чином, надавати сторонам суперечок різноманітні варіанти вирішення їх конфлікту: це може включати надання інформації, примирення, формальне посередництво, використання експертів, судовий підхід і, в деяких випадках, формальне слухання [147, с. 114].

Правова природа діяльності омбудсмена характеризується специфічним поєднанням юрисдикційних та неюрисдикційних елементів. З одного боку, омбудсмен здійснює квазісудову діяльність, розглядаючи скарги та приймаючи рішення щодо порушень прав людини. З іншого боку,

його повноваження мають рекомендаційний характер, що відрізняє його від традиційних судових органів. Як слушно зазначає О. Марцеляк, суть діяльності омбудсмена полягає не у винесенні остаточних рішень, а в переконанні державних органів у необхідності відновити порушені права людини та вдосконалити свою роботу, особливо там, де спостерігаються масові порушення. Завдяки неімперативному характеру повноважень та використанню методу переконання, омбудсмен позитивно сприймається органами управління, а його рекомендації часто знаходять підтримку. Крім того, посередницька діяльність омбудсмена сприяє досягненню компромісу та спільних угод між постраждалими особами та органами влади, що порушили їхні права, що є важливим позитивним аспектом [79, с. 14].

Ця специфіка породжує теоретичні дискусії щодо місця омбудсмена в системі поділу влади. Превалює думка про те, що омбудсмен не належить до жодної з класичних гілок влади, а становить окремий інститут громадянського суспільства, що діє в публічно-правовій сфері.

Узагальнення та систематизація наукових досліджень щодо інституту омбудсмена в зарубіжних країнах, здійснені Л. Рябовол, дали змогу окреслити низку тенденцій. Зокрема, інститут омбудсмена займає особливе місце у державному механізмі, має правозахисну природу та виступає важливою гарантією реалізації прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Незалежно від моделі функціонування (парламентської, урядової чи незалежної), рівня організації (регіонального чи загальнодержавного), галузевої спрямованості чи компетенцій (загальна, спеціалізована – наприклад, у сфері прав дитини), омбудсмен не обмежується лише розглядом скарг громадян. Його діяльність має ширший зміст, що полягає у здійсненні контролю за публічною владою у сфері дотримання міжнародних стандартів прав людини, забезпеченні високого рівня їх захисту та сприянні балансу інтересів держави й громадянського суспільства. Місія омбудсмена полягає у посередництві між владою та суспільством, виявленні й усуненні випадків порушення прав людини.

Ефективність його правозахисної діяльності можлива лише за умови конструктивної взаємодії з органами державної влади, їхніми посадовими особами, органами місцевого самоврядування та правозахисними інституціями, що передбачає чіткий розподіл завдань і відповідальності [127, с. 43].

Світові тенденції розвитку інституту омбудсмена свідчать про трансформацію його функцій: від класичного посередника між суспільством та урядом – до ключового суб'єкта, що сприяє відновленню цілісності соціальної системи. Водночас посилюється його моніторингова та правозахисна діяльність, функція позасудового вирішення конфліктів, а також з'являються нові напрями – удосконалення законодавства, сприяння належному урядуванню, розвиток правової освіти та міжнародного співробітництва. Важливим є також розширення консультативних і координаційних функцій, що забезпечує ефективність правозахисної діяльності омбудсмена за умови конструктивної взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування та правозахисними інституціями [159, с. 279].

Інститут омбудсмена у сучасних умовах постає як багатофункціональний правозахисний механізм, здатний не лише реагувати на порушення прав людини, але й активно сприяти вдосконаленню правової системи та розвитку демократичного врядування.

Таким чином, у сучасній правовій науці інститут омбудсмена розглядається як ключовий елемент системи позасудового захисту прав людини. Його функціональне призначення виходить за межі формального розгляду індивідуальних скарг та полягає у забезпеченні принципів законності, справедливості, ефективності та сприянні сталому розвитку суспільства. Завдяки інституційній незалежності, високому моральному авторитету та здатності здійснювати вплив на органи публічної влади, омбудсмен виконує важливу роль у зміцненні довіри громадян до державних інституцій та у підвищенні якості публічного управління.

1.2. Генеза інституту екологічного омбудсмена в контексті глобальних тенденцій та викликів

Питання про походження інституту омбудсмена в юридичній науці залишається дискусійним. Сучасні дослідники виокремлюють два основні підходи до його генези. Перший — еволюційний, який вбачає витoki інституту в античних формах контролю за владою. Так, Лорена Гонсалес Воліо (Lorena Gonzalez Volio) пов'язує його з посадою ефора у Спарті, радою евфінів в Афінах, трибунами плебеїв у Стародавньому Римі, а також з китайськими чиновниками династії Хань, які здійснювали нагляд за імператорською адміністрацією [175]. Аналогічну позицію висловлює А. Гайдай, наголошуючи, що інститути, подібні за своїм змістом до сучасного омбудсмена, існували у Китаї, Греції, Іспанії та Римі у формі різних механізмів захисту інтересів народу та контролю за дотриманням суспільної моралі. Їхні функції можна співвіднести з сучасними завданнями омбудсменів. У сучасному інституційному вигляді омбудсмен вперше з'явився у скандинавських країнах: у Фінляндії (1919 р.), Норвегії (1952 р.) та Данії (1953 р.), а згодом поширився за межі Скандинавії, зокрема у Великобританії, Канаді, Франції, Португалії та Австралії. На сьогодні державні правозахисники, маючи різний обсяг повноважень та ступінь впливу, функціонують на національному, регіональному та місцевому рівнях більш ніж у ста країнах світу [20, с. 259]. Марітеу Шимер Діау (Mariteu Shimer Diaw) зазначає, шведський омбудсмен став продуктом певних історичних впливів, однак системи, в яких люди призначалися для контролю над урядом, існували протягом тисячоліть; вони були частиною «османської адміністративної традиції, а також Корану, і [сягають] ще глибше в тінь історії» [176, с. 3]. Зокрема, у цій же праці знаходимо інформацію що у первісному правопорядку германських племен засуджений злочинець міг бути оголошений поза законом - а отже, його

можна було вбити; або його сім'я могла заплатити родині жертви кривавий викуп (вергільд). Щоб уникнути прямого контакту і подальшої ворожнечі між двома сім'ями, для збору штрафу призначалася нейтральна особа. Цю особу називали омбудсменом, «людиною про штраф» (Anderson, 1969) [176, с. 4].

Другий підхід — інституційний, який пов'язує виникнення омбудсмена зі Швецією 1809 року, коли було створено посаду омбудсмена юстиції в межах нової Конституції. Як зазначає Марітеу Шимер Діау (Mariteu Shimer Diaw), термін «омбудсмен» вперше використав король Карл XII після спостереження за адміністративними практиками Османської імперії. Указ 1713 року про створення «Найвищого королівського омбудсмена» заклав основи сучасного інституту [176, с. 4].

Поділяючи позицію С. Косінова, слід зазначити, що залежність канцлера юстиції від короля Швеції мала змінний характер: у певні періоди він перебував під безпосереднім контролем монарха, а в інші — ставав більшою мірою підзвітним законодавчому органу або землям, набуваючи значної інституційної автономії. Така динаміка була зумовлена періодичними коливаннями у співвідношенні політичної сили короля. Після смерті Карла XII канцлер юстиції призначався королем, проте звітував про свою діяльність перед риксдагом. Оскільки риксдаг у той час скликався нерегулярно, між його сесіями омбудсмен фактично здійснював парламентський нагляд як за монархом, так і за його чиновниками. Важливо підкреслити, що у 1766 році право призначення канцлера юстиції було передане безпосередньо риксдагу, що засвідчило посилення ролі парламентського контролю у шведській правовій системі [64, с. 3].

О. Марцеляк визначає конституційно-правовий процес утвердження зазначеного інституту в три етапи: перший — від початку XVIII ст. до 30-х років XX ст.; другий — від закінчення Другої світової війни до кінця 80-х років XX ст.; третій — сучасний етап [80, с. 12].

З 1960-х років концепція інституту омбудсмена почала активно поширюватися світом, набуваючи нових форм і функціонального наповнення. У 1952 році в Норвегії було засновано омбудсмена як орган контролю над збройними силами, а з 1962 року його повноваження поширилися на цивільну адміністрацію. У 1953 році інститут омбудсмена з'явився в Данії, де його модель стала однією з найвизнаніших у світі завдяки поєднанню рис романо-германської та англосаксонської правових систем. Хоча повноваження данського омбудсмена були вужчими, ніж у шведського, саме ця модель стала прикладом ефективного парламентського контролю в умовах міністерської відповідальності уряду [56, с. 57].

У Великій Британії в 1967 році була запроваджена «слабка» модель омбудсмена, що характеризувалася обмеженою компетенцією та необхідністю звернення через парламентаріїв. У США інститут омбудсмена розвивався переважно на місцевому рівні — у штатах, округах, містах (Гаваї — 1969, Айова — 1972), з опорою на шведський аналог. В Іспанії після падіння диктатури Франко в 1981 році було створено «сильну» модель народного захисника, з регіональними омбудсменами, які функціонують незалежно від національного [56, с. 57]. У 1980–1990-х роках інститути омбудсмена активно формуються в Азії, Латинській Америці, Африці та Центрально-Східній Європі — як відповідь на демократичні трансформації, потребу в підзвітності та захисті прав людини [201, с. 4]. Зараз у більшості країн світу існує інститут омбудсмена принаймні на державному рівні.

Погоджуючись із позицією О. Марцеляка, слід зазначити, що інститут омбудсмена являє собою складний соціально-правовий феномен, який пройшов тривалий етап становлення та зазнав трансформації від класичної шведської моделі до різноманітних інституційних форм. Він належить до обмеженого кола інститутів, котрі, зберігаючи своє базове призначення, водночас здатні модифікуватися [79, с. 20], що зумовлює появу нових моделей його функціонування.

Американська асоціація адвокатів (АВА) зазначає, що на сьогодні сформований широкий спектр моделей інституту омбудсмена з різними структурними, організаційними, операційними, функціональними та концептуальними особливостями. У 2001 році АВА визначила три ключові характеристики інституту омбудсмена: незалежність, безсторонність та конфіденційність, але з історичним розвитком, інститути, які називаються "омбудсменом", можуть не мати однієї або кількох цих характеристик. У широкому сенсі, вони виділяють наступні відмінності між:

- за рівнями діяльності: інститути омбудсмена, що діють на різних рівнях влади, таких як центральний/національний уряд, уряд штату/провінції, місцевий уряд та міжнародні або регіональні організації;
- за спеціалізацією: «омбудсмен загального призначення», юрисдикція якого поширюється на адміністративні акти більшості установ центрального, державного/провінційного або місцевого уряду, та «омбудсмен спеціального призначення», який розглядає одну проблемну сферу, таку як питання, що стосуються дітей, ув'язнених та людей похилого віку;
- за джерелом створення та фінансування: державно створені омбудсмени (тобто незалежні органи, створені законом або іншим публічним актом) та приватні омбудсмени, які фінансуються промисловістю або корпораціями для розгляду скарг або претензій клієнтських груп [182, с. 11-12].

Інститут омбудсмена набуває поширення і на міжнародній арені, що знайшло відображення в Таблиці 1 Додаток Б.

Слушною є думка О. Марцеляка щодо першопричин виникнення інституту омбудсмена у світі. Вчений виділяє три етапи становлення зазначеного інституту, зокрема, виділяючи три покоління омбудсманів. Перше покоління (XVIII ст. – 1930-ті рр.) — формування у Швеції та Фінляндії як засобу обмеження монархічної влади та забезпечення парламентського контролю. Друге покоління (після Другої світової війни –

1980-ті рр.) — розширення функцій, поява різних моделей, інтеграція в конституційні системи, розвиток міжнародної співпраці. Третє покоління (з 1990-х рр.) — пов'язане з демократизацією постсоціалістичних країн, формуванням наднаціональних омбудсменів, зростанням ролі правозахисної місії. [79, с. 18-20].

На наше переконання, у межах третього покоління відбувається формування спеціалізованих омбудсменів, зокрема екологічних, освітніх, військових, дитячих тощо. Це зумовлено необхідністю реагування на нові виклики ХХІ століття — зміни клімату, цифровізацію, зростання соціальної нерівності. Спеціалізовані омбудсмени інтегрують цінності сталого розвитку, орієнтуючись не лише на національні, а й на глобальні виклики.

Тенденцію формування інституту спеціалізованих омбудсменів спостерігаємо з 1950-х років ХХ століття. Варто зауважити, що єдине поняття «спеціалізованого омбудсмена» в правничій науці відсутнє, що пояснюється трансформацією класичного інституту, його генезою та впливом глобалізаційних процесів.

Л. Голяк визначає спеціалізованого омбудсмена як незалежну авторитетну особу, яка діє як посередник між певною групою населення та органами влади, здійснює моніторинг законодавства, має доступ до інформації та подає рекомендації щодо усунення порушень прав людини [24, с. 66].

Л. Рябовол слушно зазначає, що поява спеціалізованих омбудсменів свідчить про високий рівень правозахисної функції держави та розвиток громадянського суспільства, адже омбудсмен — це державно-громадський інститут [127, с. 46].

У сучасній теорії права існує значна кількість моделей функціонування інституту омбудсмена. Одним із найбільш актуальних різновидів спеціалізованих омбудсменів є екологічний омбудсмен (екологічний комісар, захисник довкілля, уповноважений з питань

навколишнього середовища). В Україні відповідна інституція наразі відсутня, що становить предмет як наукового, так і практичного інтересу.

Глобальні екологічні виклики – зміна клімату, деградація довкілля, екоцид, техногенні катастрофи – актуалізували потребу у створенні спеціалізованого правозахисного інституту. Екологічний омбудсмен виник як відповідь на обмеженість традиційних механізмів захисту екологічних прав та необхідність забезпечення належного рівня екологічної безпеки.

Інститут екологічного омбудсмена розглядається як один із ключових інструментів захисту права на сприятливе природне середовище та забезпечення екологічної безпеки. Його поява зумовлена розвитком міжнародної спільноти та зростанням уваги до проблем довкілля. Екологічний омбудсмен – це посадова особа, відповідальна за захист екологічних прав громадян та сприяння реалізації принципів сталого розвитку. Основне функціональне призначення цього інституту полягає у забезпеченні виконання екологічного законодавства, контролі за дотриманням нормативних актів, а також у сприянні вирішенню екологічних проблем, що виникають у суспільстві.

У багатьох країнах світу інститут екологічного омбудсмена закріплений у конституційних нормах або у національному законодавстві. Як правило, такі посади створюються для захисту природи та екологічних прав, надання консультацій і рекомендацій з екологічних питань, а також здійснення контролю за виконанням екологічних норм.

Ідея екологічного омбудсмена зазвичай базується на потребі незалежного та об'єктивного оцінювання ситуації з довкілля та виявлення порушень екологічних норм. Ці уповноважені особи можуть мати право втручатися у вирішення конфліктів, відстоювати права громадян у сфері довкілля та впливати на прийняття рішень у сфері екології на державному рівні.

Появі інституту екологічного омбудсмена сприяли: масштабні екологічні катастрофи, зокрема Чорнобильська аварія (1986 р.);

індустріалізація, урбанізація, інтенсивне використання природних ресурсів; зростання екологічної свідомості, розвиток екологічного законодавства; потреба у незалежному контролі та захисті екологічних прав людини.

Протягом останніх десятиліть система екологічного врядування зазнала суттєвих трансформацій, унаслідок чого інститут екологічного омбудсмена утвердився як один із ключових інституційних механізмів захисту навколишнього середовища та вирішення екологічних проблем. На відміну від класичних моделей омбудсмена, екологічні омбудсмени репрезентують спеціалізований підхід, що поєднує функції захисту довілля, посередництва та адвокації. Як вже зазначалося, концепція омбудсмена бере свій початок у шведській адміністративній практиці початку XIX століття, де вона була сформована як механізм захисту громадян від зловживань уряду. Екологічна адаптація цієї моделі розпочалася наприкінці XX століття у відповідь на зростання кількості екологічних проблем та усвідомлення необхідності створення спеціалізованих інституційних механізмів охорони навколишнього середовища.

У першій половині XX століття людство особливо гостро відчувало наслідки екологічної кризи, яка охопила планету та була спричинена не природними чинниками, а технолого-виробничими процесами, що призвели до глобальної деградації природного середовища. Порушення природної рівноваги та загострення взаємин між людиною і природою, зумовлені невідповідністю виробничої діяльності можливостям біосфери, окреслили необхідність визначення стратегічних напрямів охорони довілля та формування нових інституційних механізмів його захисту.

Інститут екологічного омбудсмена виник як відповідь на висхідну потребу в ефективному захисті екологічних прав людини, що стали невіддільною частиною правозахисної парадигми XXI століття. Його формування пов'язане з усвідомленням того, що традиційні механізми

державного контролю не завжди здатні оперативно реагувати на екологічні загрози, особливо в умовах глобалізації, кліматичних змін та техногенних катастроф.

Загострення екологічних проблем у світі наприкінці 1960-х – на початок 1970-х років, а також транскордонний характер забруднення атмосфери, водних ресурсів і Світового океану зумовили необхідність активізації міжнародного природоохоронного співробітництва. Важливим етапом цього процесу стала ініціатива Швеції, підтримана Генеральною Асамблеєю ООН у 1968 р., щодо проведення Конференції ООН з навколишнього середовища, яка відбулася у Стокгольмі в 1972 році [97, с. 71].

Стокгольмська конференція стала епохальною подією, що підняла міжнародне екологічне співробітництво на якісно новий рівень, заклавши основні засади, принципи та напрями взаємодії держав у сфері запобігання деградації довкілля [97, с. 69]. Її результатом стало ухвалення низки нормативно-правових актів, серед яких особливе значення мають Декларація конференції ООН з проблем навколишнього середовища (Стокгольмська декларація) [165] та План дій із захисту навколишнього середовища [165]. Саме на цій конференції вперше були визначені спільні національні цілі, ключові принципи та правові рамки природоохоронної діяльності, що заклали підвалини інституційної та фінансової архітектури глобального екологічного врядування.

Важливим здобутком конференції стало затвердження 26 принципів, які стали керівними орієнтирами у сфері охорони та поліпшення навколишнього середовища. Зокрема, принцип 13 передбачає необхідність узгодження державами планів розвитку з вимогами охорони довкілля, а принцип 21 закріплює суверенне право держав на використання власних природних ресурсів із одночасною відповідальністю за недопущення шкоди навколишньому середовищу інших країн чи територій поза межами їхньої юрисдикції [165]. Необхідно констатувати, що державам надана

певна свобода у своїх діях, що дало поштовх до формування архітектури екологічного врядування в країнах.

Узагальнюючи, слід констатувати, що Стокгольмська конференція 1972 року стала першою масштабною міжнародною подією у сфері охорони навколишнього середовища, яка започаткувала формування глобальної архітектури екологічного врядування. Вона визначила стратегічні напрями розвитку міжнародної екологічної політики, закріпила принципи співробітництва держав та створила основу для подальшої інституціоналізації природоохоронної діяльності на глобальному рівні.

Перші екологічні наглядові органи виникли у США наприкінці 1960-х років, зокрема Офіс громадського інтервента у Вісконсині та Рада з вивчення якості довкілля у Каліфорнії. Їхні функції охоплювали участь у судових процесах, посередництво між громадськістю та бізнесом, дослідження екологічної політики та розробку рекомендацій. У Канаді подібні ініціативи реалізовувалися через Консультативну раду в Альберті (1970–1977) та Екологічного комісара Онтаріо (з 1994 року), а також через федерального Комісара з питань довкілля та сталого розвитку (з 1995 року) [189]. Хоча ці органи демонструють інституційну різноманітність, більшість з них не мали повноважень на розгляд скарг громадян або проведення розслідувань, що ускладнює їхню класифікацію як омбудсменів. Лише окремі приклади, як-от Рада у Каліфорнії, частково відповідали таким критеріям.

Однією з перших країн, яка створила спеціалізовану інституцію екологічного омбудсмена, стала Нова Зеландія. У 1986 році було засновано Уповноваженого парламенту з питань навколишнього середовища (Parliamentary Commissioner for the Environment). В 1978 році уряд Нової Зеландії звернувся до Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) з проханням переглянути екологічну політику Нової Зеландії, зосередившись на реформуванні інституційних механізмів, впливі розширення сільського та лісового господарства, міському та

сільському плануванні, водних ресурсах, використанні місцевої енергетики та охороні навколишнього середовища. В 1981 році ОЕСР був підготовлений звіт «Екологічна політика в Новій Зеландії». Цей звіт рекомендував зміни, включаючи посилення екологічних консультацій уряду та створення екологічного органу з окремою функцією аудиту та нагляду. Таким органом став - Уповноважений парламенту з питань навколишнього середовища [183].

Австрія, в цей же період, сформувала інститут екологічного омбудсмена як колегіальний і децентралізований орган, що відображає федеративну модель управління. Така архітектура дозволяє враховувати специфіку регіонів та забезпечувати широку участь громадськості.

У червні 1992 року відбулася Конференція ООН з питань довкілля та розвитку, результатом якої стало ухвалення Ріо-де-Жанейрської декларації з навколишнього середовища та розвитку [186]. Цей документ заклав фундамент для формування глобальної екологічної політики, орієнтованої на досягнення цілей сталого розвитку. Декларація містить 27 принципів, що визначають взаємозв'язок між охороною довкілля, економічним розвитком та забезпеченням прав людини, тим самим окреслюючи комплексний підхід до вирішення екологічних проблем у контексті соціально-економічного розвитку. Ріо-де-Жанейрська декларація стала основою для створення інституційних механізмів, спрямованих на реалізацію екологічних прав та досягнення цілей сталого розвитку. Вона започаткувала новий етап у розвитку міжнародного екологічного права, визначивши стратегічні напрями співпраці держав у сфері охорони довкілля. На хвилі активізації екологічних рухів та прийняття відповідних міжнародних актів низка країн розпочала формування спеціалізованих інституцій, покликаних забезпечувати захист екологічних прав та сприяти ефективному впровадженню принципів сталого розвитку.

В Канаді досліджуваний інститут був створений в 1995 році та отримав назву Уповноважений з питань навколишнього середовища та

сталого розвитку (Commissioner of the Environment and Sustainable Development). У 2007 році в результаті довготривалих дебатів в Угорщині було запроваджено посаду Парламентського уповноваженого з питань майбутніх поколінь (Parliamentary Commissioner for Future Generations), який розпочав свою діяльність у 2008 році.

У 2015 році на 21-й Конференції сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату було ухвалено Паризьку угоду (Паризьку кліматичну угоду), яка стала одним із ключових міжнародних документів, спрямованих на протидію глобальним кліматичним змінам. Україна ратифікувала цей документ у 2016 році [114], що засвідчило її приєднання до міжнародних зусиль у сфері кліматичної політики. Паризька угода визначила стратегічні напрями обмеження глобального потепління та заклала основу для формування нових інституційних механізмів екологічного врядування. Вона стала каталізатором розвитку спеціалізованих інституцій, зокрема інституту екологічного омбудсмена, який покликаний здійснювати екологічний контроль, моніторинг виконання кліматичних зобов'язань та сприяти реалізації принципів сталого розвитку.

Інститут екологічного омбудсмена, або уповноваженої особи з питань довкілля, набув поширення у багатьох країнах світу та посідає важливе місце в системі сучасного екологічного врядування. Зміна клімату стала одним із ключових питань порядку денного діяльності екологічних омбудсменів, що зумовило їхню провідну роль у моніторингу виконання державами міжнародних та національних кліматичних зобов'язань. Сучасні моделі екологічних омбудсменів функціонують на перетині прав людини та екологічних питань, враховуючи інтереси вразливих соціальних груп та майбутніх поколінь. Такий підхід забезпечує комплексність їхньої діяльності та сприяє формуванню балансу між екологічними, соціальними та економічними аспектами сталого розвитку.

Узагальнення практики функціонування екологічних омбудсменів дозволяє виокремити низку загальних функцій, серед яких: захист

екологічних прав громадян, моніторинг дотримання екологічного законодавства, посередництво у вирішенні конфліктів між державними органами, бізнесом і громадськістю та популяризація принципів сталого розвитку. Таким чином, інститут екологічного омбудсмена виступає важливим інструментом забезпечення екологічних прав, сприяє підвищенню ефективності екологічної політики та формує умови для реалізації цілей сталого розвитку на національному та міжнародному рівнях.

Необхідно підкреслити, що українські науковці вже підіймали питання запровадження екологічного омбудсмена в Україні, враховуючи не лише стан навколишнього середовища, але і військові дії та їх наслідки для нашої країни. Заслуговує на увагу думка українських науковців щодо запровадження посади екологічного омбудсмена в Україні на загальнодержавному рівні з можливістю призначення регіональних представників, що обумовлено наступними чинниками: великою територією країни; біологічною різноманітністю тварин, рослин, корисних копалин; наявністю тимчасово окупованих територій; високим рівнем забруднення атмосферного повітря, вод, землі у зв'язку з бойовими діями; необхідністю співпраці з іншими державами та міжнародними організаціями у сфері охорони навколишнього середовища; екологічною просвітницькою діяльністю [68, с. 114]. Т. Лагойда обґрунтовує, що запровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні сприятиме посиленню управлінського впливу на екологічні правовідносини, удосконаленню інституційно-функціонального забезпечення екологічних прав людини і громадянина, а також стане чинником підвищення рівня правової культури та екологічної свідомості населення [75, с. 411].

Інститут екологічного омбудсмена — це адаптація класичної шведської моделі до нових екологічних реалій. Його формування наприкінці XX століття стало відповіддю на висхідну кількість екологічних проблем та потребу в спеціалізованих механізмах захисту навколишнього

середовища. На відміну від традиційних омбудсменів, екологічні омбудсмени: мають вузьку спеціалізацію; здійснюють екологічну адвокацію; працюють у сфері екологічного врядування; інтегрують принципи сталого розвитку в правозахисну діяльність.

Отже, генеза інституту екологічного омбудсмена є логічним продовженням еволюції загального інституту омбудсмена. Вона демонструє поступове розширення функцій — від контролю за владою до захисту екологічних прав. У контексті глобальних тенденцій і викликів екологічний омбудсмен стає необхідним елементом демократичного врядування, що забезпечує баланс між державними інтересами та правами громадян на безпечне довкілля.

1.3. Основні вектори становлення інституту екологічного омбудсмена крізь призму зарубіжної практики

У світовій практиці інститут екологічного омбудсмена сформувався як відповідь на зростаючі екологічні виклики, що потребували незалежного контролю, правозахисту та посередництва між державою і громадянами. Вектор становлення цього інституту в різних країнах має свої особливості, зумовлені правовою традицією, формою державного устрою, рівнем екологічної свідомості та політичної волі.

Нова Зеландія. Досвід санкціонування інституту екологічного омбудсмена Нової Зеландії та визначення його правової природи не був випадковим. 13 грудня 2022 року Президент України В. Зеленський звернувся до парламенту та народу Нової Зеландії, закликавши країну до лідерства у підтримці одного з пунктів української формули миру — екологічної безпеки та протидії екоциду [118]. Це звернення підкреслило міжнародне визнання Нової Зеландії як держави, що послідовно реалізує принципи екологічної відповідальності.

Інститут екологічного омбудсмена Нової Зеландії функціонує з 1986 року під офіційною назвою Parliamentary Commissioner for the Environment (Уповноважений парламенту з навколишнього середовища). Його правовий статус закріплений у Законі про навколишнє середовище 1986 року [168]. Парламент Нової Зеландії є однопалатним органом, що складається з Палати представників (асамблеї обраних депутатів) та Генерал-губернатора, який виступає представником монарха. Така структура поєднує демократичний принцип народного представництва з конституційною монархією, забезпечуючи баланс між виборними та призначеними елементами влади. Відповідно до Закону про навколишнє середовище, посада Уповноваженого парламенту з питань довкілля була створена як незалежний інститут парламентського контролю. Призначення здійснюється генерал-губернатором за рекомендацією Палати представників, строк повноважень становить п'ять років, із можливістю продовження. Цікавим фактом є, що від моменту запровадження цієї посади її обіймали чотири особи, кожна з яких працювала два терміни поспіль, що свідчить про стабільність та інституційну спадкоємність.

Уповноважений є одним із трьох посадових осіб парламенту - омбудсмена, контролера та генерального аудитора. Ці інститути мають спільну рису — незалежність від виконавчої влади. Вони здійснюють контрольні та наглядові функції, переглядають діяльність уряду в межах своєї компетенції та звітують безпосередньо парламенту. Така модель забезпечує прозорість, підзвітність та демократичний контроль над виконавчою гілкою влади.

Інституційна незалежність парламентських посадових осіб у Новій Зеландії є прикладом системи стримувань і противаг, яка сприяє підвищенню довіри суспільства до державних інституцій, забезпеченню екологічної та фінансової відповідальності уряду та формуванню демократичної культури, де парламент виступає не лише законодавчим органом, а й ключовим інститутом контролю.

Уповноважений парламенту з навколишнього середовища має широкі повноваження щодо розслідування екологічних правопорушень і не залежить від уряду, звітує перед парламентом через спікера Палати представників та посадових осіб парламентського комітету. Необхідно підкреслити, що мета діяльності Уповноваженого суттєво відрізняється від мети діяльності державних екологічних установ, таких як Міністерство навколишнього середовища, Управління охорони навколишнього середовища та Департамент охорони природи. Вся робота Уповноваженого спрямована на досягнення єдиного результату: незалежні звіти та консультації з питань навколишнього середовища, а також завдання підтримувати або покращувати якість навколишнього середовища Нової Зеландії. Рішення щодо зміни екологічного законодавства, політики та інституційних механізмів є відповідальністю парламенту, уряду та місцевого самоврядування. Виконання цих рішень та моніторинг їхнього впливу на довкілля є обов'язком державних органів [183].

З огляду на достатність фінансових ресурсів для виконання своїх повноважень та персоніфікованість інституції, Уповноважений має незалежність у здійсненні кадрової та організаційної політики. Відповідно до статті 11 Закону, Уповноважений може сформувати мультидисциплінарну команду, з консультантами, що охоплюють такі різноманітні галузі, як аналітичне моделювання, біологія, хімія, екологія, економіка, фінанси, лісове господарство, географія, геологія, історія, право, література, морські науки, фізика, планування, політика, управління ресурсами, аналіз ризиків, соціальні науки, ґрунтознавство, управління водними ресурсами для ефективного виконання функцій, повноважень та обов'язків Уповноваженого відповідно до цього Закону [168]. Ця команда формується Уповноваженим для забезпечення адміністративної, дослідницької, технічної підтримки своєї діяльності.

Щодо функцій Уповноваженого, то вони закріплені статтею 16 Закону і є достатньо широкими. Функціями Уповноваженого є:

1) підтримка та покращення якості навколишнього середовища, перегляд системи установ і процесів, встановлених урядом для управління розподілом, використанням і збереженням природних ресурсів, а також звітування про результати Палаті представників;

2) нагляд за діяльністю державних органів, які здійснюють екологічне планування та управління навколишнім середовищем, з підготовкою відповідних рекомендацій;

3) консультування щодо превентивних заходів або засобів щодо виправлення ситуації;

4) підготовка звіту та звітування на вимогу Палати представників або будь-якого спеціального комітету Палати представників про будь-яку петицію, законопроект або інше питання, що розглядається Палатою представників або комітетом, предметом якого є навколишнє середовище;

5) здійснення слідчих дій, за вказівкою Палати представників, та звітування про розслідування щодо питання, яке мало або може мати значний і шкідливий вплив на навколишнє середовище;

6) збір, аналіз та розповсюдження інформації, що стосується навколишнього середовища;

7) заохочування до профілактичних та відновлювальних дій для захисту навколишнього середовища [168].

Ці функції реалізуються через контрольно-наглядову, правовідновлюючу, превентивну, інформаційно-аналітичну та організаторсько-управлінську діяльність.

Відповідно до статті 18 Закону про навколишнє середовище, Уповноважений парламенту з питань довкілля наділений повноваженнями, необхідними для виконання функцій, визначених статтею 16 цього ж Закону. Законодавець закріпив механізми, які забезпечують ефективність діяльності цієї інституції та її незалежність від виконавчої влади. До таких можна віднести широкі повноваження щодо отримання інформації. Так, Уповноважений може запитувати інформацію, яка не є загальнодоступною,

у будь-якої організації чи особи; у разі ненадання інформації, Уповноважений може викликати осіб для проведення огляду під присягою. Ці повноваження отримувати інформацію супроводжується обов'язком зберігати таємницю. Уповноважений розкриває отриману інформацію лише в тому випадку, якщо вважатиме це необхідним для виконання своїх функцій. Уповноважений може давати рекомендації, але не може вимагати їх виконання [168]. Поєднання широких повноважень щодо доступу до інформації з обмеженням у вигляді необов'язковості виконання рекомендацій створює баланс між контролем та дорадчою функцією. Це дозволяє забезпечити об'єктивність та неупередженість аналізу екологічної політики, уникнути конфлікту між парламентським контролем та виконавчою владою та підвищити довіру суспільства до екологічних рішень уряду.

Модель Нової Зеландії базується на концепції «правової природи», згідно з якою екосистеми визнаються суб'єктами права. Це дозволяє омбудсмену захищати права природи в суді, звертатися з позовами, вимагати відшкодування шкоди, проводити перевірки на місцях, розслідувати порушення та впливати на формування екологічного законодавства.

Уповноважений має право запитувати конфіденційну інформацію, викликати осіб для свідчення під присягою, але не має імперативних повноважень — його рекомендації не є обов'язковими до виконання, що підкреслює консультативний характер інституції.

Узагальнюючи нормативні положення Нової Зеландії, можна припустити, що основною метою діяльності екологічного омбудсмена в Україні має бути: захист прав людини на чисте та безпечне довкілля; контроль за дотриманням екологічних норм; моніторинг виконання міжнародних екологічних зобов'язань; посередництво у вирішенні екологічних конфліктів; просвітницька діяльність та екологічна освіта.

Досвід Нової Зеландії може слугувати джерелом для прогнозування компетенції та функцій українського екологічного омбудсмена. Враховуючи територіальні, екологічні та геополітичні особливості України, доцільним є створення загальнодержавної інституції з регіональними представництвами.

Погоджуючись із думкою Т. Лагойди, слід зазначити, що незалежно від правової системи, моделі управління чи політичного контексту, омбудсмени — це інструменти соціального аналізу, які сприяють усуненню прогалин у функціонуванні державних органів. Їх рекомендації є важливими орієнтирами для формування політики, особливо в екологічній сфері [74, с. 253].

Отже, модель Нової Зеландії демонструє, що екологічний омбудсмен — це не просто орган для розгляду скарг, а стратегічний інститут, який забезпечує баланс між державними інтересами та правами громадян у контексті сталого розвитку.

Австрія. Австрійський досвід формування інституту екологічного омбудсмена є унікальним прикладом децентралізованого екологічного врядування, що поєднує загальнодержавні та регіональні механізми захисту екологічних прав. Центральним елементом системи є Рада омбудсмена (Volksanwaltschaft), яка складається з трьох членів, обраних парламентом на шестирічний термін із правом одноразового переобрання. На початку каденції члени Ради погоджують розподіл обов'язків, що дозволяє кожному омбудсмену спеціалізуватися на окремих сферах, зокрема екологічних питаннях [181].

Окрему роль у системі екологічного захисту відіграють офіси екологічного омбудсмена федеральних земель (Umweltanwaltschaften Österreichs), які функціонують як незалежні органи на рівні земель. Перший офіс екологічного омбудсмена було створено в Нижній Австрії в 1985 році, далі Зальцбург (1987), Штирія (1988), Верхня Австрія (1990), Тіроль (1990), Відень (1993) і Бургенланд (2003). У Форарльберзі

«Омбудсмен з охорони ландшафтів» був створений у 1982 році та перейменований на «Омбудсмена з охорони природи» в 1997 році. Також в Австрії існує Консультативна рада з охорони природи. Вона діє як дорадчий орган при уряді землі Каринтія з 1953 р. Закон землі від 28 квітня 2005 р. LGBI № 63/2005 гарантував, що в Каринтії Консультативна рада з охорони природи, створена як колегіальний орган, повинна користуватися всіма правами, наданими федеральним законом екологічному омбудсмену. Ці органи мають власні мандати, фінансування та кадрову автономію, що дозволяє їм ефективно реагувати на локальні екологічні виклики. Вони також координуються через регулярні зустрічі — двічі на рік — для обміну досвідом та розробки спільних стратегій [198].

Якщо узагальнити закони федеральних земель стосовно діяльності австрійських екологічних омбудсменів, то вони виконують завдання із підтримки охорони навколишнього середовища та покращення стану навколишнього середовища, переглядають проекти законів та підзаконних нормативно-правових актів щодо окреслених питань. Вони також виконують роль контактних пунктів для осіб, які бажають вжити заходів для подолання екологічних проблем. Разом з цим, екологічні омбудсмени представляють суспільні інтереси з охорони природи та довкілля, підтримують громадян з екологічними проблемами та зловживаннями. Необхідно звернути увагу на їх звітування перед парламентом федеральних земель та громадськістю стосовно своєї діяльності. Водночас щорічний звіт вказаного органу переконливо свідчить про успішність вирішення справ за зверненнями громадян. Зазначені особи мають право використовувати засоби правового захисту та подавати скарги в процесуальному порядку [65].

Австрійський підхід до екологічного омбудсмена виник із складної федеральної системи екологічного управління з унікальними регіональними та національними особливостями. Австрійська модель характеризується децентралізацією, забезпеченням прозорих процедур

звернення громадян, інтеграцією з федеральними системами охорони навколишнього середовища.

Австрійська модель може слугувати прикладом для України у формуванні регіонально-чутливої системи екологічного омбудсмена, яка: враховує територіальну специфіку; забезпечує доступність правового захисту на місцях; сприяє інтеграції екологічної політики на всіх рівнях управління; підвищує ефективність реагування на екологічні виклики.

Отже, австрійська модель екологічного омбудсмена демонструє, що ефективний захист екологічних прав можливий за умови децентралізації, інституційної автономії, прозорості та активної участі громадян. Її досвід є надзвичайно цінним для України, яка перебуває на етапі пошуку оптимальної моделі екологічного правозахисного органу в умовах повоєнної реабілітації та екологічної трансформації.

Канада. Канада є прикладом інноваційного підходу до екологічного врядування, де інститут екологічного омбудсмена інтегровано в систему державного аудиту. У 1995 році було створено посаду Уповноваженого з питань навколишнього середовища та сталого розвитку (Commissioner of the Environment and Sustainable Development), яка функціонує в межах Офісу Генерального аудитора Канади.

Уповноважений призначається Генеральним аудитором на термін 7 років і є незалежним від політичного впливу. Він підпорядковується безпосередньо парламенту, що гарантує об'єктивність та неупередженість у здійсненні екологічного контролю. Основна мета діяльності — надання парламентаріям і громадськості незалежного аналізу та рекомендацій щодо ефективності дій федерального уряду у сфері охорони довкілля, кліматичної політики та сталого розвитку.

Відповідно до канадського законодавства, інститут Уповноваженого з питань довкілля є важливим елементом системи парламентського контролю у сфері екологічної політики та сталого розвитку. Його діяльність спрямована на забезпечення прозорості, підзвітності та

ефективності державної екологічної політики. До ключових функцій Уповноваженого належать:

- моніторинг реалізації стратегій сталого розвитку, що дозволяє оцінювати відповідність урядових дій задекларованим цілям.
- оцінка справедливості звітів федерального уряду щодо прогресу у сфері сталого розвитку, що забезпечує незалежну експертизу та підвищує довіру суспільства.
- контроль за розглядом екологічних петицій, які є інструментом громадської участі у формуванні екологічної політики.
- моніторинг федерального прогресу у напрямку сталого розвитку, що дозволяє виявляти системні проблеми та прогалини.
- вивчення та внесення рекомендацій щодо реалізації федеральних заходів, спрямованих на пом'якшення кліматичних змін.
- звітування перед парламентом з екологічних та кліматичних питань, що підкреслює його незалежність від виконавчої влади.
- коментування проєкту федеральної стратегії сталого розвитку, що забезпечує експертний супровід процесу її формування [195]. Отже, канадська модель поєднує контрольні та дорадчі функції, створюючи ефективний механізм демократичного нагляду за реалізацією екологічної політики та стратегій сталого розвитку.

Канадська модель демонструє інноваційний підхід до екологічного контролю, інтегруючи інститут екологічного омбудсмена у систему державного аудиту. Ця інституційна інтеграція забезпечує системний, незалежний та комплексний нагляд за екологічною політикою, оскільки Уповноважений діє автономно від уряду й охоплює широкий спектр питань. Завдяки публічному характеру звітів, така модель сприяє високій прозорості та підзвітності.

Канадський досвід демонструє, що екологічний контроль може бути ефективним за умови його інтеграції в систему державного аудиту. Для України, яка перебуває на етапі екологічної трансформації, така модель

може стати орієнтиром у формуванні інституції екологічного омбудсмена з аналітичним та наглядовим мандатом.

Запровадження подібної інституції в Україні дозволить: забезпечити незалежний моніторинг екологічної політики; підвищити ефективність реагування на екологічні виклики; інтегрувати стратегії сталого розвитку в державне управління; посилити зв'язок між громадянами та парламентом у сфері екологічних прав.

Отже, канадська модель екологічного омбудсмена є прикладом інституційної інновації, що поєднує екологічний контроль з аудиторськими механізмами. Її досвід підтверджує, що ефективне екологічне врядування можливе за умови незалежності, системності та прозорості.

Угорщина. Інститут омбудсмена в Угорщині був запроваджений у 1993 році як частина посткомуністичних реформ, спрямованих на демократизацію державного управління та посилення правозахисної функції. У межах цієї реформи було створено одного генерального та двох спеціалізованих парламентських уповноважених: з громадянських прав, з питань захисту даних і свободи інформації, а також з прав національних та етнічних меншин. Офіси розпочали свою діяльність у 1995 році, заклавши основу для подальшої інституційної диференціації.

У 2007 році в результаті довготривалих дебатів в Угорщині було запроваджено посаду Парламентського уповноваженого з питань майбутніх поколінь (Parliamentary Commissioner for Future Generations), який розпочав свою діяльність у 2008 році. Так званий «зелений омбудсмен» діяв як окремий омбудсмен, разом з трьома іншими незалежними омбудсменами [174].

Відповідно до законодавства, кандидат на посаду «зеленого омбудсмена» повинен бути:

- видатним науковцем у сфері екології або права;
- мати щонайменше 10 років практичного досвіду у сфері екологічного та природоохоронного права;

- володіти досвідом у проведенні процедур, пов'язаних з охороною довкілля;
- мати компетенцію у забезпеченні права на здорове довкілля [174].

Хоча назва посади акцентує на майбутніх поколіннях, конституційна та законодавча база чітко визначає її як екологічну за змістом. Омбудсмен обирається парламентом на шестирічний термін, що забезпечує стабільність і незалежність у виконанні мандату [174].

Функції Парламентського уповноваженого з питань майбутніх поколінь можна загалом розділити на три сфери: розслідування скарг, парламентська адвокація та стратегічний розвиток і дослідження. Що стосується функції парламентської адвокації, посадова особа має обов'язки як на національному, так і на міжнародному рівнях. На національному рівні посадовець висловлює думки щодо законопроектів, пов'язаних з екологією, чи інших проектів документів, пропозицій законодавства, а також висловлює думки щодо довгострокових планів і планів розвитку місцевих органів влади. На міжнародному рівні посадовець висловлює думки щодо обов'язковості міжнародних екологічних угод, сприяє підготовці національних звітів, які мають бути подані за цими угодами, та спостерігає за включенням цих угод до правової системи Угорщини [189].

І хоча інституційна структура системи омбудсмена Угорщини зазнала кількох змін протягом останніх років, основний підхід не змінився. Станом на 2024 рік інституційну структуру складають Парламентський уповноважений з основних прав, заступник уповноваженого з прав національних меншин та заступник уповноваженого з питань майбутніх поколінь [180].

Угорська модель екологічного омбудсмена базується на концепції екологічної справедливості, яка передбачає: подолання екологічної нерівності; захист прав на безпечне довкілля; забезпечення фізичного та психічного здоров'я громадян; врахування інтересів майбутніх поколінь.

Цей підхід поєднує екологічні права з основними конституційними правами, формуючи цілісну систему правозахисту в умовах сталого розвитку.

Угорський досвід є надзвичайно релевантним для України, яка перебуває на етапі постконфліктної екологічної реабілітації. Модель «зеленого омбудсмена» демонструє, як екологічні права можуть бути інтегровані в загальну систему прав людини, з акцентом на міжпоколінну відповідальність.

На нашу думку, для України доцільним є створення екологічного омбудсмена з парламентським мандатом; запровадження кваліфікаційних вимог, що гарантують професіоналізм; забезпечення аналітичної та адвокаційної функції; інтеграція міжнародних екологічних норм у національну політику.

Отже, угорська модель екологічного омбудсмена є прикладом глибокої інституційної трансформації, що поєднує правозахист, екологічну політику та стратегічне планування. Її досвід підтверджує, що ефективний захист екологічних прав можливий лише за умови поєднання національного та міжнародного виміру, участі громадян і парламентського контролю.

Таким чином, зарубіжна практика демонструє, що інститут екологічного омбудсмена є гнучким, адаптивним і стратегічно важливим елементом екологічного врядування. Його становлення відбувається через поєднання нормативних, інституційних, функціональних та стратегічних векторів, що дозволяє ефективно реагувати на сучасні екологічні виклики та забезпечувати реалізацію екологічних прав громадян у контексті сталого розвитку.

Висновки до першого розділу

1. У результаті теоретико-методологічного аналізу інституту омбудсмена в сучасній правовій науці встановлено, що він являє собою багатогранне та динамічне явище, яке постійно еволюціонує відповідно до суспільних викликів. Інститут омбудсмена не має єдиної універсальної дефініції. У науковій літературі він розглядається як багатовимірний механізм, що поєднує функції правозахисту, контролю, медіації та демократичного нагляду. Його можна охарактеризувати як посадову особу високого рангу, державний орган або інституційне утворення зі спеціальним статусом.

Омбудсмен займає особливе місце у системі державного управління, не належачи до жодної з традиційних гілок влади (законодавчої, виконавчої чи судової). Його діяльність ґрунтується на унікальному поєднанні юрисдикційних та неюрисдикційних повноважень, де ключовими інструментами впливу виступають рекомендаційний характер рішень та метод переконання. Це забезпечує гнучкість, аполітичність та високий рівень суспільної довіри, а функціонування інституту омбудсмена базується на низці фундаментальних принципів, що визначають його ефективність, серед яких: незалежність, доступність, об'єктивність, справедливість, результативність та конфіденційність.

Сучасні тенденції розвитку свідчать про трансформацію функцій омбудсмена: від посередника між суспільством і владою – до ключового суб'єкта, який забезпечує цілісність соціальної системи. Його компетенції розширюються, охоплюючи моніторинг, позасудове вирішення конфліктів, надання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та сприяння впровадженню принципів належного урядування. Теоретичний аналіз підтверджує, що інститут омбудсмена є невід'ємною складовою демократичного врядування. Завдяки інституційній незалежності та здатності виконувати моніторингові й контрольні функції він забезпечує прозорість адміністративних процесів, зміцнює довіру громадян до державних інституцій та сприяє реалізації принципів сталого розвитку.

2. За результатами аналізу становлення та еволюції інституту екологічного омбудсмена в контексті глобальних тенденцій і сучасних викликів сформульовано, що походження інституту омбудсмена має дуалістичний характер. З одного боку, воно пов'язане з історичною еволюцією інститутів контролю за владою, витoki яких простежуються ще в античних та давньоісландських суспільствах. З іншого боку, сучасна інституційна модель омбудсмена бере свій початок у Швеції 1809 року, де вона була закріплена як механізм парламентського контролю за діяльністю монарха.

Від класичної скандинавської моделі інститут омбудсмена трансформувався у багатовекторне глобальне явище. Ця еволюція спричинила появу різноманітних моделей, адаптованих до національних правових систем, а також формування спеціалізованих омбудсменів. Зокрема, інститут екологічного омбудсмена виник як відповідь на специфічні виклики, що не могли бути ефективно вирішені традиційними інституціями. Генеза інституту екологічного омбудсмена безпосередньо пов'язана з усвідомленням масштабів глобальної екологічної кризи. Ключові міжнародні екологічні конференції – Стокгольмська (1972 р.) та Ріо-де-Жанейрська (1992 р.) – заклали правові та інституційні засади його становлення, підкресливши необхідність створення незалежних механізмів захисту довкілля. Відтак цей інститут став важливим елементом глобального екологічного врядування.

На відміну від класичного омбудсмена, діяльність екологічного омбудсмена має вузьку спеціалізацію та поєднує функції екологічної адвокації, моніторингу дотримання законодавства, посередництва у вирішенні конфліктів та популяризації принципів сталого розвитку. Такий комплексний підхід забезпечує ефективне реагування на складні екологічні проблеми, включаючи зміну клімату та техногенні катастрофи. У сучасних умовах, з огляду на наслідки воєнних дій, високий рівень забруднення довкілля та євроінтеграційні прагнення України, запровадження інституту

екологічного омбудсмена є актуальним і науково обґрунтованим. Його створення сприятиме посиленню захисту екологічних прав громадян, оптимізації системи екологічного врядування та досягненню цілей сталого розвитку.

3. Аналіз зарубіжної практики засвідчує, що інститут екологічного омбудсмена є багатовекторним та адаптивним елементом екологічного врядування, який формувався як відповідь на зростаючі глобальні та національні виклики.

Модель Нової Зеландії підтверджує, що для ефективного функціонування інституту екологічного омбудсмена ключовою є його незалежність від виконавчої влади. Пряме підпорядкування парламенту та широкі повноваження щодо розслідувань і запиту інформації дозволяють цьому інституту виконувати стратегічну, а не лише консультативну функцію.

Досвід Австрії демонструє, що децентралізована модель екологічного омбудсмена, яка поєднує загальнодержавні та регіональні механізми, є особливо ефективною. Така структура враховує територіальну специфіку, забезпечує доступність правового захисту для громадян на місцях і сприяє більш оперативному реагуванню на локальні екологічні проблеми.

Канадська модель є прикладом інноваційного підходу, де інститут екологічного омбудсмена інтегрований у систему державного аудиту. Це забезпечує системний, незалежний та комплексний нагляд за екологічною політикою, оскільки екологічні питання оцінюються в контексті загального управління державними ресурсами.

Угорська модель, що акцентує увагу на захисті прав майбутніх поколінь, підкреслює важливість концепції екологічної справедливості. Це демонструє еволюцію інституту від простого правозахисту до стратегічного планування, що враховує довгострокові наслідки управлінських рішень.

Загалом, імплементація інституту екологічного омбудсмена в Україні має враховувати досвід зарубіжних країн, формуючи гібридну модель, яка поєднуватиме інституційну незалежність (за прикладом Нової Зеландії), регіональну децентралізацію (за досвідом Австрії), прозорість та аудиторський контроль (за канадською моделлю), а також концептуальну орієнтацію на захист інтересів майбутніх поколінь (як в Угорщині).

РОЗДІЛ 2. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЕКОЛОГІЧНОГО ОМБУДСМЕНА

2.1. Повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері

В Україні парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина та захист прав кожного на території України й в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі — Уповноважений), який у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Правовим підґрунтям є Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [115].

Останніми роками в Україні спостерігаємо процес розширення інституту омбудсмену з метою парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина шляхом формування нових інституцій, таких як регіональні та спеціалізовані представники, що закріплено статтею 11 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [115]. Така інституціоналізація є обґрунтованою, зважаючи на широкі повноваження Уповноваженого, зокрема в екологічній сфері, де порушення прав мають локальний, регіональний і міжнародний вимір. Станом на грудень 2024 року, відповідно до «Положення про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [98] та «Положення про регіональні представництва Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [99], в Україні діють регіональні представники, а саме Представник Уповноваженого у міста Київ та Київської області, Представник Уповноваженого з прав жителів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Представники Уповноваженого у Вінницькій, Житомирській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській,

Запорізькій, Львівській, Полтавській, Рівненській, Закарпатській, Хмельницькій, Сумській, Волинській, Донецькій та Луганській, Тернопільській, Харківській, Черкаській, Чернівецькій, Чернігівській областях.

Після повномасштабного вторгнення, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на кінець липня 2024 року в Європі було зареєстровано понад 6 млн українських біженців, ще 571 000 українців перебуває за межами Європи, тобто загальна чисельність досягла 6,74 мільйона осіб [197]. У відповідь на повномасштабне вторгнення російської федерації, що спричинило масштабні екологічні катастрофи, було запроваджено інститут представників Уповноваженого за кордоном. Станом на кінець 2024 року такі представники діють у Великій Британії, Польщі, Словаччині, Люксембурзі, Іспанії, Молдові та Бельгії. Їхня діяльність охоплює захист прав українських громадян, зокрема екологічних, які постраждали внаслідок війни, перебуваючи за межами України [92].

Поряд з регіональними представниками Уповноважений призначає спеціалізованих представників за сферами діяльності. Так, станом на грудень 2024 року свою діяльність здійснюють – Представник Уповноваженого з соціальних та економічних прав, Представник Уповноваженого з прав громадян, постраждалих внаслідок збройної агресії проти України, Представник Уповноваженого з інформаційних прав, Представник Уповноваженого з прав людини в місцях несвободи, Представник Уповноваженого з міжнародного співробітництва та європейської інтеграції, Представник Уповноваженого з рівних прав і свобод прав національних меншин політичних та релігійних поглядів, Представник Уповноваженого з прав дитини, Представник Уповноваженого в системі судоустрою з права на справедливе правосуддя та представництва в Конституційному Суді України, Представник Уповноваженого в системі органів сектору безпеки й оборони [92].

Зокрема, Представник з соціальних та економічних прав може реагувати на порушення екологічних прав, пов'язаних із доступом до чистої води, безпечного житла, санітарних умов. Представник з прав громадян, постраждалих внаслідок збройної агресії, опікується питаннями компенсації екологічної шкоди, спричиненої бойовими діями. Представник з міжнародного співробітництва та європейської інтеграції бере участь у формуванні позиції України щодо притягнення держави-агресора до відповідальності за екологічні злочини.

Отже, інститут омбудсмена з метою парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні є полівалентним та формується шляхом створення таких інституцій, як регіональні та спеціалізовані представники Уповноваженого. Визначаючи правий статус та сферу поширення регіональних представників Уповноваженого можна виокремити на тих, які реалізують захист прав і свобод людини та громадянина на національному рівні в межах нашої держави та тих, які реалізують захист прав і свобод людини та громадянина на міжнародному рівні в межах інших держав. Щодо спеціалізованих представників Уповноваженого їх також можна розділити на дві групи. Перша – у певній сфері правових відносин, наприклад, Представник Уповноваженого з соціальних та економічних прав, Представник Уповноваженого з міжнародного співробітництва та європейської інтеграції тощо. Друга, які представляють інтереси та права окремої верстви населення – Представник Уповноваженого з рівних прав і свобод прав національних меншин політичних та релігійних поглядів, Представник Уповноваженого з прав дитини.

Поряд із представниками Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в Україні функціонує інститут спеціалізованих омбудсменів, створених Президентом України та Кабінетом Міністрів України. Варто зазначити, що інститут спеціалізованого омбудсмена в Україні виник раніше, ніж державний омбудсмен. Так, уже в 1994 році була запроваджена

посада Тимчасового спеціального уповноваженого Президента України в Республіці Крим. Наступними стали – Уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю Служби безпеки України (1999 р.), Уповноважений Президента України з питань адміністративної реформи (2002 р.), Уповноважений Президента України з міжнародних питань енергетичної безпеки (2008 р.), Уповноважений Президента України з питань безпеки заходів з проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу (2009—2012 рр.), Уповноважений Президента України з прав дитини (2011—2021 рр.), Уповноважений Президента України з мирного врегулювання ситуації в Донецькій та Луганській областях (2014—2019 рр.), Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу (з 2014 р.), Уповноважений Президента України з прав людей з інвалідністю (з 2014 р.), Уповноважений Президента України з питань реабілітації учасників антитерористичної операції, які одержали поранення, контузію, каліцтво або інше захворювання під час участі в антитерористичній операції (2016—2018 рр.) / з питань реабілітації учасників бойових дій (2018—2021 рр.), Уповноважений Президента України з земельних питань (з 2019 р.), Уповноважений Президента України з питань волонтерської діяльності (з 2019 р.).

З 2021 року відбувається трансформація цих посад у формат Радників-уповноважених Президента України, що дозволяє розширити гуманітарні аспекти їхньої діяльності. Наприклад, напрям безбар'єрності очолив Радник-уповноважений з питань безбар'єрності, який реалізує положення Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору до 2030 року [88].

У сфері захисту прав дітей було запроваджено посаду Радника-уповноваженого з прав дитини та дитячої реабілітації, що особливо актуально в умовах воєнного стану. Також були введені посади – Радника-уповноваженого Президента України з питань реабілітації

учасників бойових дій, Радника-уповноваженого Президента України з питань Фонду Президента України з підтримки освіти, науки та спорту, Радника-уповноваженого Президента України з питань забезпечення прав захисників України. Указом Президента України №886\2024 від 30.12.2024 року на посаду Уповноваженого Президента з питань захисту прав військовослужбовців та членів їхніх сімей була призначена О. Кобилинська. Цим указом було запроваджено інститут Уповноваженого з питань захисту прав військових, головним завданням якого є підготовка законопроекту про військового омбудсмена та створення необхідних системних основ для роботи цієї інституції [112]. Наразі формується інститут військового омбудсмена, Президентом України був внесений законопроект «Про Військового омбудсмена» № 13266 на розгляд Верховної Ради України [113]. Як зазначає М. Сарнавський, ефективність військового омбудсмена залежатиме від його незалежності, прозорості та взаємодії з іншими демократичними інституціями [128, с. 167].

Таким чином, ми спостерігаємо, що глава держави досить широко використовує зазначений інститут спеціалізованих омбудсменів для виконання своїх нормативно закріплених обов'язків.

Уряд України також активно використовує інститут спеціалізованих омбудсменів. Зокрема, діють Уповноважений із захисту державної мови (з 2019 р.), освітній омбудсмен (з 2018 р.), рада бізнес-омбудсмена (з 2014 р.). Залежно від джерела фінансування та сфери діяльності, науковці Р. Ханник-Посполітак та В. Посполітак класифікують омбудсменів на дві групи: у сфері публічного права (мовний, освітній) та у сфері приватного права (страховий, бізнес-омбудсмен, земельний, енергетичний, студентський) [146, с. 366].

Особливістю формування інституції спеціалізованих омбудсменів є їх прив'язка до органів державної влади — Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України. При цьому вони є незалежними у своїй діяльності від Уповноваженого Верховної Ради

України з прав людини та підзвітні органам, які їх утворили. Проблемою, що потребує вирішення, є вдосконалення правового статусу цих інституцій, зокрема в частині узгодження їх компетенцій та забезпечення ефективної взаємодії.

З початку широкомасштабного вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 року система захисту прав і свобод людини зазнала серйозних випробувань. В умовах війни суттєво зростає роль національних інституцій, що мають мандат із захисту прав людини. Однією з ключових є інституція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини — незалежного конституційного органу парламентського контролю. Як зазначає О. Ромців, ефективне функціонування цього інституту в умовах війни полягає у здійсненні нагляду, запобіганню порушенням та гарантуванні права на звернення кожній особі, незалежно від громадянства, статі, релігії чи політичних переконань [124, с. 64].

Діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини регулюється Конституцією України (ст. 55, 101-103) [62] та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [115]. Цей нормативний акт визначає правовий статус, повноваження, організаційні засади діяльності та гарантії незалежності Уповноваженого, який є незалежним органом парламентського контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина.

Юрисдикція Уповноваженого охоплює всі органи державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, а також підприємства, установи, організації та об'єднання громадян незалежно від форми власності. Така широка компетенція автоматично поширюється й на екологічну сферу, оскільки екологічні права є невіддільною частиною комплексу прав людини.

У цьому контексті важливо окреслити ключові фактори, які визначають місце Уповноваженого в системі захисту екологічних прав:

- Уповноважений не обмежується конкретними галузями права, а здійснює захист усіх конституційних прав, включаючи екологічні;
- інституційна та фінансова незалежність гарантує об'єктивність і неупередженість у розгляді справ, пов'язаних з екологічними порушеннями;
- діяльність Уповноваженого забезпечує альтернативний, менш формалізований і часто більш оперативний механізм захисту прав порівняно з судовим;
- окрім реагування на вже вчинені порушення, Уповноважений може здійснювати превентивні заходи, спрямовані на запобігання екологічним загрозам.

Екологічні права людини, закріплені у статті 50 Конституції України, є невід'ємною складовою комплексу основоположних прав і свобод. Утім, попри конституційне закріплення, ефективність реалізації цих прав в Україні часто стикається зі значними викликами, особливо в умовах інтенсивного антропогенного навантаження, спадщини минулого та, що найгостріше, наслідків повномасштабної військової агресії, яка завдає колосальної екологічної шкоди. За інформацією Міндовкілля, на 08 лютого 2024 року сума збитків, завданих довкіллю України від війни, становить 2194 млрд грн, зокрема щодо: атмосферного повітря – 1 080,8 млрд грн; земельних ресурсів – 1 024,3 млрд грн; водних ресурсів – 82,2 млрд грн. Працівники Держекоінспекції зафіксували 3877 фактів заподіяння шкоди довкіллю внаслідок збройної агресії рф [155]. Як зазначають В. Бредіхіна та М. Ільїна, воєнні конфлікти є однією з найвпливовіших загроз для навколишнього природного середовища. Аналіз періоду від Першої світової війни до сучасного етапу свідчить про системний зв'язок між збройними конфліктами та негативними екологічними наслідками, які проявляються у забрудненні ґрунтів, води, повітря, руйнуванні екосистем і скороченні біорізноманіття. Ці наслідки часто набувають транскордонного

та глобального характеру, що поглиблює екологічні проблеми на міжнародному рівні [15, с. 260].

У системі захисту прав людини в Україні центральне місце посідає інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Будучи конституційним органом парламентського контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, Уповноважений має широкі повноваження для реагування на порушення, зокрема й в екологічній сфері. Актуальність дослідження його повноважень у цьому контексті має науковий інтерес, оскільки ефективність діяльності Уповноваженого безпосередньо впливає на стан забезпечення екологічної безпеки та правового захисту громадян в екологічних відносинах.

Стаття 50 Конституції України закріплює право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої шкоди порушенням цього права та вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення [62]. Більш широкий перелік екологічних прав міститься в статті 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»:

а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проєктів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;

в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

д) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;

є) участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля; ж) одержання екологічної освіти;

з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом;

і) участь у процесі здійснення стратегічної екологічної оцінки. Законами України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян [110]. Погоджуючись із думкою Т. Гейворда, надання захисту довкілля статусу фундаментального права не означає його абсолютного пріоритету над іншими соціальними цінностями, але ставить його на рівні позиції з економічними та майновими правами. Найфундаментальніше завдання полягає у збалансуванні основних цінностей та інтересів суспільства [171, с. 570].

На основі аналізу статті 9 зазначеного Закону України та Розділ IV Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», який закріплює низку повноважень, які Уповноважений реалізує для захисту екологічних прав, ці повноваження можна систематизувати таким чином:

по-перше, розгляд звернень громадян. Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства, а також юридичних осіб щодо порушення їхніх прав і свобод, включно з екологічними. Це може стосуватися забруднення навколишнього середовища, ненадання доступу до екологічної інформації, ігнорування участі громади в екологічних рішеннях тощо. За результатами розгляду звернення Уповноважений або його представник може провести перевірку обставин, викладених у зверненні, у тому числі з виїздом на місце.

по-друге, проведення парламентського контролю. Уповноважений має право безперешкодного доступу до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності. Це дозволяє йому оперативно отримувати інформацію та проводити перевірки щодо дотримання природоохоронного законодавства. Уповноважений може запитувати та отримувати необхідні документи, матеріали та інформацію від будь-яких суб'єктів, що мають відношення до порушень екологічних прав. Уповноважений має право отримувати пояснення від посадових та службових осіб, причетних до порушень.

по-третьє, заходи реагування на виявлені порушення. За результатами перевірки Уповноважений може вносити органам державної влади, органам місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, підприємствам, установам, організаціям та їх посадовим і службовим особам подання щодо необхідності вжиття заходів для усунення виявлених порушень прав людини. Уповноважений має право звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод громадян, якщо порушення не були усунуті іншими шляхами. Уповноважений може публічно висвітлювати факти порушень екологічних прав, що привертає увагу суспільства та сприяє притягненню винних до відповідальності. Уповноважений має право готувати спеціальні доповіді щодо стану дотримання прав у певній сфері, зокрема екологічній, та подавати їх до Верховної Ради України.

по-четверте, сприяння вдосконаленню законодавства.

Уповноважений може надавати пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері охорони довкілля та забезпечення екологічних прав, базуючись на аналізі виявлених порушень та системних проблем. До прикладу, у 2023 році Уповноваженим здійснений моніторинг Закону України «Про управління відходами», розроблені рекомендації щодо удосконалення механізму реалізації та зроблено аналіз станом 01.01.2025 року щодо не прийняття 8 з 16 нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону [156].

У щорічних доповідях Уповноваженого за 2022 [154], 2023 [155] та 2024 [156] роки екологічні права розглядаються як частина економічних прав, а право на екологічну інформацію — у контексті інформаційних прав. Це свідчить про поступове розширення розуміння екологічних прав як комплексної категорії, що охоплює різні аспекти правового захисту.

Однак діяльність Уповноваженого в екологічній сфері стикається з низкою викликів:

- війна спричинила безпрецедентні екологічні катастрофи, документування яких потребує спеціалізованих знань і ресурсів;
- забруднення територій, руйнування інфраструктури, лісові пожежі та мінування земель створюють багатовимірні проблеми, що виходять за межі звичних повноважень;
- ефективний захист екологічних прав вимагає координації з іншими державними органами та громадськими організаціями;
- низький рівень обізнаності громадян про свої екологічні права обмежує кількість звернень;
- виконання подань Уповноваженого залежить від добросовісності адресатів, що не завжди гарантує результативність.

У цьому контексті перспективним є створення окремого підрозділу або призначення профільного представника — екологічного омбудсмена. Такий фахівець матиме вузьку спеціалізацію, що дозволить:

- накопичувати глибокі знання в галузі екологічного права;
- оперативно реагувати на скарги;
- проводити експертні оцінки, розслідування, моніторинг;
- забезпечувати ефективну комунікацію з міжнародними партнерами.

На думку науковців, запровадження інституції екологічного омбудсмена має відбуватися на загальнодержавному рівні з можливістю призначення регіональних представників. Це обумовлено великою територією України, біологічною різноманітністю, наявністю тимчасово окупованих територій, високим рівнем забруднення довкілля, потребою в міжнародній співпраці та екологічній просвітницькій діяльності [68, с. 114].

Як слушно зазначають Н. Бондар та Р. Осетров, глобальні екологічні наслідки людської діяльності становлять загрозу для виживання людства, і їхнє вирішення потребує глибших правових змін, ніж просто регулювання якості довкілля або обмеження економічного впливу [13, с. 14].

Таким чином, діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері є важливим елементом національної системи захисту прав людини. Вона поєднує конституційні гарантії, превентивні механізми, реагування на порушення та міжнародну співпрацю, що дозволяє ефективно протидіяти екологічним загрозам, особливо в умовах збройного конфлікту.

2.2. Поняття та елементи адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена

Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена слід розглядати як юридично закріплене положення суб'єкта у відносинах з державою, зокрема у сфері публічного управління та адміністрування. Для глибшого розуміння цієї категорії необхідно звернутися до наукових позицій щодо базових понять — «статус», «правовий статус» та «адміністративно-правовий статус». Незважаючи на достатню кількість наукових розробок, питання визначення правового та адміністративно-парового статусу залишається актуальним. Водночас необхідно зазначити, що вчені майже одностайно виділили певні спільні риси цих категорій, а от вироблення єдиної концепції щодо правової природи та значення майже відсутні.

Термін «статус» у перекладі з латинської мови означає «становище» та використовується в різних сферах, зокрема, право, соціологія, медицина тощо. Залежно від сфери, поняття «статус» можна виділити у юридичному контексті, а саме, як правове становище осіб або організацій, установ тощо [133]; певний стан учасника суспільних відносин, який урегульований відповідними нормами права і характеризується наявністю в суб'єкта комплексу юридичних прав та обов'язків, тобто вказує на певну правоздатність та дієздатність особи [45, с. 167] та у соціальному контексті — сукупність прав, привілеїв, моральних норм та обов'язків індивіда або соціальної групи, пов'язаний з виконанням первинної соціальної ролі, яка виявляється у формі поведінки, очікуваної відповідно до становища у суспільстві [35, с. 675]. Необхідно зазначити, що термін «статус» вже використовувався в Стародавньому Римі та використовувався для позначення юридичного та соціального становища людини. Правоздатність в римському праві складалася з трьох статусів: *status libertatis* (статус свободи) — бути вільним, а не залежним; *status civitatis* (статус громадянства) — бути громадянином Риму чи іноземцем; *status familiae* (сімейний статус) — положення в родині, наприклад, глава сім'ї або підлеглий член родини [51, с. 17]. Поняття «статус» у Стародавньому Римі

заклало основи для сучасного розуміння та стало передумовою формування терміну «правовий статус».

Таким чином, акцентуємо, що термін «статус» є багатозначною категорією, що використовується в різних наукових сферах (право, соціологія, медицина тощо) і означає «становище». Його історичне походження з давньоримського права (*status libertatis*, *status civitatis*, *status familiae*) заклало фундаментальні основи для сучасного розуміння та формування терміну «правовий статус». Це підкреслює глибоке історичне та етимологічне підґрунтя для дослідження правових категорій.

О. Запотоцька визначає правовий статус, як обсяг законодавчо визначених прав і обов'язків суб'єкта права, які визначають межі можливої й необхідної поведінки особи, а також міра юридичної відповідальності, яка настає в разі порушення вимог норм права, що визначають правовий статус [45, с. 167]. Аналогічну думку зустрічаємо в галузі конституційного права. Так, під правовим статусом зазвичай розуміють систему прав, свобод і обов'язків особи, котрі закріплені та гарантовані законодавством. Правовий статус є складною категорією, що охоплює системний, універсальний, комплексний, стабільний характер та диференціюється за різними ознаками [60, с. 82-83]. Інша група конституціоналістів визначає правовий статус, як юридично закріплене становище особи в державі й суспільстві., при цьому виділяючи кілька видів правового статусу: 1) загальний, або конституційний, статус людини та громадянина; 2) спеціальний, або родовий, статус окремих категорій громадян; 3) індивідуальний статус, який характеризує стать, вік, сімейний стан тощо; 4) статус іноземців, осіб без громадянства, осіб з подвійним громадянством; 5) галузеві правові статуси (адміністративно-процесуальний, кримінально-процесуальний тощо) [61, с. 117-118].

Згідно з позицією Д. Іщука це збірна категорія, яка складається з певної сукупності законодавчо визначених елементів, що відображають

становище певного суб'єкта в конкретних правовідносинах. Крім того, саме правовий статус є об'єктивним відображенням ролі певного суб'єкта в правовідносинах, вказує на цільове призначення його існування [49, с. 103].

Узагальнену думку можемо побачити в дисертації А. Москаленко, яка констатує, що правовий статус визначають через виокремлення певних елементів, головним з яких є конструкція «права та обов'язки», а варіативність елементів правового статусу залежить від особливостей конкретного суб'єкта. Загалом категорія правового статусу має суттєве прикладне значення, оскільки відображає положення конкретного суб'єкта у правовідносинах, визначає обсяг його можливостей та окреслює коло діяльності [85, с. 169].

В. Штучний також окреслює, що серед правників немає єдиної думки щодо розуміння поняття «правовий статус», водночас звертає увагу, що наявні відмінності не є кардинальними. Науковець узагальнює, що «правовий статус» суб'єкта може визначатися як його природними якостями (що визнаються та констатуються державою у правових актах), так і штучними якостями (властивостями), які не притаманні суб'єкту від природи, але якими держава наділяє його з метою чіткого визначення юридичного становища в суспільстві та системі суспільних відносин. Цей аспект підкреслює активну роль держави у формуванні правового статусу та його регуляторний характер [152, с. 56-57].

Попри відсутність абсолютної однастайності серед правників щодо єдиного визначення, «правовий статус» загалом трактується як комплексна категорія, що відображає юридичне становище суб'єкта в системі суспільних відносин. Він є об'єктивним відображенням ролі суб'єкта в правовідносинах та вказує на цільове призначення його існування. Дослідження підтверджує, що «правовий статус» не є статичним, а відображає динаміку суспільних відносин та регулятивних потреб.

О. Марущак визначає ознаки правового статусу низкою характеристик, які відображають положення суб'єкта в правовій системі: правосуб'єктність, сукупність прав та обов'язків (правовий статус включає всі права та обов'язки, які закріплені за конкретним суб'єктом права (громадянином, юридичною особою тощо)), гарантії правового захисту (механізми та процедури, які забезпечують захист прав суб'єкта права та відновлення порушених прав), юридична відповідальність (можливість зазнати юридичної відповідальності за порушення встановлених норм та обов'язків), індивідуалізація (кожен суб'єкт права має унікальний правовий статус, який може залежати від різних факторів, таких як громадянство, вік, соціальний стан, професія тощо), закріплення у нормативно-правових актах [82, с. 29].

Зауважимо, що серед правників не спостерігається однастайності думок щодо елементів правового статусу, але визнаючи позицію В. Штучного, що питання елементів правового статусу необхідно розглядати у вузькому та широкому контексті. У першому випадку правовий включає лише права та обов'язки суб'єкта, які фактично є серцевиною, основою будь-якого правового статусу будь-якого суб'єкта. Правовий статус у широкому розумінні, на нашу думку, має включати весь обсяг юридично значущих ознак, властивостей, якостей суб'єкта. До того ж деякі елементи правового статусу є обов'язковими для певних категорій суб'єктів. Наприклад, для правового статусу громадян завдання та функції не є суттєвими властивостями, натомість для державних органів цільовий та функціональний блоки їх правового статусу мають одне з першочергових значень [152, с. 57].

Категорія «правового статусу» має суттєве прикладне значення, оскільки вона чітко відображає положення конкретного суб'єкта у правовідносинах, визначає обсяг його можливостей та окреслює коло діяльності. Розуміння та точне визначення правового статусу є критично

важливим для належного функціонування правової системи, забезпечення законності та ефективного захисту прав суб'єктів.

Найглибше розкриває зміст правового статусу група науковців, які вважають, що цей статус у межах реалізації кадрової політики в системі правосуддя є модельною конструкцією, що додає необхідну визначеність у суспільних відносинах, зокрема, й у адміністративно-правових відносинах щодо реалізації кадрової політики у системі правосуддя. В окресленому сенсі слід вести мову про адміністративно-правовий статус суб'єкта реалізації кадрової політики у відповідній системі [14, с. 55].

Введення в систему державних органів інституції екологічного омбудсмена, діяльність якого регулюватиметься нормами адміністративного права, є обґрунтованим і доцільним кроком у контексті сучасних екологічних викликів. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективний механізм захисту екологічних прав громадян, що набуває особливої значущості в умовах висхідної екологічної загрози. Відтак, правовий статус екологічного омбудсмена слід розглядати саме як адміністративно-правовий, що зумовлює необхідність його доктринального осмислення.

Як зазначає О. Бандурка, основне призначення цієї категорії полягає у деталізації особливих ознак суб'єктів права та правовідносин. Визначаючи правовий статус будь-якого суб'єкта, увага зосереджується на його ролі та місці у системі права, а також на відмінностях від інших суб'єктів [2].

У науковій літературі адміністративно-правовий статус суб'єкта розглядається як багатогранне правове явище, що охоплює низку ключових елементів. У широкому розумінні він трактується як урегульований нормами адміністративного законодавства правовий статус суб'єкта адміністративного права, що включає права, обов'язки та предмет відання [14, с. 55]. В. Колпаков та О. Кузьменко пропонують більш деталізоване бачення, згідно з яким адміністративно-правовий статус суб'єкта — це

потенційна здатність мати права та обов'язки у сфері державного управління (адміністративна правоздатність), реалізовувати надані права та обов'язки (адміністративна дієздатність), а також наявність суб'єктивних прав та обов'язків у цій сфері [57, с. 73]. Водночас В. Курило та Д. Левченко наголошують на структурному аспекті, визначаючи адміністративно-правовий статус як сукупність правових елементів, закріплених у законодавстві, що формують правове становище особи, її місце та роль у системі адміністративного права [69, с. 29].

У процесі дослідження адміністративно-правового статусу суб'єктів публічного управління важливо враховувати його багатовимірну природу. Як зазначає А. Макаровець, «адміністративно-правовий статус охоплює три теоретичних аспекти:

- 1) тотожність з поняттям правосуб'єктності;
- 2) встановлені на законодавчому рівні права та обов'язки суб'єкта;
- 3) систему визначених нормативно прав, свобод, обов'язків, законних інтересів та юридичної відповідальності, які гарантуються державою та є основою для визначення суб'єктом своєї поведінки у суспільстві» [78, с. 242]. Такий підхід дозволяє комплексно осмислити правову природу суб'єкта, його функціональну роль та межі відповідальності в адміністративно-правовій системі.

Необхідно акцентувати на тому, що в правничій літературі існують тенденції до доктринального розкриття теорії адміністративно-правового статусу крізь призму різних державних органів. Так, на прикладі адміністративно-правового статусу адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні, М. Одуха виділяє такі юридичні складники:

- 1) місце в системі органів публічної влади;
- 2) обсяг повноважень як сфера суспільних відносин, які регулюються адміністративним органом;
- 3) загальний напрямок діяльності адміністративного органу з

визначенням його мети;

4) компетенція адміністративного органу як сукупність його адміністративних обов'язків та прав [91, с. 364].

Т. Шумейко визначає, що адміністративно-правовий статус суб'єкта адміністративно-правового механізму формування та реалізації державної політики у сфері обігу зброї в Україні – це складний, методологічно узагальнений юридичний конструкт, що має практичне значення, окреслюючи особливе адміністративно-правове становище суб'єкта в системі суспільних відносин у сфері обігу зброї та в системі суб'єктів формування і реалізації державної політики загалом, що обумовлено нормативно визначеними властивостями цього суб'єкта (його організаційною будовою, функціональним призначенням, предметом відання, сукупністю повноважень у сфері обігу зброї, особливостями юридичної відповідальності [153, с. 69].

У процесі формування адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена важливо враховувати усталені доктринальні підходи до класифікації його складових. Як зазначає М. Горбач, у науковій літературі існує значна варіативність у визначенні елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів права, однак їх системне опрацювання дозволяє виокремити три узагальнені групи:

1. Основні елементи — права й обов'язки, які становлять фундамент адміністративно-правового статусу. Саме ці елементи формують його цілісну конструкцію, без якої статус не може існувати як юридична категорія.

2. Додаткові елементи — правосуб'єктність, правове становище, повноваження, гарантії, компетенція, адміністративно-правова відповідальність. Ці компоненти деталізують статус, окреслюючи функціональну та організаційну специфіку суб'єкта, а також забезпечують механізми реалізації його повноважень.

3. Спеціальні елементи — усі характеристики, що притаманні

конкретному суб'єкту адміністративного права, зокрема екологічному омбудсмену. До них можуть належати специфічні функції, предмет відання, особливості нормативного регулювання, а також унікальні механізми взаємодії з іншими органами влади та громадськістю [25]. Зазначена класифікація дозволяє комплексно охарактеризувати адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена як багатокомпонентну систему, що поєднує загальні юридичні ознаки з індивідуальними функціональними характеристиками. Такий підхід сприяє точному визначенню його місця в системі державного управління, забезпечує нормативну визначеність та підвищує ефективність реалізації екологічних прав громадян.

Досліджуючи адміністративно-правовий статус юридичних осіб публічного права, А. Москаленко, констатує, що адміністративно-правовий статус є складною багатоелементною категорією, яка не обмежується правами та обов'язками з можливістю виокремлення певних структурних блоків: цільовий (цілі, завдання та функції); структурно-організаційний (нормативне регулювання порядку створення та припинення, їх підпорядкованості та можливі організаційно правові форми); компетенційний [85, с. 175-176].

Т. Шумейко визначає систему адміністративно-правового статусу суб'єкта формування та реалізації державної політики у сфері обігу зброї в Україні виділяючи відповідні блоки:

1) цільовий блок статусу: мета, завдання і функції суб'єкта (корелюються метою адміністративно-правового механізму формування та реалізації зазначеної державної політики), а також принципи виконання завдань і реалізації функцій суб'єкта;

2) компетенційний блок: а) предмет відання (окреслюється питаннями формування та реалізації державної політики у відповідній сфері); б) повноваження (права та обов'язки щодо формування та реалізації

державної політики у вказаній сфері); в) гарантії належного виконання повноважень;

3) юридична відповідальність суб'єкта [153, с. 69].

Існують й інші наукові думки стосовно структурних елементів адміністративно-правового статусу. Так, О. Хамходера виділяє наступні частини адміністративно-правового статусу державних інспекцій: 1) принципи; 2) функції та завдання; 3) компетенція; 4) структурно-організаційний блок [145, с. 243]. О. Лавренова, досліджуючи адміністративно-правовий статус центрального органу виконавчої влади також виділяє чотири блоки: 1) цільовий (цілі, завдання і функції); 2) структурно-організаційний (нормативне регулювання порядку формування та ліквідації державних служб, їх підпорядкованості відповідним міністерствам та організаційна структура); 3) компетенційний; 4) блок форм і методів діяльності [72, с. 14].

Отже, в правничій літературі існують різні погляди на структуру адміністративно-правового статусу, а найпоширенішим підходом є виокремлення окремих елементів (блоків).

З урахуванням наведених наукових позицій, адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена слід розглядати як багатокомпонентну конструкцію, що включає (думка здобувача): інституційний, нормативно-правовий, компетенційний та організаційний.

Інституційний аспект визначає місце екологічного омбудсмена в системі державного управління, його підпорядкованість та взаємодію з іншими органами влади. Сюди входять принципи, які забезпечують ефективність роботи омбудсмена, гарантії діяльності, особливості юридичної відповідальності.

Екологічний омбудсмен – це незалежна у своїй діяльності посадова особа (або колегіальний орган), що призначається парламентом або главою держави для здійснення нагляду за дотриманням екологічного

законодавства, захисту екологічних прав громадян та представництва інтересів навколишнього природного середовища.

На відміну від органів державного екологічного контролю (напр., Державної екологічної інспекції), діяльність яких спрямована на контроль за дотриманням природоохоронного законодавства загалом, ключове призначення екологічного омбудсмена полягає саме в захисті суб'єктивних прав конкретної особи чи групи осіб. Його діяльність має правозахисний, а не каральний чи фіскальний характер.

Інститут екологічного омбудсмена отримав розвиток у багатьох країнах світу, демонструючи різноманітні моделі організації та функціонування. Аналіз міжнародного досвіду дозволяє виділити декілька основних моделей екологічного омбудсмена, залежно від їхнього правового та адміністративного устрою, а саме, парламентську, децентралізовану, аудиторську та інтегровану (детальний аналіз зазначених моделей в підпункті 1.3.)

Визначаючи інші елементи його статусу, необхідно виходити з таких принципів, як: гуманізм, законність, справедливість, об'єктивність (неупередженість), незалежність, демократизм, доступність, відкритість і гласність, недоторканність приватного життя та конфіденційність відомостей, професіоналізм [79].

Визначаючи принципи діяльності екологічного омбудсмена, необхідно окреслити гарантії його діяльності, крізь призму забезпечення незалежності та ефективності роботи, до яких необхідно віднести: особливий порядок призначення та звільнення; функціональна та організаційна автономія, тобто незалежність від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій та бізнесу; вичерпний перелік підстав для дострокового припинення повноважень (власна заява, обвинувальний вирок суду, втрата громадянства тощо); імунітет від юридичної відповідальності за дії вчинені в повноважень;

окреме фінансування з Державного бюджету України, яке не може бути зменшене протягом поточного року.

Екологічний омбудсмен несе політичну та юридичну відповідальність. Політична відповідальність реалізується через щорічні звіти парламенту або іншому органу, що призначає омбудсмена та обов'язок їх підготовки та оприлюднення. Юридична відповідальність може наступати у разі вчинення кримінального чи адміністративного правопорушення, а також за порушення присяги, що може бути підставою для імпічменту (дострокового звільнення).

Нормативно-правовий аспект необхідно розглядати як сукупність правових норм, що закріплюють заснування, порядок діяльності, повноваження та гарантії діяльності екологічного омбудсмена. Основою, передусім, є Конституція України, зокрема, ст. 50 (право на безпечне довкілля), ст. 55 (право на оскарження рішень органів влади), ст. 101 (щодо здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод) [62]. Важливу роль відіграють міжнародні акти, до прикладу, Орхуська конвенція «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» [58]. Окрему групу утворюють стратегічні та програмні документи. Так, Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року закріплюють першопричини екологічних проблем України, засади державної екологічної політики та її стратегічні цілі та завдання тощо [108], а Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року [134] розроблена для забезпечення виконання відповідних Законів України та підзаконних актів. Враховуючи потребу запровадження в Україні інституту екологічного омбудсмена до моменту ухвалення спеціального закону, діяльність може здійснюватися в рамках мандату чинного омбудсмена через призначення профільного представника відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав

людини» [115].

У контексті формування інституційної моделі екологічного омбудсмена особливе значення має нормативне визначення його адміністративно-правового статусу. Погоджуючись з думкою Т. Лагойди що запровадження посади екологічного омбудсмена передбачає розроблення та прийняття окремого спеціального закону, в якому мають бути чітко визначені вимоги до кандидатури на посаду омбудсмена, основні завдання та повноваження, організаційне, інформаційно-довідкове та матеріально-технічне забезпечення діяльності, гарантії незалежності та механізми відповідальності [73]. Інакше кажучи, мова йде про необхідність законодавчого визначення адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена як суб'єкта публічного управління, що виконує функції захисту екологічних прав громадян. Такий підхід забезпечить належну правову визначеність, стабільність та ефективність функціонування інституту, а також дозволить інтегрувати його діяльність у загальну систему державної екологічної політики.

Нормативні засади адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена можна систематизувати за їх юридичною силою наступним чином:

- 1) міжнародно-правові акти;
- 2) стратегічні та програмні документи, які визначають вектор державної екологічної політики;
- 3) законодавчі акти, з урахуванням необхідності прийняття окремого закону про екологічного омбудсмена;
- 4) підзаконні нормативно-правові акти уповноважених органів держави та інших суб'єктів. Нормативно-правовий аспект охоплює законодавчу базу, яка регулює діяльність екологічного омбудсмена, включаючи Конституцію та закони, міжнародні правові норми, програмні та стратегічні документи та інші правові механізми реалізації його функцій.

Компетенційний блок є ядром адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена, оскільки саме через реалізацію повноважень, прав та обов'язків забезпечується ефективне виконання його функцій. Вважаємо, що екологічний омбудсмен має передусім наділитися правом розглядати скарги громадян, з можливістю відвідувати підприємства, установи та організації незалежно від форми власності. Він повинен мати право надсилати запити до відповідних суб'єктів, на дії, бездіяльність чи рішення яких подано скаргу, а також отримувати пояснення та документи, необхідні для розгляду звернення.

Не менш важливим є закріплення за екологічним омбудсменом права законодавчої ініціативи, оскільки подання омбудсмена не мають сили нормативного акта, що обмежує його вплив на захист екологічних прав. Пропонується також надати йому право здійснювати перевірки за власною ініціативою у випадку отримання інформації про порушення екологічного законодавства. Нормативне закріплення цього права значно розширить можливості омбудсмена щодо забезпечення належних умов для реалізації екологічних прав громадськості.

У науковій літературі виокремлюються кілька типів омбудсменів залежно від сфери їх компетенції: омбудсмени, які мають право розслідування щодо більшості адміністративних органів та судів; омбудсмени, повноваження яких поширюються лише на органи державного управління; омбудсмени, які розглядають скарги на акти й дії як державних, так і недержавних структур [81].

Вважаємо, що у разі створення інституту екологічного омбудсмена в Україні, його компетенція має охоплювати розгляд і вирішення скарг на дії, рішення чи бездіяльність державних і недержавних суб'єктів, що мають вплив на стан довкілля та екологічні права громадян. Подання скарг має бути безоплатним, можливим як в усній, так і письмовій формі, що забезпечить доступність інституту для широких верств населення.

Підсумовуючи, можна окреслити ключові повноваження

екологічного омбудсмана:

- розглядати скарги фізичних та юридичних осіб на дії чи бездіяльність органів публічної влади, що призвели до порушення екологічних прав;
- безперешкодно відвідувати будь-які органи влади, підприємства (незалежно від форми власності), отримувати доступ до необхідних документів та інформації;
- проводити перевірки за фактами, викладеними у скаргах, або за власною ініціативою;
- вносити рекомендації та подання органам влади щодо усунення виявлених порушень (які можуть мати обов'язковий до розгляду характер);
- звертатися до суду із заявами на захист екологічних прав громадян, вступати у справи на будь-якій стадії процесу;
- брати участь у розробці проєктів нормативно-правових актів у сфері екології та надавати свої висновки;
- готувати та оприлюднювати щорічні та спеціальні доповіді про стан дотримання екологічних прав в країні;
- забезпечувати екологічну освіту та просвіту населення;
- просувати практики сталого розвитку;
- проводити незалежні дослідження, аналізувати стан довкілля та оцінювати екологічні наслідки різних проєктів тощо.

На думку С. Банаха, становлення і розвиток інституту омбудсмана у світі відбувався у взаємодії з іншими структурними елементами громадянського суспільства, у зв'язку з чим його функції в різних країнах можуть мати різне наповнення. Функції інституту омбудсмана у країнах зі стабільним демократичним режимом полягають передусім в оптимізації й удосконаленні діяльності органів управління та сприянні реалізації парламентського контролю за діями органів виконавчої влади, що слугує усуненню прогалин в управлінні та покращенню адміністрування та підвищенню авторитету влади й, в кінцевому результаті, захисті прав і

законних інтересів громадян, розвитку демократії та утвердженні верховенства закону. Вони формувалися й розвивалися відповідно до історичних і культурних особливостей кожної з країн, системи державної влади, зазнаючи певних модифікацій у зв'язку із викликами часу та розвитком суспільних відносин. Тенденція сучасної спеціалізації функцій омбудсмана полягає у використанні його можливостей у захисті прав людини в окремих сферах життєдіяльності або як інституціональної гарантії окремих прав громадян [10, с. 4].

Як зазначає О. Марцеляк, основними функціями екологічного омбудсмана мають бути: сприяння у відновленні екологічних прав громадян; посередництво між суспільством і владою; позасудове врегулювання спорів, що виникають у сфері екологічних правовідносин. Ці функції формують основу правозахисної місії омбудсмана, спрямованої на забезпечення балансу між інтересами громадян, держави та навколишнього природного середовища [79].

Так, відповідно до Закону Бургенланду про омбудсмана з питань навколишнього середовища (Австрія), функції уповноваженого наступні: участь в адміністративних процедурах; право вживати заходів для усунення порушень/недоліків; доступ до документів та їх передача; безперешкодна інспекція землі та прилеглих територій; оцінка проєктів актів та постанов; звітування перед місцевими органами влади та громадськістю [161].

На нашу думку, узагальнюючи зарубіжний досвід, необхідно виділити ряд функцій притаманних інституту екологічного омбудсмана. Функції екологічного омбудсмана охоплюють широкий спектр діяльності, спрямованої на забезпечення екологічної справедливості та сталого розвитку. До них необхідно віднести:

- контрольна функція полягає в тому, що екологічний омбудсмен здійснює системний моніторинг діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також суб'єктів господарювання щодо дотримання ними вимог природоохоронного законодавства. Це включає

аналіз регуляторних актів, державних програм, екологічної статистики та інших документів, що стосуються стану довкілля;

– правозахисна функція передбачає отримання скарг від фізичних та юридичних осіб щодо порушень їхніх екологічних прав. Омбудсмен аналізує звернення, проводить їх попередню перевірку та визначає подальші кроки. Це може стосуватися забруднення повітря чи води, неналежного поводження з відходами, несанкціонованої забудови у природоохоронних зонах тощо. У разі виявлення ознак порушень екологічного законодавства, екологічний омбудсмен має право ініціювати власні розслідування. Це може включати запит інформації від державних органів, підприємств та організацій, виїзд на місце події, залучення експертів, збір доказів та опитування свідків. Метою таких розслідувань є встановлення фактів порушень та їхніх причин. За результатами розслідувань та моніторингу екологічний омбудсмен надає рекомендації та пропозиції щодо усунення виявлених порушень, а також щодо відновлення порушених екологічних прав громадян. Ці рекомендації можуть бути адресовані органам влади, підприємствам, посадовим особам. У деяких випадках омбудсмен може виступати медіатором у конфліктах між сторонами;

– посередницька (медіаційна) функція є однією з ключових у діяльності екологічного омбудсмена в сучасному світі, яка дозволяє вирішувати екологічні спори та конфлікти без доведення їх до судового розгляду. Ця функція особливо важлива, адже екологічні питання часто зачіпають інтереси багатьох сторін – від місцевих громад до промислових підприємств та державних органів. Екологічний омбудсмен, виступаючи в ролі медіатора, не є стороною конфлікту і не приймає рішення про винність чи невинність. Його основна роль полягає в сприянні діалогу та пошуку компромісних рішень між сторонами спору. Аналогічну думку висловлює Г. Гадлін, який обговорює різницю між роллю медіатора та роллю омбудсмена, зазначаючи, що омбудсмен використовує медіацію як

інструмент, але його роль полягає в тому, щоб допомогти групі людей в організації визначити політику та правила організації, які спричиняють внутрішні конфлікти та надати рекомендації [170]. Це дозволяє знизити рівень конфліктності, прискорити вирішення спорів, зберегти відповідні ресурси, відновити довіру тощо;

- інформаційно-просвітницька функція полягає в підготовці та оприлюдненні звітів про свою діяльність, проведенні пресконференцій, участі в громадських обговореннях, сприянню підвищенню рівня екологічної свідомості громадян та посадових осіб, їхньої правової грамотності та активності у захисті довкілля;

- аналітично-рекомендаційна функція – це аналіз стану дотримання екологічних прав та надання рекомендацій щодо вдосконалення законодавства і практики його застосування. На основі узагальнення практики розгляду звернень та проведення розслідувань, екологічний омбудсмен може виявляти прогалини та недоліки в чинному екологічному законодавстві. Він розробляє та подає пропозиції щодо його вдосконалення, спрямовані на посилення захисту екологічних прав та підвищення ефективності природоохоронної діяльності;

- функція міжнародної співпраці полягає в можливості брати участь у міжнародних проєктах та ініціативах, обмінюватися досвідом з аналогічними інститутами в інших країнах, що сприяє гармонізації екологічного законодавства та розв'язанню транскордонних екологічних проблем.

Обов'язки екологічного омбудсмена, відповідно до зазначеної позиції, повинні бути орієнтовані на належне виконання ним своїх функцій. У них виражається доцільний і соціально необхідний варіант поведінки цього інституту, що забезпечує його ефективність, легітимність та суспільну довіру.

Таким чином, функціональний аспект адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена не лише визначає його повноваження, а й

окреслює ціннісні орієнтири діяльності, що мають бути закріплені на нормативному рівні.

Організаційний аспект адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена стосується порядку призначення, вимог до кандидата, структури та функціонування апарату омбудсмена, кадрового складу, механізмів фінансування, процедур комунікації з громадськістю та державними органами тощо.

Зростаюче усвідомлення глобальних екологічних викликів та необхідність забезпечення сталого розвитку спонукають до пошуку ефективних механізмів захисту екологічних прав людини. Інститут омбудсмена, що є незалежним органом контролю, дедалі частіше адаптується для виконання функцій у сфері охорони довкілля. Ефективність його роботи безпосередньо залежить від прозорості та об'єктивності процедури призначення на посаду.

Ю. Палєєва пропонує класифікацію моделей інституту омбудсмена залежно від різних критеріїв. Залежно від місця в державно-правовій системі, дослідниця виділяє виконавчих омбудсменів, які призначаються урядом або президентом, якому вони підконтрольні та підзвітні (медіатор у Франції), незалежних омбудсменів, які є самостійною гілкою влади, рівень якої відповідає рівню законодавчої, виконавчої й судової влади. При цьому він може бути призначений президентом або парламентом, проте після призначення не підпорядковується органу, який його призначив (Проведор юстиції в Португалії, омбудсмени в Намібії та Нідерландах) та парламентських (представницьких) омбудсменів, які знаходяться в системі законодавчої гілки влади, призначаються (обираються) парламентом та підзвітні (підконтрольні) йому [96, с. 85-86].

Аналіз світової практики дозволяє дійти висновку, що призначення екологічного омбудсмена (або його аналогів) у зарубіжних країнах залежить від конкретної країни та її правової системи. В деяких країнах посада екологічного омбудсмена є офіційною, в інших — функції

екологічного нагляду виконують загальні омбудсмени, урядові агентства або спеціалізовані інституції. Найбільш поширеною моделлю є призначення парламентом. Так, в Новій Зеландії Уповноважений парламенту з питань навколишнього середовища (Parliamentary Commissioner for the Environment) призначається парламентом і є незалежною посадовою особою; в Австрії екологічні омбудсмени діють на регіональному рівні та призначаються місцевими органами влади; в Канаді Комісар з питань довкілля та сталого розвитку інтегрований у державні аудиторські структури, а його призначення здійснюється Генеральним аудитором Канади, який підзвітний та підконтрольний парламенту; в Угорщині Уповноважений з майбутніх поколінь (Ombudsman for Future Generations) є частиною ширшої структури омбудсмена з прав людини, і його призначає парламент. Отже, найбільш демократичною є процедура обрання екологічного омбудсмена парламентом, що забезпечує легітимність та високий статус.

Незалежно від моделі призначення, до кандидатів на посаду екологічного омбудсмена зазвичай висуваються такі вимоги: громадянство відповідної країни; вища юридична освіта або відповідна освіта у сфері екології/природокористування; високий професійний досвід (наприклад, у сфері права, державного управління, екології, правозахисту); бездоганна ділова та моральна репутація; відсутність судимостей, незнятих або непогашених у встановленому законом порядку; політична нейтральність (часто є неформальною, але важливою вимогою для збереження довіри); обмеження на сумісництво з іншою оплачуваною діяльністю, окрім викладацької чи наукової. До прикладу, Комісар з питань довкілля та сталого розвитку Канади Джеррі В. ДеМарко (Jerry W. DeMarco) має професійний досвід в галузі охорони навколишнього середовища понад 30 років, має юридичну, екологічну, економічну та філологічну освіти та сертифікати з судового та альтернативного вирішення спорів [179].

Щодо терміну повноважень, то він має бути фіксованим (наприклад, 5 або 7 років) і не збігатися з терміном повноважень парламенту для забезпечення політичної незалежності.

Екологічний омбудсмен очолює секретаріат (офіс), який складається з профільних департаментів (наприклад, з питань зміни клімату, поводження з відходами, захисту біорізноманіття) та може мати регіональних представників.

Вивчення адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє окреслити правову природу, функціональне призначення та місце цього інституту в системі державного управління. В контексті досягнення цілей сталого розвитку та забезпечення екологічних прав громадян, існує об'єктивна необхідність у створенні та діяльності екологічного омбудсмена, що відповідає вимогам сучасності та спирається на позитивний зарубіжний досвід.

Запровадження інституту екологічного омбудсмена як державної інституції сприятиме демократичній трансформації, зміцненню верховенства права у діяльності органів влади та їх посадових осіб, а також стане додатковою юридичною гарантією захисту екологічних прав. При цьому такий захист характеризується відсутністю «силових» функцій чи примусових повноважень, що підкреслює його правозахисну, а не каральну природу.

Отже, встановлення конкретного переліку елементів адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена та їх законодавче закріплення сприятиме визначенню місця останнього в системі органів державної влади, а також забезпечить ефективний і результативний захист екологічних прав. Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена є поняттям, зміст якого розкривається через сукупність його структурних елементів — інституційного, нормативно-правового, компетенційного та організаційного.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачається у глибокому аналізі кожного з елементів адміністративно-правового статусу, їх взаємозв'язку та впливу на ефективність реалізації екологічних прав громадян. Такий підхід дозволить сформувати цілісну модель функціонування екологічного омбудсмена в Україні, адаптовану до національного правового поля та міжнародних стандартів.

2.3. Інституціоналізація екологічного омбудсмена в системі забезпечення екологічних прав громадян

Екологічні права — це комплекс юридичних гарантій, що забезпечують людині можливість жити в безпечному для здоров'я довкіллі, отримувати екологічну інформацію, брати участь у прийнятті рішень, що стосуються навколишнього середовища, та захищати свої інтереси у разі їх порушення. Вони належать до третього покоління прав людини, поряд із правами на розвиток, мир і солідарність, і є результатом еволюції правового мислення, що визнає взаємозв'язок між станом довкілля та базовими правами — на життя, здоров'я, безпеку.

Формально визначене закріплення прав громадянина на безпечне навколишнє середовище має стимулювати екологічну діяльність держави та відповідних державних органів. Таке право не лише закріплює вид та обсяг можливої поведінки громадянина, а й передбачає можливість вимагати відповідної поведінки від інших фізичних та юридичних осіб, а в окремих випадках звертатися за допомогою до держави, зокрема й екологічного омбудсмена щодо забезпечення відповідного права.

Захист прав людини та демократії в умовах глобальних ризиків і загроз вимагає спільних зусиль урядів, громадянського суспільства, міжнародних організацій та інших зацікавлених сторін. Можливими стратегіями зміцнення демократії та забезпечення прав людини є утвердження демократичних норм, сприяння глобальній справедливості, розвиток співпраці та альянсів, а також збереження довкілля [163, с. 14].

Формальне закріплення екологічних прав має стимулювати екологічну діяльність держави та відповідних органів. Однак на практиці реалізація цих прав стикається з низкою проблем: недостатній рівень екологічної свідомості населення; обмежений доступ до екологічної інформації; складність процедур участі у прийнятті рішень; низька ефективність судового захисту; вплив збройних конфліктів на екологічну безпеку.

Особливої актуальності екологічні права набувають в умовах глобальних викликів — зміни клімату, втрати біорізноманіття, забруднення ресурсів, а для України — ще й унаслідок військової агресії, що спричиняє масштабні екологічні руйнування.

Забезпечення якісного та безпечного довкілля є фундаментальною передумовою для повноцінного життя та здоров'я людини, а також для сталого розвитку суспільства. Так, Т. Гейворд (T. Hayward) зазначає, що всі люди мають фундаментальне право на довкілля, яке забезпечує їхнє здоров'я і добробут, є беззаперечним з морального погляду. Це право набуває статусу міжнародної норми, отримує офіційне визнання в авторитетних міжнародних документах і поступово стає юридично закріпленим у міжнародних договорах. Багато країн включають його до своїх конституцій, що підсилює його значущість. Але не вирішеним, на думку науковця, є питання про те, чи слід закріплювати це право у вигляді конкретної матеріальної норми або ж забезпечити його опосередковану реалізацію через процедурні права, такі як доступ до інформації, участь у прийнятті рішень і право на компенсацію [171, с. 568].

Правове закріплення та ефективна реалізація екологічних прав є індикатором демократичності держави та її здатності забезпечувати добробут громадян. Вони є невіддільною частиною конституційних прав і свобод, що гарантуються державою, і передбачають юридичну можливість кожній особі: користуватися природними благами; брати участь у вирішенні питань охорони довкілля; вимагати від держави та інших

суб'єктів виконання екологічних вимог. У цьому контексті екологічні права не є лише декларативними положеннями, а виступають реальним інструментом захисту інтересів особи та суспільства.

Права людини — це сукупність основоположних, невід'ємних і спадкових прав, які належать усім людям незалежно від їхнього походження чи статусу. Вони були міжнародно визнані в Загальній декларації прав людини, прийнятій ООН у 1948 році як реакція на жорстокі порушення під час Другої світової війни. Хоча декларацію критикували за акцент лише на правах особи, вона вперше зафіксувала рівність усіх людей. Право на життя у здоровому та екологічно безпечному середовищі було додано до списку прав людини в другій половині XX століття і вважається третім поколінням таких прав. Багато міжнародних договорів, а також місцевих законів і нормативних актів щодо захисту довкілля були прийняті як наслідок усвідомлення зростаючих екологічних проблем і їхнього впливу на права людини. Усі люди мають право на захист природи, екосистем, лісів, флори та фауни, води та атмосфери з метою збереження біорізноманіття тих екосистем, у яких вони мешкають; це також є передумовою для реалізації прав першого покоління, включно з правом на життя та здоров'я [167, с. 86-87].

Отже, еволюція концепції прав людини свідчить про динаміку глобального підходу до людської гідності. Додавання екологічних прав демонструє усвідомлення взаємозв'язку між станом довкілля і базовими правами — на життя, здоров'я, безпеку. Такий підхід дозволяє розширити традиційне розуміння прав людини, включивши колективні та довгострокові перспективи збереження ресурсів для майбутніх поколінь.

Для з'ясування суті екологічних прав доцільним є огляд наукових підходів до їх визначення. У науковій літературі екологічні права громадян розглядаються як закріплена в законі та гарантована правом сукупність юридичних можливостей і засобів, що дозволяють задовольняти потреби та інтереси особи в галузі охорони навколишнього природного середовища,

використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки [32, с. 39].

Екологічні права як вид суб'єктивних прав являють собою сукупну міру можливої поведінки у галузі належності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення й охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, так зазначає А. Гетьман. З цього випливає, що громадянину законодавством надається юридична можливість: користуватися навколишнім природним середовищем як природною сферою мешкання, придатною для життя та такою, що відповідає вимогам екологічної безпеки; вимагати від держави, всіх юридичних і фізичних осіб виконання ними обов'язків з використання, відтворення й охорони довкілля, забезпечення його екологічної безпеки; звертатися в необхідних випадках до державного або громадського захисту свого порушеного суб'єктивного права [33, с. 73].

Так, М.Краснова та Ю. Краснова визначають екологічні права та обов'язки в суб'єктивному та об'єктивному значенні. В об'єктивному значенні екологічні права та обов'язки – це сукупність правових норм, які утворюють комплексний міжгалузевий інститут екологічного права. В суб'єктивному значенні екологічні права та обов'язки – це сукупність юридичних можливостей, повноважень та зобов'язань фізичних осіб у галузі екології, спрямованих за задоволення матеріальних, духовних, освітніх та інших соціально-екологічних потреб людини та громадянина, а також які забезпечують реалізацію екологічних інтересів [66, с. 13].

У своєму науковому доробку Г. Анісімова сформулювала наступні узагальнення: екологічні права розглядаються як складна система екологічно-правових норм, закріплена в міжнародних нормативно-правових актах, Конституції України, спеціалізованому екологічному законодавстві та суміжному законодавстві у сфері прав людини; екологічні права становлять собою складну міжгалузеву інституцію екологічного права; основоположні екологічні права громадян

належать до природних і невід’ємних прав, що, як правило, гарантуються Конституцією; вони розглядаються як найвища соціальна цінність, невід’ємна від життя та діяльності особи, незалежно від юридичного закріплення; ці права захищаються державою та відповідають міжнародним стандартам у сфері прав людини [158, с. 33].

Юридичними ознаками екологічних прав та обов’язків громадян можна назвати таке: вони визначають основну мету і завдання державної екологічної політики, екологічного права і законодавства; закріплені в правових нормах як система відповідних юридичних можливостей та зобов’язань; є конституційними; належать кожному громадянину; в їх основі лежать природні екологічні потреби та інтереси; вони гарантуються всією системою національного законодавства; їх захист здійснюється судом (судами); підлягають поновленню [66, с. 13].

Аналіз наукових праць із цієї проблематики дав змогу визначити екологічні права як сукупність законодавчо закріплених можливостей особи, спрямованих на забезпечення її добробут через доступ до якісного та безпечного довкілля, отримання екологічної інформації, участь у прийнятті екологічних рішень та захист від екологічної шкоди.

Правова природа екологічних прав є дискусійною в науковій літературі. Деякі дослідники розглядають їх як особисті права, що гарантують безпечне існування. Інші відносять їх до соціально-економічних прав, оскільки вони пов’язані з добробутом та якістю життя, треті виводять в окрему групу. Змішана природа екологічних прав визнає їхнє переплетення як з особистими свободами, так і з соціальними гарантіями, що підсилює аргументи на користь створення спеціалізованої інституції — екологічного омбудсмена.

Правова природа екологічних прав в Україні полягає в їх формальній визначеності в Конституції України [62], Кодексі цивільного захисту України [55], Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» [110], «Про охорону атмосферного повітря» [109], «Про

оцінку впливу на довкілля» [111], «Основи законодавства про охорону здоров'я» [93], «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [103], «Про управління відходами» [116], «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань» [106] тощо та підзаконних нормативно-правових актах.

В Україні екологічні права мають конституційне закріплення. Стаття 50 Конституції України [62] є фундаментом для системи екологічних прав, проголошуючи, що «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди». Також вона гарантує право на доступ до інформації про стан довкілля та якість харчових продуктів. Це положення є відправною точкою для формування всієї системи екологічного законодавства України.

Екологічні права, закріплені у чинному законодавстві, характеризуються значною різноманітністю, що обумовлює можливість їх систематизації за різними критеріями з метою більш глибокого осмислення їхньої правової природи та функціонального призначення.

Отже, погоджуючись з думкою Е. Кондура, за юридичною сутністю екологічні права громадян поділяються на три рівні: 1) конституційні екологічні права, закріплені в Конституції України; 2) екологічні права, встановлені в спеціальних законах; 3) екологічні права, передбачені підзаконними нормативними актами. За соціальною значущістю екологічні права громадян поділяються на три види: 1) пріоритетні (першочергові) екологічні права громадян порівняно з іншими їх правами; 2) переважні права окремих суб'єктів перед іншими особами в галузі екології, передбачені законодавством; 3) усі інші екологічні права громадян [59, с. 189].

Важливим джерелом для оцінки стану реалізації екологічних прав громадян в Україні є Аналітичний звіт з дотримання екологічних прав громадян, підготовлений експертами МБО «Екологія – Право – Людина» у межах проєкту «Екологізація демократії участі». Метою цього дослідження

було вивчення ситуації із дотриманням як матеріальних, так і процедурних екологічних прав. Згідно зі звітом, матеріальні права включають безпосереднє право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, що є фундаментальним елементом екологічної безпеки. Процедурні права, своєю чергою, охоплюють: право на доступ до екологічної інформації; право на участь у прийнятті рішень, що стосуються довкілля; право на доступ до правосуддя в екологічних спорах [4]. Аналіз показав, що реалізація процедурних прав є критично важливою для забезпечення матеріального права на безпечне довкілля. Водночас дослідники вказують на низку системних проблем: обмежений доступ до інформації, недостатню прозорість рішень органів влади, складність судового захисту екологічних прав.

Екологічні права мають складну правову природу, що поєднує елементи різних поколінь прав людини — особистих, соціально-економічних та колективних. Їх еволюція відображає поступове усвідомлення взаємозв'язку між станом довкілля та базовими правами людини, такими як право на життя, здоров'я, безпеку, добробут. У цьому контексті заслуговує на увагу класифікація екологічних прав, запропонована Д. Шелтон (D. Shelton), яка виділяє три основні категорії:

1. Процедурні екологічні права, які включають право на доступ до екологічної інформації, участь у прийнятті екологічно значущих рішень та доступ до правосуддя з екологічних питань. Ці права є ключовими для забезпечення прозорості, підзвітності та участі громадськості у процесах екологічного управління. Вони закріплені, зокрема, в Орхуській конвенції, яка стала міжнародним стандартом екологічної демократії.

2. Субстантивні (матеріальні) екологічні права, які передбачають право на здорове довкілля, безпечну питну воду, чисте повітря, належні санітарні умови тощо. Ці права мають безпосередній вплив на якість життя людини та визнаються як фундаментальні умови для реалізації інших прав — на життя, здоров'я, розвиток.

3. Колективні екологічні права, які охоплюють права корінних народів та місцевих громад на традиційні території, природні ресурси, збереження культурної спадщини та екосистем. Вони визнають особливу роль спільнот у збереженні довкілля та забезпеченні сталого використання ресурсів [188]. Така класифікація дозволяє глибше осмислити багатовимірність екологічних прав, їхню інтеграцію в систему прав людини та необхідність інституційного забезпечення. Зокрема, екологічний омбудсмен як незалежна інституція може стати гарантом реалізації всіх трьох категорій прав — від процедурного захисту до моніторингу матеріальних умов довкілля та підтримки колективних екологічних інтересів. Врахування цієї класифікації в національному правовому полі сприятиме формуванню комплексної екологічної політики, орієнтованої на людину, громаду та природу як цілісну систему.

На основі положень Конституції України, міжнародних договорів, ратифікованих Україною (зокрема Орхуської конвенції 1998 року), а також спеціального екологічного законодавства, можна виокремити ключове екологічне право — *право на безпечне для життя і здоров'я довкілля*. Це право є фундаментальним, оскільки воно не лише визначає зміст інших екологічних прав, а й виступає передумовою для реалізації базових прав людини — на життя, здоров'я, гідність.

Відповідно до ст. 50 Конституції України, кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права. Це положення узгоджується з міжнародними стандартами, зокрема Загальною декларацією прав людини (1948), Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966), а також із сучасними тенденціями розвитку кліматичного права.

Право на безпечне довкілля передбачає: встановлення екологічних нормативів; контроль за їх дотриманням; проведення державної екологічної експертизи; запобігання забрудненню, деградації природних ресурсів; забезпечення доступу до якісної питної води та чистого повітря.

У контексті військової агресії проти України це право є одним із найбільш порушених. Масштабне забруднення територій, руйнування екосистем, знищення інфраструктури, лісові пожежі та ризики для водних ресурсів створюють безпрецедентні загрози для життя і здоров'я громадян.

Проблема адміністративно-правового забезпечення цього права набуває особливої актуальності. Йдеться про необхідність: ефективного розмінування деокупованих територій; збереження біорізноманіття; сталого природокористування; розвитку рекреаційного потенціалу; інтеграції екологічних стандартів у процес євроінтеграції та відбудови України [44, с. 76].

Україна, неурядові організації, Європейський Союз та міжнародне співтовариство приділяють значну увагу формуванню ефективної правозастосовчої практики у сфері реалізації цього права.

У сучасному правовому дискурсі право на безпечне довкілля дедалі частіше розглядається у взаємозв'язку з кліматичними правами людини. Як зазначає О. Закаль, на основі синтезу вітчизняної та зарубіжної еколого-правової науки, кліматичні права постають як специфічна форма реалізації, уточнення та деталізації базового екологічного права особи у сфері змін клімату. Доктринальні та законодавчі особливості еволюції кліматичних правовідносин дозволяють трактувати право на безпечне довкілля як: нормативно-правову основу для кліматичних прав; гуманітарну цінність, що визначає якість життя; аксіологічну платформу для формування екологічної політики. У цьому контексті кліматичні права включають: право на захист від негативних наслідків змін клімату; право на адаптацію до кліматичних ризиків; право на участь у формуванні кліматичної політики [43, с. 196].

Право на безпечне довкілля постає не лише як юридична норма, а як стратегічний орієнтир для сталого розвитку, демократичного управління та міжнародної співпраці. Його ефективна реалізація потребує комплексного підходу, що включає правові, інституційні, екологічні та соціальні

компоненти, серед яких важливу роль може відігравати інституалізація екологічного омбудсмена.

У системі екологічних прав людини *право на доступ до екологічної інформації* посідає особливе місце. Воно є не лише процедурним механізмом реалізації інших екологічних прав, а й важливим інструментом забезпечення екологічної безпеки, прозорості державної політики та участі громадян у прийнятті рішень, що стосуються довкілля. В умовах зростаючих екологічних викликів, зокрема внаслідок військової агресії проти України, це право набуває критичного значення.

Право на доступ до екологічної інформації закріплене в низці міжнародних та національних нормативно-правових актів. Одним із ключових документів є Орхуська конвенція, яка гарантує: право на доступ до екологічної інформації; право на участь у процесі прийняття екологічних рішень; право на доступ до правосуддя в екологічних питаннях. Відповідно до частини 3 статті 2 Орхуської конвенції, «екологічна інформація» охоплює дані про стан довкілля, фактори впливу, адміністративні заходи, політику, законодавство, а також стан здоров'я та безпеки людей, умови життя, об'єкти культури і споруди, на які може впливати стан довкілля [58].

Національне законодавство багатьох країн передбачає зобов'язання державних органів надавати інформацію про стан довкілля, забруднення та заходи екологічного захисту. Поняття «екологічної інформації» в національному законодавстві ускладнюється відсутністю єдиної дефініції. Відповідно до статті 50 Конституції України «кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля..., а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена» [62]. Стаття 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації» виділяє розпорядників інформації, які володіють інформацією про стан довкілля [104]. Таким чином, Конституція України та Закон України «Про доступ до

публічної інформації» визначають «екологічну інформацію», як «інформацію про стан довкілля».

Стаття 13 Закону України «Про інформацію» містить розширене тлумачення «інформації про стан довкілля (екологічної інформації)», як відомостей та/або даних про: стан складових довкілля та його компоненти, включаючи генетично модифіковані організми, та взаємодію між цими складовими; фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля (речовини, енергія, шум і випромінювання, а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні, угоди в галузі навколишнього природного середовища, політику, законодавство, плани та програми); стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури та споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових довкілля; інші відомості та/або дані [107]. Зазначаємо, що досліджувані визначення в національному законодавстві є схожими, але не тотожними поняттями.

Отже, у національному законодавстві досліджувана категорія вживається під різними термінами — «екологічна інформація», «інформація про стан довкілля», «інформація про стан навколишнього природного середовища» — що створює термінологічну невизначеність. У зв'язку з цим доцільним є внесення змін до законодавства України з метою уніфікації дефініції «екологічна інформація».

Право на доступ до екологічної інформації є ключовим елементом екологічних прав людини та важливим інструментом демократичного управління. Його ефективна реалізація сприяє формуванню екологічної культури, забезпеченню прозорості дій влади та досягненню цілей сталого розвитку. Уніфікація термінології, усунення бар'єрів у доступі до інформації та розвиток законодавчих механізмів є необхідними кроками для забезпечення сталого майбутнього України.

Право на участь у прийнятті рішень з питань, що стосуються довкілля, є одним із ключових процедурних екологічних прав, закріплених

у міжнародних та національних правових актах. Це право забезпечує можливість громадян та громадських об'єднань впливати на екологічну політику, контролювати діяльність органів влади та сприяти формуванню екологічно збалансованих рішень.

На міжнародному рівні це право гарантується Орхуською конвенцією, яка визнає участь громадськості як одну з трьох основних складових екологічної демократії — поряд із доступом до екологічної інформації та правосуддя. Згідно зі статтею 6 Конвенції, держави-учасниці зобов'язані забезпечити ефективну участь громадськості у процесі прийняття рішень щодо діяльності, яка може суттєво вплинути на довкілля [58].

Національне законодавство України також передбачає відповідні механізми участі. Зокрема, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [110] та Закон України «Про доступ до публічної інформації» [104] визначають форми участі громадськості, серед яких: громадські слухання; обговорення проєктів нормативно-правових актів; участь у консультативних радах; ініціювання референдумів з екологічних питань.

У науковій літературі право на участь у прийнятті екологічних рішень розглядається як наріжний камінь екологічної демократії. Як зазначає Н. Ільків, «широке залучення громадськості до процесу прийняття екологічно значимих рішень є запорукою збалансованості, ефективності та узгодженого впровадження екологічної політики у практику» [47, с. 333]. Офіс Уповноваженого Верховної Ради з прав людини підкреслює, що «право на участь у прийнятті рішень з питань, що стосуються довкілля, є складовою екологічних прав людини, яке забезпечує вплив громадян на формування екологічної політики та контроль за її реалізацією» [123]. МБО «Екологія – Право – Людина» у своїх аналітичних матеріалах наголошує, що «інтеграція положень про участь громадськості у прийнятті екологічно

важливих рішень у національну правову систему є нагальною необхідністю для забезпечення екологічної демократії» [87, с. 20-22].

Право на участь у прийнятті рішень з питань, що стосуються довкілля, є не лише процедурним механізмом, а й інструментом демократичного контролю, що забезпечує легітимність екологічної політики. Його ефективна реалізація сприяє формуванню екологічної свідомості, підвищенню якості управлінських рішень та досягненню цілей сталого розвитку. У цьому контексті важливо не лише нормативне закріплення, а й розвиток інституційних механізмів, зокрема інституалізація екологічного омбудсмена як гаранта участі громадськості в екологічному управлінні.

Право на відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічних прав, є фундаментальною гарантією реалізації екологічної справедливості. Це право забезпечує компенсацію за негативні наслідки, спричинені порушенням права на безпечне довкілля, забрудненням природного середовища, порушенням екологічних нормативів або іншими екологічними правопорушеннями. У контексті сучасних викликів — зокрема, збройної агресії проти України — це право набуває особливої актуальності як інструмент захисту громадян і механізм притягнення до відповідальності порушників екологічного законодавства.

Відповідно до статті 50 Конституції України [62], кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права. Це положення узгоджується з міжнародними стандартами, зокрема принципами Ріо-де-Жанейрської декларації [186], які передбачають відповідальність за екологічну шкоду та її компенсацію.

Цивільне законодавство України (зокрема статті 1166–1173 Цивільного кодексу [149]) встановлює загальні засади деліктної відповідальності, які застосовуються до екологічних правопорушень. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [110]

також передбачає механізми відшкодування шкоди, завданої довкіллю та здоров'ю громадян.

У науковій літературі здійснюються спроби класифікації екологічної шкоди. Так, за Л. Решетником, шкода може бути диференційована. По-перше, за об'єктом її спрямування: на економічну та антропогенну (фізіологічну та генетичну). По-друге, за тим які майнові блага були зменшені (існуючі, чи можливі в майбутньому) на пряму дійсну шкоду та не отримані прибутки. По-третє, за характером причинного зв'язку між дією чи подією та результатом у вигляді заподіяння шкоди на пряму та непряму шкоду [119, с. 160].

На думку Д. Новицького та А. Пісоцького, для ефективного застосування положень щодо відшкодування шкоди, спричиненої порушенням екологічного законодавства, необхідно здійснити низку практичних дій. Передусім слід дослідити саму природу екологічної шкоди та встановити, чи суперечить конкретне діяння чинному екологічному законодавству. У випадках порушень з боку іноземної держави необхідно застосовувати міжнародні правові акти, які регулюють поведінку суб'єктів права на наднаціональному рівні. Попри недостатню дослідженість механізмів державного позову, приватний позов залишається актуальним. Це зумовлено тим, що саме позивач зобов'язаний довести розмір збитків і недоотриманої вигоди, що доцільніше реалізувати приватною особою. Особливості екологічного права, обширність нормативної бази та міжнародний характер деліктної поведінки створюють складнощі у доведенні прямого причинного зв'язку, що, своєю чергою, актуалізує потребу в міжгалузевих дослідженнях — на перетині екологічного, цивільного та міжнародного права [90, с. 326].

У контексті збройної агресії російської федерації проти України питання компенсації екологічної шкоди набуває особливого значення. Як зазначає В. Миколаєць, військові дії спричиняють катастрофічні наслідки для довкілля: руйнування інфраструктури, забруднення ґрунтів, пожежі

лісів, масові захоронення. Це вимагає: позитивної відповідальності громадян і підприємств; особливого захисту природоохоронних об'єктів; моніторингу та контролю за станом довкілля [83, с. 45].

Водночас, як підкреслює В. Микулець, українське законодавство не містить визначення поняття «екологічна шкода під час війни», що ускладнює правове забезпечення компенсацій. Пропонується внести відповідне визначення до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», використовувати Методику визначення розміру шкоди, затверджену для умов воєнного стану, а також спиратися на міжнародне гуманітарне право для обґрунтування претензій до держави-агресора [84, с. 27].

Таким чином, право на відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічних прав, є не лише юридичною нормою, а й моральною вимогою сучасного суспільства. Його реалізація забезпечує екологічну справедливість, сприяє формуванню екологічної відповідальності. У контексті військової агресії це право є ключовим для притягнення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини та отримання репарацій за заподіяні збитки.

Право на об'єднання в громадські екологічні організації є важливою складовою системи екологічних прав людини та громадянина. Це право забезпечує можливість участі громадян у процесах охорони довкілля, формуванні екологічної політики, здійсненні громадського контролю за дотриманням екологічного законодавства, а також у захисті порушених екологічних прав.

Відповідно до статті 36 Конституції України [62], громадяни мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для захисту своїх прав і свобод та задоволення інтересів, у тому числі екологічних. Громадські природоохоронні формування є важливим інструментом впливу на екологічну політику держави, оскільки вони

забезпечують зворотний зв'язок між владою та суспільством, сприяючи демократизації процесів управління природними ресурсами.

Участь громадськості в управлінні природокористуванням і охороні довкілля є не лише правом, а й обов'язком, що впливає з принципів сталого розвитку. Екологічні громадські організації дедалі частіше виступають як суб'єкти захисту порушених екологічних прав, демонструючи нову тенденцію в судовій практиці — активізацію громадського контролю [76]. Як зазначається в наукових джерелах, громадські організації відіграють важливу та невід'ємну роль у формуванні екологічно свідомих та активних спільнот. Їхні дії охоплюють широкий спектр ініціатив, спрямованих на розвиток сталого способу життя, збереження природи та вирішення місцевих екологічних проблем. За допомогою освітніх програм, практичних тренінгів, формування місцевих ініціатив та інших заходів громадські організації не лише підвищують рівень екологічної грамотності, але й мотивують громадян до активної участі в збереженні довкілля [89, с. 46].

На міжнародному рівні право на об'єднання в екологічні організації визнається ключовим елементом екологічної демократії. Згідно з положеннями Орхуської конвенції [58], кожна держава-учасниця зобов'язана забезпечити право громадськості на створення та участь у діяльності екологічних організацій, визнаючи їх легітимними учасниками процесу прийняття екологічних рішень. У цьому контексті, громадянське суспільство відіграє вирішальну роль у формуванні екологічного врядування. Їхнє законне право на вільне об'єднання має бути захищене для забезпечення прозорості, підзвітності та участі громадян.

Таким чином, право на об'єднання в громадські екологічні організації є не лише формальною гарантією, а й реальним механізмом реалізації екологічних прав. Його ефективне застосування сприяє формуванню екологічної свідомості, посиленню громадського контролю, забезпеченню

прозорості екологічної політики, захисту прав громадян на безпечне довкілля.

Громадські екологічні організації виступають не лише інструментом реалізації екологічних прав, а й активними агентами змін, що формують екологічну політику, впливають на законодавчі процеси та сприяють розвитку екологічної культури в суспільстві.

У контексті сучасних екологічних викликів, зокрема наслідків збройної агресії, роль громадських екологічних організацій значно зростає. Вони стають не лише інструментом впливу, а й суб'єктами правозахисної діяльності, здатними ініціювати судові процеси, моніторити стан довкілля та формувати екологічну політику на засадах сталого розвитку.

З огляду на складність реалізації екологічних прав, виникає потреба в створенні спеціалізованої інституції — екологічного омбудсмена. Його функції мають включати: розгляд скарг громадян щодо порушення екологічних прав; проведення незалежних розслідувань; надання рекомендацій органам влади; моніторинг стану довкілля; просвітницьку діяльність.

Інституалізація екологічного омбудсмена дозволить: забезпечити оперативне реагування на порушення екологічних прав; підвищити рівень довіри громадян до державних інституцій; сприяти формуванню екологічної культури та правової обізнаності. У ряді країн (наприклад, Канада, Австрія, Нова Зеландія, Угорщина) екологічні омбудсмени вже функціонують як окремі інституції, що підтверджує ефективність такого підходу.

Інститут омбудсмена є одним з найбільш ефективних інструментів позасудового захисту прав людини. Його діяльність характеризується незалежністю, неупередженістю та орієнтованістю на відновлення порушених прав через механізми переконання, посередництва та контролю. Так, Л. Рябовол наголошує, що суспільне призначення омбудсмена в захисті прав людини та громадянина від протиправних дій

або бездіяльності органів і посадових осіб публічної адміністрації. Сьогодні цей інститут отримав визнання як інваріантний компонент правозахисного механізму сучасної демократичної, правової, соціальної держави, легалізований на рівні міжнародного й національного законодавства, ефективно функціонує в країнах, що належать до різних правових сімей, у державах із різними формами правління й територіального устрою [126, с. 38]. У контексті екологічних прав, екологічний омбудсмен є спеціалізованим органом, що зосереджується на захисті інтересів особи та суспільства у сфері охорони довкілля.

В Україні функції захисту прав людини виконує Уповноважений Верховної Ради з прав людини, однак екологічні питання не є пріоритетними. Створення екологічного омбудсмена — як окремої інституції або спеціалізованого підрозділу — може стати важливим кроком у напрямку імплементації міжнародних стандартів, посилення екологічної демократії та забезпечення сталого розвитку. З огляду на сучасні виклики, інституалізація екологічного омбудсмена є не лише правовою, а й соціальною необхідністю.

Отже, інституціоналізація екологічного омбудсмена може стати дієвим кроком до реального захисту екологічних прав громадян та розвитку елементів екологічної демократії.

Висновки до другого розділу

1. Аналіз повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері демонструє, що цей інститут є важливим, але не спеціалізованим механізмом захисту екологічних прав громадян. Уповноважений відіграє ключову роль у системі парламентського контролю, але водночас його діяльність стикається зі значними викликами, особливо в умовах воєнного стану.

Уповноважений є незалежним конституційним органом, що здійснює захист усіх прав людини, включно з екологічними, на основі Конституції та

Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Його юрисдикція охоплює всі органи державної влади, місцевого самоврядування та підприємства, що надає широкі можливості для реагування на порушення екологічного законодавства.

В умовах повномасштабного вторгнення рф, яке спричинило безпрецедентні екологічні катастрофи, роль Уповноваженого значно зросла. Його діяльність спрямована на документування злочинів, міжнародну співпрацю та захист прав громадян, постраждалих від екологічної шкоди. Ця робота доповнюється регіональними та спеціалізованими представниками, які охоплюють як територіальні, так і функціональні аспекти захисту.

Незважаючи на широкі повноваження, ефективність Уповноваженого в екологічній сфері обмежується кількома факторами: відсутність вузької спеціалізації, високе навантаження в умовах війни, низький рівень поінформованості громадян про свої права. Наявність різних спеціалізованих омбудсменів, які підпорядковуються Президенту чи Кабінету Міністрів, створює фрагментовану систему, що потребує узгодження повноважень та координації.

З огляду на зазначені виклики, інституалізація екологічного омбудсмена як окремого спеціалізованого представника Уповноваженого або самостійної інституції є нагальною потребою. Такий фахівець матиме глибокі знання в галузі екологічного права, зможе оперативно реагувати на складні екологічні питання та ефективно взаємодіяти з міжнародними партнерами. Його поява стане значним кроком у напрямку посилення захисту екологічних прав та забезпечення сталого розвитку України.

2. На основі проведеного аналізу поняття та елементів адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена можна сформулювати низку ключових висновків.

Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена є складною, багатокомпонентною юридичною категорією, що відображає

його унікальне становище в системі публічного управління. На відміну від органів державного контролю, його діяльність має переважно правозахисний, а не каральний чи фіскальний характер. Цей статус не обмежується лише правами та обов'язками, а включає системний набір юридичних властивостей, що визначають його цільове призначення та сферу діяльності.

Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена має розглядатися через призму чотирьох ключових елементів: інституційного, нормативно-правового, компетенційного та організаційного.

Інституційний аспект визначає його місце як незалежного та самостійного суб'єкта в системі державного управління, а також закріплює гарантії його діяльності, включно з особливим порядком призначення, імунітетом та фінансовою автономією. Нормативно-правова основа вимагає ухвалення спеціального закону, що чітко визначить вимоги, завдання та повноваження інституту, доповнюючи чинні конституційні та міжнародні норми.

Компетенційний блок є ядром статусу, що надає екологічному омбудсмену широкі повноваження для ефективного виконання його місії. Ці повноваження включають право розгляду скарг від фізичних та юридичних осіб, проведення незалежних розслідувань, надсилання запитів та отримання необхідних документів, а також право законодавчої ініціативи та звернення до суду. Запровадження медіаційної функції дозволить вирішувати екологічні спори позасудово, що сприятиме зниженню рівня конфліктності та підвищенню довіри.

Функціональний аспект статусу охоплює широкий спектр діяльності, що забезпечує реалізацію його повноважень. Серед основних функцій виділяються контрольна, правозахисна, посередницька, інформаційно-просвітницька та аналітично-рекомендаційна. Цей комплекс функцій дозволяє омбудсмену не лише реагувати на порушення, але й

сприяти запобіганню екологічним проблемам, підвищувати екологічну свідомість та вдосконалювати законодавчу базу.

Таким чином, цілісне осмислення та належне нормативне закріплення адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена є критично важливим для створення ефективного, прозорого та підзвітного механізму захисту екологічних прав громадян в Україні. Цей інститут стане важливим елементом демократичного врядування та сприятиме сталому розвитку.

3. Аналіз теоретичних засад та нормативно-правового регулювання свідчить, що екологічні права є невід'ємною складовою системи прав людини, що охоплюють право на безпечне довкілля, доступ до інформації, участь у прийнятті рішень та відшкодування шкоди. Їхня ефективна реалізація в Україні стикається з низкою викликів, зумовлених як історичними, так і сучасними факторами, зокрема наслідками повномасштабної збройної агресії.

Екологічні права мають змішану правову природу, поєднуючи елементи особистих (право на безпечне довкілля), соціально-економічних (право на добробут) та колективних прав (право на екологічну безпеку громади). Це ускладнює їхній захист традиційними механізмами, що підкреслює необхідність створення спеціалізованої інституції.

Право на доступ до екологічної інформації, на участь у прийнятті екологічних рішень та на об'єднання в громадські організації є ключовими інструментами для забезпечення прозорості та підзвітності в екологічному управлінні. Ці процедурні права є не лише самоцінними, але й критично важливими для реалізації фундаментального права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Це право є основою екологічної справедливості та виступає як механізм відновлення порушених прав та притягнення до відповідальності. В умовах воєнних дій, коли завдана шкода має катастрофічні масштаби, правові механізми відшкодування потребують вдосконалення, зокрема

через уніфікацію понятійного апарату та інтеграцію міжнародно-правових норм.

Інституалізація екологічного омбудсмена в Україні є нагальною потребою. Ця інституція має стати ключовим елементом системи забезпечення екологічних прав, виконуючи функції позасудового захисту, незалежного моніторингу та посередництва. Екологічний омбудсмен, діючи автономно від органів виконавчої влади, зможе забезпечити оперативне реагування на скарги громадян, сприятимуть дотриманню екологічних нормативів та підвищить рівень правової культури. Його діяльність може суттєво доповнити існуючі судові та адміністративні механізми, підвищивши їхню ефективність.

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ

3.1. Правові механізми захисту навколишнього середовища як фундамент сталого розвитку

В умовах глобальних екологічних викликів захист навколишнього середовища набуває статусу не лише морального імперативу, але й фундаментальної правової категорії, що лежить в основі реалізації Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР). Сталий розвиток, як визначено в документах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), є процесом, що задовольняє потреби сьогодення без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. У цьому контексті правові механізми відіграють ключову роль, забезпечуючи перехід від декларативних заяв до практичних дій, спрямованих на досягнення екологічної рівноваги та соціальної справедливості.

Під стратегією сталого розвитку (*sustainable development strategy*) зазвичай розуміють комплексну стратегію розвитку людства, цивілізації загалом або окремого соціуму (країни чи регіону). Вона визначається як найбільш ефективна модель розвитку сучасної цивілізації, спрямована на максимальне задоволення природних потреб людини у гармонії з довкіллям та позбавлена соціальних негараздів. Основна мета стратегії полягає у забезпеченні стійкого економічного зростання, яке не шкодить навколишньому середовищу та узгоджується із соціальним розвитком суспільства. У науковій літературі виокремлюють три взаємопов'язані складові стратегії сталого розвитку: економічний розвиток (економічна складова); захист та збереження довкілля (екологічна складова); соціальний розвиток (соціальна складова) [135, с. 7].

Очевидно, що такий підхід до розвитку суспільства є певною мірою спрощеним. Водночас він виступає альтернативою традиційній парадигмі економічного зростання та збагачення за будь-яку ціну, у тому числі шляхом виснаження природних ресурсів, забруднення довкілля та загострення соціальних конфліктів.

Т. Довгий зазначає, що у науковій літературі існує множинність трактувань концепції сталого розвитку, однак їх сутність зводиться до двох основних засад: принципу справедливості щодо майбутніх поколінь та принципу комплексного прийняття екологічно значущих рішень. Перша засада передбачає, що розвиток є сталим лише за умови, коли він не ставить під загрозу життя і здоров'я прийдешніх поколінь, тобто забезпечує потреби сучасного суспільства без виснаження природних ресурсів. Друга засада акцентує на необхідності системного врахування екологічних обмежень при прийнятті економічних рішень, що вимагає як інституційної узгодженості між суб'єктами суспільних відносин, так і перегляду стратегічних пріоритетів державної політики [30, с. 72].

Концепція сталого розвитку, вперше чітко сформульована у доповіді Комісії Брундтланд 1987 року, базується на трьох взаємопов'язаних стовпах: економічному, соціальному та екологічному. Їх збалансованість є необхідною умовою для формування ефективної правової моделі, здатної забезпечити гармонійне співіснування людини та природи в межах правового поля.

Водночас, як слушно зазначають О. Серіков, В. Колосков та О. Кондратенко, ідеї про обмеженість природних ресурсів мають глибші філософські корені. Ще давньогрецькі мислителі порушували питання про необхідність гармонізації людської діяльності з природою. Особливу увагу слід приділити працям англійського економіста Томаса Роберта Мальтуса, який у XVIII столітті висловив гіпотезу про дисбаланс між темпами зростання населення (геометрична прогресія) та виробництва ресурсів (арифметична прогресія), що, на його думку, неминуче призводить до

соціальних катастроф. Ідеї Мальтуса знайшли нове звучання у 1972 році, коли міжнародна організація «Римський клуб» опублікувала доповідь «Межі зростання» (The Limits to Growth). У ній, на основі математичного моделювання, було представлено 12 сценаріїв розвитку людства, з яких п'ять передбачали катастрофічне скорочення населення через надмірне споживання ресурсів, а решта — більш оптимістичні, за умови підвищення екологічної та соціальної свідомості. Того ж року була створена Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP), що започаткувала системне обговорення екологічних викликів на глобальному рівні [136, с. 5].

Концепція сталого розвитку як нова модель взаємодії суспільства і природи була проголошена на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 році [140]. Саме тоді було визначено, що перехід до сталого розвитку є стратегічним завданням для людства у XXI столітті. Цей підхід передбачає збалансоване поєднання економічного зростання, соціальної справедливості та екологічної безпеки.

У 1997 році спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН підтвердила актуальність Національних стратегій сталого розвитку (НССР) і закликала держави розробити відповідні документи до 2002 року. Подальший розвиток цієї ініціативи відбувся на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі у 2002 році, де було поставлено завдання не лише створити національні стратегії, але й розпочати їх реалізацію до 2005 року.

Україна активно долучилася до глобального процесу інтеграції принципів сталого розвитку. Важливим етапом стало підписання 27 червня 2014 року Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка була ратифікована 16 вересня того ж року. Згідно зі статтею 363 цієї Угоди, передбачено поступове наближення українського законодавства до норм і політики ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища, що регламентується додатком XXX до документа [144].

У рамках імплементації Угоди Україна взяла на себе зобов'язання щодо впровадження 26 директив ЄС та 3 регламентів, що охоплюють ключові аспекти екологічної політики: управління довкіллям та інтеграція екологічної політики в інші галузеві політики; якість атмосферного повітря; управління відходами та ресурсами; якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; охорона природи; промислове забруднення та техногенні загрози; зміна клімату та захист озонового шару; генетично модифіковані організми [95]. Ці нормативні акти стали основою для гармонізації національного законодавства з *acquis communautaire*, що є необхідною умовою для досягнення Цілей сталого розвитку.

У вересні 2015 року на 70-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку було ухвалено новий програмний документ — «Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» [101], який включає 17 глобальних Цілей сталого розвитку. Україна підтримала ці Цілі, а у 2019 році Указом Президента було затверджено національні орієнтири сталого розвитку, що включають 86 завдань і 169 індикаторів для моніторингу прогресу [117].

У XXI столітті міжнародне співробітництво у сфері охорони довкілля реалізується через діяльність таких організацій, як Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP), Світовий фонд дикої природи (WWF), Міжнародний союз охорони природи (IUCN), ЮНЕСКО, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO). Ці інституції розробили довгострокові програми, спрямовані на гармонізацію взаємодії людини та природи. Механізмом задоволення інтересів різних учасників природоохоронної діяльності стала деталізація загальних положень концепції сталого розвитку на рівні національних урядів — загальнодержавному, регіональному та місцевому [70, с. 28].

Однак, незважаючи на формальну підтримку, Україна досі не має затвердженої Стратегії сталого розвитку до 2030 року, що ускладнює системну інтеграцію ЦСР у державну політику. Наявні галузеві програми частково враховують принципи сталості, проте відсутність рамкового документа обмежує ефективність реалізації міжнародних зобов'язань.

Таким чином, формування правових механізмів сталого розвитку в Україні є багаторівневим процесом, що включає адаптацію національного законодавства до європейських стандартів, імплементацію міжнародних екологічних норм та створення ефективної системи моніторингу і звітування. Ці кроки є необхідними для забезпечення екологічної безпеки, соціальної стабільності та економічної конкурентоспроможності держави.

Екологічна складова сталого розвитку є ключовим елементом загальної концепції, що передбачає гармонійне поєднання економічного зростання, соціальної справедливості та екологічної безпеки. Вона охоплює раціональне використання природних ресурсів, збереження біологічного різноманіття, мінімізацію негативного впливу на довкілля та забезпечення екологічної безпеки як на національному, так і на глобальному рівнях.

Правові механізми захисту навколишнього природного середовища виступають інструментальною основою для реалізації принципів екологічної сталості. Вони забезпечують перехід від декларативних намірів до практичних дій, спрямованих на формування ефективної системи екологічного управління, що відповідає сучасним викликам глобального розвитку. Як зазначає А. Гетьман, охорона довкілля можлива лише за умови комплексного підходу, який включає організаційні, правові та економічні заходи. Ці заходи мають бути спрямовані на зниження рівня шкідливого впливу антропогенної діяльності, відновлення пошкоджених екосистем, забезпечення раціонального використання природних ресурсів [23, с. 119].

У межах європейського правового простору базовими характеристиками екологічної складової сталого розвитку є охорона

довкілля, забезпечення екологічної безпеки населення і територій, зменшення антропогенного навантаження, перегляд вимог щодо кліматичних змін, якості питної води, рівнів шкідливого впливу шуму, вібрації та інших фізичних факторів, а також поводження з відходами. Ці аспекти формують основу для розробки та реалізації екологічної політики, яка має бути інтегрована у всі сфери державного управління.

У контексті інноваційного розвитку особливу увагу слід приділити впровадженню біотехнологій, розвитку альтернативних джерел енергії, запобіганню деградації земель, втраті біорізноманіття та опустелюванню. Екологічний менеджмент і маркетинг, як інструменти управління, дозволяють формувати нову модель взаємодії між державою, бізнесом і громадянським суспільством, орієнтовану на досягнення Цілей сталого розвитку. Сталий розвиток дедалі більше утверджується як провідний принцип екологічного права та права екологічної безпеки. Він виступає нормативно-правовим процесом, спрямованим на регулювання різноманітних суспільних відносин, у тому числі екологічних, соціальних та економічних. У цьому контексті постає необхідність вдосконалення типової моделі сталого розвитку, перегляду підходів до її формування, а також розробки еколого-правової доктрини сталого розвитку. Така доктрина має містити дієвий правовий механізм вжиття заходів, проведення контролю за їх виконанням та забезпечення участі екологічної громадськості у процесі прийняття рішень [22, с. 13].

Механізми захисту навколишнього середовища становлять комплекс взаємопов'язаних державних, громадських та міжнародних заходів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки, раціональне використання, відновлення та збереження природних ресурсів, а також на запобігання їх забрудненню, деградації та виснаженню. Вони включають правові, економічні, технічні та організаційні інструменти, що стимулюють екологічно безпечну діяльність, формують екологічну культуру та сприяють реалізації екологічної політики на всіх рівнях управління.

На думку В. Труби, правовий механізм охорони навколишнього природного середовища слід розглядати як правовий інструмент реалізації державної політики у сфері екологічного захисту, який спрямований насамперед на охорону людини та спільноти, запобігання короткостроковим і довгостроковим екологічним збиткам, збереження та примноження природного капіталу, утвердження верховенства права, забезпечення відповідальності органів влади та належної якості нормативно-правових актів [196, с. 116].

Це визначення дозволяє розглядати правовий механізм не лише як сукупність норм, але як динамічну систему, що включає: нормативно-правову базу, яка охоплює Конституцію України, Кримінальний кодекс, земельне, водне, адміністративне та цивільне законодавство; інституційні компоненти, зокрема органи державної влади, місцевого самоврядування, судові та контролюючі органи; процедурні механізми, що забезпечують реалізацію екологічних прав громадян, контроль за дотриманням екологічного законодавства, притягнення до відповідальності за порушення; інструменти оцінки ефективності, включаючи показники впливу на довкілля, рівень правозастосування, ступінь участі громадськості.

На нашу думку, правовий механізм захисту навколишнього середовища, як частина механізму охорони навколишнього середовища, слід розглядати як сукупність основоположних екологічних принципів, правових норм та гарантій, спрямованих на регулювання відносин у сфері природокористування, охорони, відтворення та раціонального використання природних ресурсів. Їх ефективність залежить від узгодженості нормативної бази, наявності інституційної спроможності та активної участі громадян у процесах екологічного управління.

Екологічні принципи становлять фундаментальні ідеї, що відображають зміст, мету та завдання правового регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища. Вони мають нормативний

характер, закріплені в міжнародних та національних актах, і слугують критеріями оцінки законності екологічних рішень. Як елемент правового механізму, принципи забезпечують системність екологічного законодавства, узгодженість між нормами різних галузей права, стабільність правозастосування та захист екологічних прав громадян.

Базові екологічні принципи та підходи становлять основу для прийняття обґрунтованих рішень у сфері охорони довкілля. Однак їх обов'язковість варіюється залежно від конкретної держави. Як і у випадку з державним суверенітетом, країни мають свободу вибору щодо впровадження екологічних принципів та ратифікації міжнародних договорів. Попри широке визнання того, що міжнародні екологічні принципи сприяють покращенню управлінських процесів, їх застосування у національних правових системах не є гарантованим [189, с. 30].

Сучасна юридична доктрина, зокрема дослідження науковців під керівництвом С. Обіори, свідчить про те, що екологічне право ґрунтується на низці фундаментальних принципів, які визначають його формування, реалізацію та інтеграцію в економічне і соціальне планування. Ці принципи не лише формують нормативну базу, але й забезпечують ефективність екологічної політики, сприяючи її адаптації до глобальних викликів [178, с. 122].

Серед ключових принципів екологічного права С. Обіора виокремлює:

- принцип запобіжних заходів: передбачає необхідність вживання превентивних заходів у випадках наукової невизначеності щодо потенційної шкоди довкіллю. Він переносить тягар доказування на суб'єктів, які ініціюють потенційно небезпечну діяльність, вимагаючи доведення її безпечності. Цей принцип широко визнаний у міжнародних правових актах, зокрема в Ріо-де-Жанейрській декларації (1992), та імplementований у національні системи права, особливо у сферах хімічної безпеки, кліматичної політики та охорони біорізноманіття.

- принцип «забруднювач платить»: встановлює, що особи, відповідальні за забруднення довкілля, мають нести витрати на його усунення та запобігання. Він закріплений у Директиві ЄС про екологічну відповідальність (2004) і є основою для формування механізмів екологічного ціноутворення, зборів за промислові викиди, компенсаційних фондів та інших інструментів внутрішньої екологічної відповідальності.

- принцип сталого розвитку: акцентує необхідність узгодження екологічного захисту з економічним і соціальним прогресом. Він лежить в основі сучасного екологічного законодавства, включаючи політики щодо зміни клімату, збереження природи, регулювання землекористування та управління ресурсами. Його нормативне закріплення забезпечує довгострокову орієнтацію правових систем на екологічну рівновагу. [178, с. 122].

Окрім зазначених, міжнародна екологічна політика базується на таких принципах, як:

- принцип співпраці (кооперації) між усіма відповідальними групами суспільства;

- принцип збереження існуючого стандарту довкілля, що передбачає недопущення погіршення екологічної ситуації;

- принцип «спільної ноші» (колективної відповідальності), який визнає спільну відповідальність держав, бізнесу та громадян за стан довкілля;

- принцип міжнародної співпраці, що забезпечує узгодженість дій на глобальному рівні [30, с. 73].

Узагальнюючи, слід зазначити, що перспективним напрямом екологічної політики держав є перехід до моделі розвитку, в якій об'єкти довкілля розглядаються не як сукупність ресурсів, а як фундамент життя на Землі. Такий підхід вимагає переосмислення ролі екологічного права як системоутворюючого чинника сталого розвитку, здатного забезпечити

баланс між економічними інтересами, соціальними потребами та екологічними обмеженнями.

Погоджуючись із думкою М. Шиндо, слід наголосити, що за відсутності національного впровадження міжнародних екологічних принципів державі складно змусити винних у завданні шкоди довікілью дотримуватися належних процедур. Якщо країна застосовує міжнародне екологічне право, вона зобов'язана дотримуватися відповідних принципів. Тому імплементація міжнародних екологічних принципів на національному рівні є ключовою умовою для забезпечення обґрунтованих екологічних процесів. Бажано, щоб правова система відображала ці принципи, адже саме це гарантує якість адміністративного екологічного врядування. Натомість правова система, яка не враховує екологічні принципи, як правило, породжує неякісні рішення [189, с. 31].

Охорона навколишнього природного середовища є одним із пріоритетних напрямів сучасної державної політики, що потребує ефективного правового забезпечення. Центральним елементом правового механізму у цій сфері виступають правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, які регулюють взаємодію між суб'єктами екологічних правовідносин. Їхнє значення полягає не лише в регламентації діяльності, але й у забезпеченні реалізації екологічних прав громадян, запобіганні шкоді довікілью та формуванні правових засад сталого розвитку.

Правові норми у сфері охорони довкілля охоплюють широкий спектр регуляторних інструментів: закони, підзаконні акти, технічні регламенти, стандарти, міжнародні договори тощо. На нашу думку, їх можна класифікувати за такими критеріями: за джерелом походження: міжнародні та національні; за функціональним призначенням: матеріальні (визначають права та обов'язки) і процесуальні (регулюють порядок реалізації норм); за предметом регулювання: норми, що стосуються охорони вод, повітря, земель, біорізноманіття тощо. Правові норми формують нормативну основу екологічного законодавства, забезпечуючи його системність,

узгодженість і стабільність та є інструментом реалізації екологічних принципів у практиці застосування.

При цьому важливо розрізняти правові норми міжнародного та національного рівня, оскільки саме їх узгодженість визначає ефективність екологічного регулювання.

Міжнародне екологічне право відіграє важливу роль у формуванні національного законодавства. Конвенції, протоколи та декларації (наприклад, Ріо-де-Жанейрська декларація, Кіотський протокол, Паризька угода) містять норми, які поступово імплементуються у внутрішнє право держав. Проте рівень імплементации залежить від політичної волі, інституційної спроможності та правової культури кожної країни.

Національні правові системи, у свою чергу, адаптують міжнародні норми до власного контексту, створюючи механізми контролю, відповідальності та участі громадськості. Важливо, щоб ці норми були не лише формально закріплені, але й ефективно реалізовувалися через адміністративні та судові процедури.

Найбільш значущими серед них є:

Стокгольмська декларація (1972) — започаткувала міжнародну екологічну дипломатію, закріпивши фундаментальні принципи сталого управління навколишнім середовищем. Документ наголосив на відповідальності держав за запобігання екологічним збиткам за межами власних кордонів і заклав основу для майбутніх багатосторонніх угод.

Кіотський протокол (1997) — встановив обов'язкові цілі для промислово розвинених країн щодо скорочення викидів парникових газів. Протокол запровадив ринкові механізми, зокрема торгівлю квотами на викиди, як інструмент стимулювання екологічно відповідальної поведінки. Незважаючи на труднощі в реалізації, Кіотський протокол став знаковим етапом у глобальному управлінні кліматом.

Паризька угода (2015) — юридично обов'язковий міжнародний договір, спрямований на обмеження глобального потепління до рівня

нижче 2°C порівняно з доіндустріальним періодом. Угода передбачає подання національно визначених внесків (NDCs), що містять плани країн щодо скорочення викидів, а також підтримує адаптацію до кліматичних змін і фінансову допомогу для країн, що розвиваються.

Базельська конвенція (1989) — регулює транскордонне переміщення небезпечних відходів та їх утилізацію. Її мета — запобігти вивезенню токсичних відходів до країн, що розвиваються, та забезпечити екологічно безпечні практики поводження з відходами. Конвенція суттєво вплинула на формування національної політики у сфері управління відходами та міжнародного торгівельного регулювання.

Конвенція про біологічне різноманіття (1992) — має на меті збереження біологічного різноманіття, сприяння сталому використанню природних ресурсів та забезпечення справедливого доступу до генетичних ресурсів. Вона стала основою для створення національних стратегій збереження біорізноманіття та правових механізмів захисту екосистем.

Монреальський протокол (1987) — один із найуспішніших міжнародних екологічних договорів, спрямований на поступове припинення використання озоноруйнівних речовин, таких як хлорфторвуглеці (CFCs). Протокол значно сприяв відновленню озонowego шару завдяки глобальній співпраці та регуляторним заходам [178]. Ці міжнародні угоди свідчать про консолідовані зусилля світової спільноти щодо формування правових засад охорони навколишнього середовища та підтримки сталого розвитку. Проте їхня дієвість значною мірою визначається рівнем національної імплементації, наявністю ефективних механізмів контролю та політичної зацікавленості. В умовах зростаючих екологічних загроз — таких як забруднення пластиком, кислотність океанів і масова вирубка лісів — міжнародне екологічне право зберігає ключове значення для пошуку комплексних рішень.

Внутрішнє законодавство держав відіграє фундаментальну роль у формуванні ефективної системи правового захисту навколишнього

середовища. Кожна країна, виходячи зі своїх екологічних, соціальних та економічних особливостей, розробляє нормативно-правові акти, які визначають допустимі межі впливу на природу, встановлюють стандарти якості довкілля, регламентують порядок використання природних ресурсів, а також передбачають юридичну відповідальність за порушення екологічних норм. Такі закони не лише відображають національні пріоритети у сфері охорони довкілля, але й слугують інструментом реалізації міжнародних екологічних зобов'язань. Вони можуть включати положення щодо збереження біорізноманіття, боротьби з забрудненням атмосфери та водних ресурсів, управління відходами, а також стимулювання сталого розвитку. Більше того, національні екологічні політики здатні чинити значний вплив на глобальні процеси управління довкіллям. Через участь у міжнародних угодах, транскордонне співробітництво та обмін досвідом, внутрішні правові механізми окремих країн можуть сприяти формуванню загальносвітових стандартів екологічної безпеки та сталого природокористування.

У контексті глобальних екологічних викликів (зміна клімату, деградація екосистем, забруднення) правові норми мають трансформуватися відповідно до нових реалій. Перспективними напрямками є: гармонізація міжнародного та національного законодавства; розширення участі громадськості у прийнятті екологічних рішень; впровадження цифрових інструментів моніторингу та контролю; посилення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Правові норми повинні не лише регулювати, але й стимулювати екологічно відповідальну поведінку, формуючи правову культуру сталого розвитку.

Правові норми є невід'ємним елементом правового механізму захисту навколишнього середовища. Вони забезпечують реалізацію екологічних принципів, формують нормативну базу для екологічної політики та сприяють ефективному правозастосуванню. Удосконалення

правових норм — ключ до формування екологічно орієнтованої правової системи, здатної відповідати на сучасні виклики та забезпечувати гармонійний розвиток суспільства і природи.

У структурі правового механізму захисту навколишнього природного середовища важливе місце посідають правові гарантії, які забезпечують реалізацію, охорону та захист екологічних прав і свобод людини. Їхнє функціонування є індикатором рівня екологічної правосвідомості суспільства та ефективності правозастосування, що безпосередньо впливає на досягнення цілей сталого розвитку.

Для повного та об'єктивного розуміння сутності правових гарантій доцільно звернутися до наукових підходів щодо їх визначення. Так, В. Сухонос розглядає гарантії як комплекс засобів і способів, спрямованих на забезпечення суворого дотримання норм права всіма учасниками суспільних відносин [141, с. 425]. А. Гетьман та М. Шульга акцентують на сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів, що сприяють фактичній реалізації прав людини та захисту від їх порушення [34, с. 70]. М. Краснова та Ю. Краснова підкреслюють, що гарантії — це законодавчо закріплені засоби охорони суб'єктивних прав, способи їх реалізації та забезпечення законності й правопорядку [66, с. 37].

О. Добрігло визначає юридичні гарантії як встановлений державою порядок діяльності органів влади та громадських організацій, спрямований на попередження, припинення та відновлення порушених прав [29, с. 172]. У сфері екології, за М. Черкашиною, правові гарантії — це закріплені в нормативних актах засоби, що забезпечують реалізацію екологічних прав і свобод [150, с. 82]. О. Бузко наголошує на процесуально-правовому аспекті, вказуючи, що гарантії захисту екологічних прав реалізуються через механізми, закріплені в Конституції України, національних та міжнародних актах, зокрема через право на судовий захист [16, с. 25].

Узагальнюючи наукові підходи, правові гарантії можна визначити як сукупність юридичних засобів, прийомів та умов, що забезпечують

стабільність, реалізацію та захист правових норм. У сфері охорони довкілля вони охоплюють матеріальні, процесуальні, інституційні та фінансово-економічні компоненти, які формують основу правового механізму екологічної безпеки. Отже, правові гарантії виступають не лише інструментом захисту екологічних прав, а й важливим елементом правової системи, що забезпечує сталий розвиток через ефективне правове реагування на екологічні виклики сучасності.

Матеріальні гарантії становлять фундамент правового механізму захисту навколишнього природного середовища, оскільки саме вони закріплюють екологічні права на рівні конституційного, законодавчого та міжнародного регулювання. Їхнє існування є передумовою для ефективного правозастосування, забезпечення екологічної безпеки та реалізації принципів сталого розвитку.

В Україні матеріальні гарантії екологічних прав закріплені насамперед у статті 50 Конституції України, яка гарантує кожному право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а також на відшкодування завданої шкоди [62]. Ця норма має фундаментальне значення, оскільки формує основу для подальшого розвитку екологічного законодавства та правозастосовної практики.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» деталізує механізми реалізації екологічних прав, визначаючи повноваження органів влади, права громадян, принципи екологічної політики та інструменти контролю. Закони України «Про екологічну експертизу», «Про оцінку впливу на довкілля», «Про доступ до публічної інформації» регулюють процедурні аспекти гарантій, забезпечуючи прозорість, участь громадськості та превентивний контроль за екологічними ризиками.

На міжнародному рівні, як зазначає І. Воеводін, екологічні права людини частково закріплені в актах, прийнятих на універсальному рівні, зокрема в документах ООН, міжнародних конвенціях та деклараціях.

Проте, відсутність вичерпного переліку екологічних прав у міжнародному праві ускладнює їх належний захист. До таких прав належать: право на сприятливе навколишнє середовище, на чисту воду, на безпечні умови праці та проживання, на доступ до екологічної інформації, а також право на соціально-економічний добробут і розвиток. Формування цього переліку триває, що зумовлено «молодістю» сфери міжнародно-правових екологічних відносин [19, с. 358].

Реалізація екологічних прав є невід’ємною умовою для забезпечення інших фундаментальних прав людини — права на життя, на гідний життєвий рівень, на медичний догляд, житло та соціальний захист. Відсутність єдиного міжнародно-правового акту, який би комплексно регламентував екологічні права, створює прогалини у правовому захисті, що потребує розробки загальнообов’язкового документа на міжнародному рівні з включенням екологічної складової до системи прав людини.

Попри наявність нормативного забезпечення, в Україні існують системні проблеми з реалізацією правових гарантій. Серед них — недостатня інституційна спроможність органів екологічного контролю, обмежений доступ громадськості до екологічної інформації, низький рівень екологічної правосвідомості населення, а також відсутність ефективних механізмів компенсації екологічної шкоди. Ці чинники знижують ефективність правового механізму захисту довкілля та потребують комплексного реформування з урахуванням міжнародних стандартів.

Таким чином, матеріальні гарантії є не лише нормативною основою екологічних прав, а й важливим індикатором рівня екологічної демократії, що визначає здатність держави забезпечити сталий розвиток через правову охорону навколишнього середовища.

У межах правового механізму захисту навколишнього природного середовища процесуальні гарантії відіграють особливу роль, оскільки саме вони забезпечують практичну реалізацію матеріальних норм екологічного права. Як слушно зазначає М. Черкашина, «особливе значення серед

юридичних гарантій мають процесуальні гарантії, тому що процес є формою життя матеріального права» [150, с. 84], а отже, без належного процесуального забезпечення екологічні права залишаються декларативними.

Процесуальні гарантії охоплюють механізми звернення до суду для захисту порушених екологічних прав; участь громадськості у прийнятті екологічно значущих рішень; доступ до екологічної інформації, що забезпечує прозорість та підзвітність органів влади; реалізацію юридичної відповідальності, яка є завершальним етапом правового реагування на екологічні правопорушення.

Відповідно до статті 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», держава гарантує громадянам право на безпечне довкілля та сприяє їх участі в природоохоронній діяльності. Органи місцевого самоврядування та державної влади зобов'язані надавати всебічну допомогу у здійсненні природоохоронних ініціатив, враховувати пропозиції громадян щодо покращення екологічного стану, а також залучати населення до вирішення питань охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів [110].

Особливу увагу закон приділяє механізмам поновлення порушених екологічних прав, які мають здійснюватися в судовому порядку. Такий підхід не лише закріплює правовий статус громадян у сфері екології, а й формує основу для ефективного громадського контролю за дотриманням екологічних норм. У контексті дисертаційного дослідження це положення є важливим для обґрунтування ролі громадянського суспільства у формуванні екологічної правосвідомості та забезпеченні сталого розвитку.

У контексті забезпечення екологічної безпеки особливого значення набуває систематизація правових гарантій, що спрямовані на захист навколишнього природного середовища. Як зазначає М. Черкашина, з огляду на мету їх застосування, правові гарантії доцільно класифікувати на чотири основні групи: превентивні гарантії, що мають на меті запобігання

екологічним правопорушенням. До них належать обмеження, тимчасова заборона або зупинення діяльності, яка суперечить вимогам екологічного законодавства; припиняючі гарантії, які забезпечують оперативне усунення виявлених порушень; відновлюючі гарантії, спрямовані на компенсацію або усунення негативних наслідків правопорушення. Зокрема, це може бути відновлення порушеного права, повернення природних об'єктів законному власнику, а також стягнення збитків як з винної, так і — в окремих випадках — з невинної особи відповідно до законодавства; штрафні гарантії, що реалізуються через механізми юридичної відповідальності. У цьому випадку гарантією виступає застосування державного впливу до особи за протиправну поведінку, яка полягає у невиконанні або неналежному виконанні екологічних вимог [150, с. 84].

Процесуальні гарантії тісно пов'язані з юридичною відповідальністю, яка застосовується до порушників екологічного законодавства. Водночас процесуальні механізми забезпечують справедливе застосування санкцій, захист прав усіх учасників процесу та дотримання принципів правової держави. Класифікація юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства базується на характері санкцій, що застосовуються до правопорушника. Відповідно, виділяють кримінальну, адміністративну, цивільну та дисциплінарну відповідальність, кожна з яких має власну нормативну основу, специфіку застосування та правові наслідки.

У сучасних умовах, особливо в контексті воєнного стану та міжнародного збройного конфлікту, процесуальні гарантії набувають додаткового значення. Як зазначають І. Арістова та А. Клочко, актуальним є вдосконалення міжнародного кримінального права, зокрема через розробку міжнародної конвенції про запобігання екоциду. Такий документ має закріпити екоцид як злочин за міжнародним правом, встановити обов'язки держав щодо його недопущення та передбачити санкції для порушників. Важливим є також залучення держав-членів ЄС до

формування уніфікованого поняття екоциду та його криміналізації на національному рівні, враховуючи транскордонний характер екологічних загроз [9, с. 562].

Таким чином, процесуальні гарантії є не лише інструментом реалізації екологічних прав, а й важливою складовою правового механізму, що забезпечує екологічну безпеку, правову визначеність та сталий розвиток у національному та міжнародному вимірах.

Інституційні гарантії охорони навколишнього середовища охоплюють діяльність органів державного екологічного контролю, спеціалізованих уповноважених осіб (зокрема омбудсменів), а також громадських організацій, які здійснюють моніторинг, правозахисну діяльність і просвітництво у сфері екологічної безпеки. Їх функціонування є основою для забезпечення законності, прозорості та ефективності екологічної політики.

Погоджуючись із позицією В. Курила, слід наголосити, що міжнародний досвід управління природоохоронною сферою переконливо демонструє необхідність гармонійного поєднання зусиль державних органів та інститутів громадянського суспільства. Така синергія є критично важливою в умовах зростаючих глобальних викликів — забруднення довкілля, втрати біорізноманіття, зміни клімату, деградації природних ресурсів. Водночас розвиток громадянського суспільства не повинен супроводжуватися ослабленням ролі держави або її відстороненням від виконання ключових функцій у сфері охорони довкілля. Навпаки, необхідним є зміцнення державно-владних інституцій, які забезпечують реалізацію екологічного законодавства, контроль за дотриманням екологічних норм та захист екологічних прав громадян [70, с. 30].

У цьому контексті актуальним постає питання створення в Україні інституту екологічного омбудсмена — незалежного суб'єкта, наділеного повноваженнями щодо контролю за дотриманням екологічних прав громадян, реагування на порушення, а також сприяння діалогу між

державою, громадськістю та бізнесом. Запровадження такого інституту могло б стати важливим елементом у процесі децентралізації природоохоронних повноважень, забезпечуючи додаткові механізми громадського контролю, правового захисту та екологічної справедливості. Екологічний омбудсмен міг би виступати як посередник між владою та суспільством, сприяючи підвищенню довіри до екологічних рішень, а також забезпечуючи прозорість і підзвітність у сфері природокористування.

Серед інших напрямів підвищення ефективності екологічної політики варто виокремити формування системи екологічного виховання, мотивацію молоді до участі в природоохоронних ініціативах, а також запровадження економічних стимулів для виробників з метою запобігання забрудненню довкілля — зокрема, через вигідне кредитування, податкові пільги тощо. Усі ці заходи мають бути взаємопов'язані та підтримані інституційно, що додатково підсилює аргументацію на користь створення екологічного омбудсмена як гаранта екологічної справедливості та сталого розвитку.

Фінансово-економічні гарантії є невід'ємною складовою правового механізму охорони навколишнього природного середовища, забезпечуючи матеріальну основу для реалізації екологічної політики. До таких гарантій належать екологічне страхування, компенсаційні фонди, державне фінансування природоохоронних заходів, а також система екологічного оподаткування.

Колектив авторів під керівництвом Б. Візера виокремлює три ключові інструменти державного впливу на захист довкілля: відтворення природних ресурсів, компенсаційні заходи та екологічний податок. Ці механізми спрямовані на формування відповідального ставлення до природи, забезпечення екологічної безпеки та стимулювання сталого розвитку.

Згідно із Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», держава здійснює стимулювання раціонального природокористування через низку економічних важелів: надання податкових пільг для суб'єктів, що впроваджують природоохоронні технології; пільгове кредитування екологічних проєктів (коротко- та довгострокові позички); встановлення підвищених норм амортизації для основних виробничих природоохоронних фондів; звільнення від оподаткування екологічних фондів; перерозподіл коштів екологічних фондів на природоохоронні заходи; можливість отримання природних ресурсів під заставу як форма фінансової підтримки екологічно орієнтованого бізнесу [94, с. 182-186].

Особливе місце у системі фінансово-економічних гарантій займає плата за спеціальне використання природних ресурсів, яка базується на принципі платності природокористування. Вона виконує не лише фіскальну функцію, але й слугує інструментом екологічної мотивації, спонукаючи суб'єктів господарювання до раціонального використання ресурсів, впровадження екологічно безпечних технологій та зменшення негативного впливу на довкілля.

Екологічний податок — це ключовий податковий платіж, пов'язаний із природокористуванням. Він справляється за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами; скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти; розміщення відходів; утворення радіоактивних відходів. Цей податок регламентується положеннями Розділу VIII Податкового кодексу України та виконує функцію компенсації екологічних витрат, а також стимулювання підприємств до зменшення обсягів забруднення [94, с. 185].

У період дії правового режиму воєнного стану екологічне оподаткування набуває нових форм. Як зазначають В. Мушенко та О. Ситіченко, воно перетворюється на складну систему фіскального впливу, що включає не лише податкові платежі, а й стимулюючі заходи —

бюджетні, страхові, інвестиційні. Аналіз нормативно-правових актів цього періоду свідчить про мотиваційну спрямованість адміністративно-правових преференцій, зокрема щодо екологічного податку. Водночас виникає ризик невинновданого звільнення окремих суб'єктів від екологічних платежів без належного аналізу їх впливу на довкілля, що потребує наукового осмислення та корекції [86, с. 420].

У цьому контексті важливою є інституціоналізація екологічного страхування як механізму захисту від екологічних ризиків. Воно дозволяє компенсувати збитки, завдані довкіллю, та забезпечити фінансову стабільність суб'єктів господарювання в умовах екологічних катастроф або аварій.

Таким чином, фінансово-економічні гарантії є не лише інструментами фіскального регулювання, але й важливими складовими екологічної політики, що поєднують економічну мотивацію, правову відповідальність та екологічну справедливість. Їх ефективне застосування потребує системного підходу, прозорості та науково обґрунтованої екологічної стратегії, особливо в умовах повоєнного відновлення.

Перспективними напрямками розвитку є удосконалення законодавства з урахуванням міжнародних стандартів, розширення повноважень екологічного омбудсмена, впровадження цифрових платформ для участі громадськості, посилення судового захисту екологічних прав.

Правові гарантії є невід'ємною складовою правового механізму захисту навколишнього середовища. Вони забезпечують реалізацію екологічних прав, сприяють правовій стабільності та формують основу для сталого розвитку. Удосконалення гарантій — ключ до формування ефективної екологічної політики, здатної відповідати на сучасні виклики та забезпечувати гармонійний розвиток суспільства і природи.

Таким чином, правові механізми захисту навколишнього середовища становлять комплексну систему нормативних, інституційних та

процедурних інструментів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку.

3.2. Становлення інституту екологічного омбудсмена в Україні: нормативні засади та перспективи реалізації в контексті Цілей сталого розвитку

Інституціоналізація захисту прав людини через інститут омбудсмена є загальновизнаною світовою практикою. Водночас у XXI столітті спостерігається чітка тенденція до спеціалізації цього інституту, що зумовлена ускладненням суспільних відносин та потребою в більш глибокому та фаховому захисті окремих категорій прав. Одним із пріоритетних напрямів такої спеціалізації стали екологічні права, які, через свою комплексність та колективний характер, потребують особливого механізму представництва.

Концепція екологічного омбудсмена базується на визнанні обмеженої ефективності традиційних механізмів судового та адміністративного захисту в екологічних спорах. Висока вартість судових процесів, складність доказування причинно-наслідкових зв'язків, а також дифузний характер екологічної шкоди створюють бар'єри для доступу до правосуддя. У цьому контексті екологічний омбудсмен виступає як інституційна альтернатива, здатна забезпечити незалежний контроль за дотриманням екологічного законодавства, реагувати на скарги громадян та сприяти прозорості екологічної політики [162, с. 222].

Міжнародний досвід демонструє кілька моделей функціонування цього інституту:

Незалежний екологічний омбудсмен: приклади Канади (Commissioner of the Environment and Sustainable Development) та Нової Зеландії (Parliamentary Commissioner for the Environment) свідчать про ефективність окремих інституцій з широкими повноваженнями, включаючи моніторинг

урядових програм, участь у нормотворенні та публічну звітність, а більш детальна їх діяльність досліджена в підрозділі 1.3.

Омбудсмен для майбутніх поколінь: моделі Угорщини та Ізраїлю фокусуються на міжгенераційній справедливості. В Угорщині омбудсмен мав конституційні повноваження щодо захисту довкілля та прав ненароджених осіб. В Ізраїлі у 2001–2006 роках функціонував Комісар у справах майбутніх поколінь, який аналізував законодавчі ініціативи та мав право призупиняти їх розгляд до подання експертного звіту [191, с. 17]. Попри інноваційність і потенціал для формування сталого законодавства, інституція була скасована у 2006 році, що свідчить про складність інтеграції міжгенераційної справедливості в політичні процеси. Ізраїльський приклад демонструє як можливості, так і виклики у створенні механізмів, здатних захищати інтереси тих, хто ще не має голосу в сучасному політичному дискурсі.

Попри визнання моральної відповідальності перед майбутніми поколіннями в міжнародних конвенціях і конституціях, її практична реалізація стикається з юридичними дилемами: від невизначеності потреб до відсутності суб'єктності. Проте, як зазначає Е. Крайняк (E. Krajnyák), ефективним кроком може стати створення національних інституцій, які діятимуть знизу вгору та співпрацюватимуть до формування міжнародного органу — Верховного комісара з прав майбутніх поколінь [174, с. 26-27].

В українському контексті дискусія точиться навколо моделі інституціоналізації: чи достатньо посилити мандат існуючого представника в офісі Уповноваженого, чи необхідно ухвалити окремий закон «Про Екологічного омбудсмена»? Перший варіант є простішим у реалізації, але другий забезпечив би вищий ступінь незалежності та фаховості. Наразі в Україні відсутній консолідований законопроект, що пройшов би широке громадське та експертне обговорення, що становить нормативну прогалину у сфері захисту екологічних прав. Таким чином, становлення інституту екологічного омбудсмена в Україні є не лише актуальним з огляду на

екологічні виклики, а й стратегічно важливим у контексті реалізації Цілей сталого розвитку (ЦСР), що передбачають інтеграцію екологічних, соціальних та правових компонентів у державну політику.

На наше переконання, екологічний омбудсмен може стати ключовим інструментом у реалізації Цілей сталого розвитку в Україні, особливо в сферах екологічної безпеки, прозорості управління природними ресурсами та захисту прав майбутніх поколінь. Такий інститут здатний забезпечити баланс між економічними інтересами та екологічними імперативами, виступаючи гарантом дотримання принципів сталості.

Як зазначає М. Сабо (M. Szabó), рівень обізнаності про світові екологічні проблеми зростає, однак глобальний захист довкілля залишається віддаленою концепцією для держав та громадян. Водночас інституції, що виконують функції «сторожових псів» стану навколишнього середовища та довгострокового врядування, орієнтованого на потреби майбутніх поколінь, довели свою ефективність у протидії політичному та економічному статус-кво на національному рівні [191, с. 10]. Питання модернізації України в контексті екологічної держави залишається дискусійним, а екологічна ситуація в нашій країні сформувала потребу розвитку екологічної культури, відповідального ставлення до навколишнього середовища. Екологізація суспільства визначає необхідність посилення екологічного імперативу [137, с. 194].

І. Тарасенко та О. Галаган пропонують систему заходів переходу України до сталого розвитку, серед яких:

- організація моніторингу забруднень і джерел їх виникнення, системного спостереження за трансформацією ландшафтів та агроландшафтів, зміною стану наземних і водних екосистем під впливом антропогенних навантажень;
- оцінка негативних впливів на людину й екосистеми щодо гранично допустимих і критичних рівнів забруднень, розробка критеріїв допустимості та критичності цих впливів;

- прогнозування динаміки антропогенних навантажень на біосферу та оцінка їхніх наслідків;
- обґрунтування пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності та розв’язання ресурсо-екологічних проблем соціально-економічного розвитку регіонів;
- розробка екологічно безпечних техніко-технологічних рішень та оптимальне розміщення підприємств з урахуванням екологічних критеріїв;
- визначення напрямів і методів реструктуризації та модернізації екологічно небезпечних виробництв [142, с. 175].

У цьому контексті важливим є врахування процесів глобалізації. М. Сірант підкреслює, що глобалізацію слід розуміти як сукупність соціальних наслідків, які впливають зі зростання темпів та швидкості взаємодії знань, людей, товарів та капіталу між державами і суспільствами [131, с. 67].

Є. Курінний наголошує, що успішне вирішення глобальних проблем людства через реалізацію цілей сталого розвитку залежить від низки умов: наявності бажання та можливостей у керівництва країни; ефективного функціонування державної бюрократії та інституцій; відсутності протидії з боку істеблішменту; підтримки більшістю населення; існування міжнародних стандартів, вироблених на основі досвіду розвинутих держав; належного законодавчого супроводу; а також стимулювання з боку міжнародних організацій та міждержавних утворень [71, с. 15].

Таким чином, екологічний омбудсмен може стати важливим інституційним механізмом у процесі екологізації суспільства та реалізації Цілей сталого розвитку в Україні, поєднуючи національні потреби з глобальними викликами.

У 2015 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Цілі сталого розвитку (Sustainable Development Goals, SDGs), які планується реалізувати до 2030 р. Вони були включені до Резолюції ООН під назвою «Порядок денний 2030» (Agenda 2030) [101]. Відповідно до Порядку денного держави-члени

ООН взяли зобов'язання забезпечувати стійке, всеосяжне та поступове зростання, соціальну інтеграцію і захист навколишнього середовища, маючи намір досягти їх, перебуваючи в партнерстві та в умовах миру, що особливо актуально в умовах сьогодення. У ході широкомасштабних переговорів було вирішено, що саме національні уряди несуть першочергову відповідальність за здійснення Порядку денного [130, с. 39]. Цілі сталого розвитку становлять сукупність взаємопов'язаних глобальних завдань, що розроблені як «план досягнення кращого та більш сталого майбутнього для всіх». Вони охоплюють широкий спектр проблем сучасності – від подолання бідності та голоду до забезпечення якісної освіти, гендерної рівності, захисту довкілля та формування партнерств для розвитку [135, с. 11].

Таким чином, ЦСР виступають універсальною рамкою, яка визначає пріоритети міжнародної спільноти у сфері сталого розвитку та спрямовує країни світу на досягнення балансу між економічним зростанням, соціальним добробутом і екологічною стабільністю.

Запровадження інституту екологічного омбудсмена напряму корелює з виконанням Україною зобов'язань в рамках Порядку денного в галузі сталого розвитку до 2030 року. Наголошуючи на цілях переходу до сталого розвитку України, які виокремлюють І. Тарасенко та О. Галаган, а саме забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією; забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх, забезпечення екологічної стійкості міст, інших населених пунктів; забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками, збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку; захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка

процесу втрати біорізноманіття [142, с. 175]. У цьому контексті роль екологічного омбудсмена виходить за межі суто правозахисту і стає інструментом досягнення конкретних Цілей сталого розвитку. Він може забезпечити системний контроль за дотриманням екологічних стандартів, сприяти формуванню екологічної культури та виступати посередником між державою, громадянським суспільством і міжнародними організаціями у сфері охорони довкілля.

На наше переконання, екологічний омбудсмен може стати важливим інституційним механізмом у досягненні ЦСР в Україні, сприяючи їх реалізації у кількох ключових напрямках.

По-перше, це моніторинг та контроль за екологічними правами. Екологічний омбудсмен здатний здійснювати незалежний нагляд за дотриманням екологічного законодавства, що відповідає ЦСР №16 «Мир, справедливість та сильні інститути». Він забезпечує захист прав громадян на чисте довкілля, що прямо пов'язано з ЦСР №3 «Міцне здоров'я та благополуччя» та №6 «Чиста вода та належні санітарні умови» [148].

ЦСР №16 є ключовою для інституту омбудсмена, адже вона передбачає створення ефективних інституцій, які реагують на суспільні потреби та сприяють інклюзивному розвитку. Як зазначає Т. Кагановська, належне управління передбачає не лише функціонування інституцій, а й формування відносин між органами публічної влади та громадянами, територіальними громадами й іншими спільнотами, що забезпечує співпрацю між секторами та усунення фундаментальних перешкод для сталого розвитку, включаючи відчуження та нерівність [50, с. 7].

У цьому контексті екологічний омбудсмен може сприяти реалізації завдань ЦСР №16:

Завдання 16.3 «Підвищити рівень довіри до суду та забезпечити рівний доступ до правосуддя»: забезпечення верховенства права та рівного доступу до правосуддя для всіх — омбудсмен виступає механізмом

позасудового доступу до справедливості у випадках порушення екологічних прав;

Завдання 16.6 «Скоротити масштаби корупції»: створення ефективних, підзвітних та прозорих інституцій — омбудсмен є інструментом парламентського контролю, що підвищує прозорість діяльності органів влади;

Завдання 16.7 «Підвищити ефективність діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування»: забезпечення представницького прийняття рішень — омбудсмен гарантує дотримання процедурних прав громадян, зокрема права на участь у прийнятті екологічно значущих рішень.

По-друге, інтеграція екологічної політики в управлінські рішення. Омбудсмен може оцінювати вплив державних рішень на довкілля, сприяючи реалізації ЦСР №13 «Пом'якшення наслідків зміни клімату», ЦСР №14 «Збереження морських ресурсів» та №15 «Захист та відновлення екосистем». Він виступає посередником між громадськістю та владою, забезпечуючи участь громадян у процесах сталого розвитку, що відповідає ЦСР №17 «Партнерство заради сталого розвитку» [148].

ЦСР №13: омбудсмен здійснює незалежний моніторинг виконання державою кліматичних зобов'язань (наприклад, у рамках Паризької угоди), оцінює ефективність політики декарбонізації та адаптації до зміни клімату, надаючи рекомендації парламенту.

ЦСР №14 та №15: омбудсмен може захищати «колективні права» на природні ресурси, реагуючи на скарги щодо незаконної вирубки лісів, забруднення водою чи руйнування заповідних територій.

По-третьє, це аналіз та звітність щодо екологічних ризиків. Важливою функцією омбудсмена є формування аналітичних звітів про стан довкілля, які можуть бути використані для оцінки прогресу у досягненні ЦСР та сприяти прозорості й підзвітності у сфері екологічної політики. Це відповідає принципам національної екологічної політики, серед яких:

- *принцип рівноправності трьох складових розвитку держави* означає, що економічна, екологічна та соціальна сфери мають розвиватися збалансовано й взаємопов'язано, без домінування однієї над іншими. Це є основою концепції сталого розвитку;

- *принцип попередження або запобігання* передбачає аналіз та прогнозування екологічних ризиків, які гуртуються на результатах проведення державної екологічної експертизи та здійснення державного екологічного моніторингу,

- *принцип інтеграції екологічної складової в секторальну політику* означає, що екологічні аспекти мають враховуватися у всіх галузях державної політики та управління — економічній, енергетичній, транспортній, аграрній, промисловій, соціальній тощо. Це ключовий елемент концепції сталого розвитку, який забезпечує гармонійне поєднання економічного зростання, соціального добробуту та охорони довкілля;

- *принцип "Забруднювач та користувач платять повну ціну"* орієнтований на стимулювання забруднювача скорочувати рівень негативного впливу на довкілля, повної відповідальності за стан наданих у користування природних ресурсів та прямий чи опосередкований вплив його діяльності (бездіяльності) на стан довкілля;

- *принцип міжсекторального партнерства* та залучення до реалізації політики широкого кола зацікавлених сторін передбачає залучення всіх секторів суспільства до вирішення спільних проблем, що можливо забезпечити реалізацію успішної екологічної політики [142, с. 175].

Таким чином, екологічний омбудсмен постає як багатофункціональний інститут, що поєднує правозахисну, аналітичну та управлінську складові, сприяючи досягненню Цілей сталого розвитку та формуванню екологічної держави в Україні.

Впровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні є не лише вимогою національної екологічної політики, особливо в умовах

післявоєнного відновлення, а й прямим виконанням міжнародних зобов'язань щодо вдосконалення механізмів захисту прав людини та належного врядування. Ключовим нормативним актом, що підтверджує необхідність зміцнення та, за потреби, спеціалізації інститутів омбудсменів, є Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/79/177 «Роль інститутів омбудсмена та медіатора у просуванні та захисті прав людини, належного врядування та верховенства права» (далі – Резолюція) [193].

Резолюція A/RES/79/177 підтверджує, що інститути омбудсмена є важливими інструментами, які сприяють ефективній, підзвітній та прозорій публічній адміністрації, а також забезпечують доступ до правосуддя. У контексті України, де екологічні правопорушення часто мають системний характер, а доступ до ефективного захисту екологічних прав (закріплених у ст. 50 Конституції України) є ускладненим, створення спеціалізованого екологічного омбудсмена набуває стратегічного значення.

Найсильніші аргументи для створення інституту екологічного омбудсмена випливають із тих місць у резолюції, де вона виходить за рамки традиційних громадянських і політичних прав. Резолюція висловлює глибоке занепокоєння тим, що деякі інститути омбудсмена стикаються з викликами, пов'язаними, серед іншого, з «руйнівним впливом зміни клімату» [193]. Це пряме визнання ООН того, що екологічні виклики, зокрема кліматичні, є вже не лише технічними, а й суттєвими загрозами правам людини. Оскільки загальний омбудсмен часто не має необхідної наукової чи юридичної експертизи для розслідування складної справи про кліматичні чи екологічні ризики, створення спеціалізованої інституції стає логічним кроком.

Резолюція 79/177 наголошує на ролі омбудсмена у сприянні «належному врядуванню», «прозорості», «підзвітності» та «справедливості» у публічному адмініструванні [193]. Екологічний омбудсмен, як незалежний орган, здатний здійснювати нагляд за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері

природокористування та екологічної безпеки. Це безпосередньо корелює з вимогою Резолюції щодо забезпечення підзвітності та прозорості адміністративних рішень. Екологічний омбудсмен стане ефективним механізмом для запобігання корупції у дозвільній сфері та сфері контролю за забрудненням.

Резолюція прямо пов'язує роль омбудсмена з досягненням Цілей сталого розвитку, зокрема Цілі 16 «Мир, справедливість та сильні інститути». У пункті 14 Генеральний секретар навіть просить підготувати доповідь про роль інститутів омбудсмена у реалізації ЦСР, зокрема Цілі 16 [193]. Хоча Ціль 16 стосується інститутів, екологічна сталість (Цілі 13, 14, 15) є наскрізною темою всіх ЦСР. Екологічний омбудсмен виступає як інституційний механізм, який спеціалізується на контролі за виконанням екологічних аспектів усіх ЦСР, інтегруючи екологічний та правозахисний підходи.

Створення спеціалізованого екологічного омбудсмена дозволить Україні регулярно взаємодіяти, обмінюватися інформацією та передовим досвідом з подібними інституціями в ЄС. Це сприятиме швидкій інтеграції України в європейський екологічний та правовий простір.

Угода про асоціацію з ЄС та Європейська зелена угода визначили курс на трансформацію екологічної політики України. Війна стала каталізатором державних заходів, спрямованих на розвиток економіки та інфраструктури, узгоджуючи принципи «зеленої» трансформації. Для цього необхідні пріоритетні екологічні реформи: захист біорізноманіття, зменшення промислового забруднення, поводження з відходами, моніторинг викидів, екологічний контроль і відповідальність [52, с. 370].

В контексті військової агресії та значних екологічних втрат (екоциду), інститут екологічного омбудсмена є життєво необхідним для: надання незалежної оцінки екологічних збитків, спричинених війною, та сприяння притягненню до відповідальності винних; створення ефективної платформи для розгляду скарг громадян щодо екологічних проблем, що

виникають під час відбудови; екологічний омбудсмен сприятиме досягненню ЦСР, забезпечуючи контроль за дотриманням екологічних норм у рамках національних програм розвитку.

В умовах повоєнного відновлення ризику екологічних порушень зростають експоненційно. Екологічний омбудсмен стає запобіжником, який гарантуватиме, що відбудова відбуватиметься за принципами «build back better» та відповідатиме довгостроковим Цілям сталого розвитку. Резолюція ООН підтверджує функціональні та структурні відмінності між національними інституціями з прав людини та інституціями омбудсмена, що дає підстави для створення спеціалізованого екологічного омбудсмена як окремої інституції, яка доповнює, а не дублює функції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Таким чином, створення інституту екологічного омбудсмена в Україні є прямою відповіддю на заклики міжнародної спільноти, викладені у Резолюції ООН A/RES/79/177, щодо посилення національних механізмів захисту прав людини, що охоплюють і право на безпечне довкілля.

3.3. Екологічний омбудсмен як гарант екологічних прав громадян в умовах збройного конфлікту та післявоєнного відновлення України

У сучасному світі забезпечення прав людини визнається ключовим чинником для досягнення сталого розвитку. Водночас глобальні виклики — конфлікти, війни, екологічні кризи, бідність та нерівність — ставлять під загрозу їх реалізацію. Права людини не лише захищають індивідуальну гідність та свободу, вони безпосередньо впливають на економіку,

соціальний розвиток, екологію та політичну стабільність держави [26, с. 87].

Однак в умовах збройних конфліктів цей зв'язок стає критично вразливим. Як зазначає Т. Вігеба (Taha Wiheba), науковий консенсус підкреслює прискорення наслідків деградації довкілля, включаючи кумулятивну, транскордонну та потенційно незворотну шкоду екосистемам, що значно посилюється під час бойових дій [202, с. 63]. Для України ці теоретичні положення набули трагічного практичного виміру.

Повномасштабна російська агресія проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, призвела не лише до масштабних людських жертв та руйнування інфраструктури, а й до безпрецедентної екологічної катастрофи. Під час тематичної панелі у Римі, присвяченої відновленню довкілля України, Міністр захисту довкілля та природних ресурсів України Світлана Гринчук розповіла, що станом на середину 2025 року вже зафіксовано понад 9000 кейсів руйнування довкілля через дії РФ: «Серед тих, які найбільше шокували світ, – підрив Каховської греблі, отруєння річки Сейм, влучання у НБК ЧАЕС. Майже 23% загальної території України все ще заміновано. Збитки гідротехнічній інфраструктурі оцінюються у мінімум 746 мільйонів доларів, а потреби на відновлення — у майже 11 мільярдів доларів. 10,6 трлн євро – збитки сфери надрокористування України. Близько 50% найважливіших, так званих критичних мінеральних ресурсів України, перебувають в окупованих росією регіонах» [129]. Ці цифри свідчать про масштаби екологічної катастрофи, яка вимагає не лише негайного реагування, але й створення ефективних механізмів захисту екологічних прав громадян як під час воєнного стану, так і в період післявоєнного відновлення. В цьому контексті особливої актуальності набуває питання запровадження інституту екологічного омбудсмана – спеціалізованого органу, здатного забезпечити комплексний захист екологічних прав населення та контроль за дотриманням екологічного законодавства.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю розробки ефективних механізмів захисту екологічних прав громадян в умовах воєнного часу та майбутнього відновлення країни на засадах сталого розвитку. Україна отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі у червні 2022 року, що передбачає імплементацію європейських екологічних стандартів та створення відповідних інституційних механізмів їх забезпечення.

Російське вторгнення спричинило значне погіршення стану довкілля України через безпрецедентне руйнування екосистем, що класифікується як екодеструктивність та екологічний тероризм [187, с. 147]. Військові дії викликали катастрофічні наслідки для ключових екосистем, зокрема забруднення повітря, води та ґрунтів внаслідок використання вибухових речовин і боєприпасів [132, с. 194].

З початку повномасштабного вторгнення до січня 2024 року в Україні зафіксовано майже 3600 російських злочинів проти довкілля [27]. За 1000 днів війни були задокументовані понад 6500 екологічних злочинів [100], а станом на початок 2025 року ця цифра перевищила понад 7000 випадків [125].

Масштаби екологічних збитків є колосальними, і їхня оцінка постійно зростає. Загальна сума збитків, завданих довкіллю України внаслідок війни, за різними оцінками, становить 2,194 трильйона гривень (станом на 08.02.2024) [3, с. 18]. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України фіксувало збитки у розмірі 59,7 мільярда доларів (станом на 2023 рік) [184], а останні дані міністерства свідчать про шкоду, що сягає понад 72,9 мільярда євро (станом на січень 2025 року) [125] і навіть 108 мільярда євро (станом на липень 2025 року) [129].

Війна призвела до утворення понад 750 тисяч тонн відходів руйнації, якими забруднено 30 мільйонів гектарів території. Більшість збитків – майже половина – становлять збитки від викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря, далі йде забруднення ґрунтів і водних ресурсів.

Україна володіє 1/4 світових запасів родючого чорнозему, а через війну втратила до 20% своїх посівних площ. Більше 5 млн гектарів сільськогосподарських угідь були забруднені [31].

За оцінками нідерландського фахівця з вуглецевого обліку Леннарда де Клерка, війна призвела приблизно до 237 мільйонів тонн додаткових викидів вуглекислого газу в перерахунку на еквівалент CO₂ з моменту вторгнення. Це майже відповідає сукупним річним викидам Ірландії, Бельгії та Австрії разом узятих. Україна готує позов на 44 млрд доларів за шкоду від зростання викидів, спричинених війною [18].

Виклики воєнного часу зумовлюють формування комплексу правових механізмів для захисту екологічних прав громадян. Українські науковці-правники згрупували їх наступним чином: фіксація та документування порушень екологічних норм національного та міжнародного права з урахуванням взаємозв'язку права на безпечне довкілля з правом на життя та людську гідність; оцінка екологічної шкоди та визначення втрат і збитків, завданих Україні внаслідок агресії (земельні ресурси, надра, водні ресурси, атмосферне повітря, лісовий та природно-заповідний фонди); створення Координаційного центру з оцінки екологічної шкоди; розбудова державної системи моніторингу довкілля та вдосконалення правового регулювання екологічної інформації; розробка правових механізмів захисту інтересів України у міжнародних юрисдикційних органах (Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, ЄСПЛ, спеціальний трибунал); особливості проведення оцінки впливу на довкілля діяльності, пов'язаної з наслідками бойових дій, у період воєнного стану та після його завершення; адаптація щорічної Національної доповіді про стан довкілля до умов воєнного часу [21, с. 262].

Як зазначають Н. Стасюк та О. Яра, захист довкілля в умовах воєнного стану є складовою національної безпеки та невід'ємною частиною міжнародних зобов'язань України. Женевські конвенції, Римський статут та інші екологічні договори ООН створюють правову

основу для притягнення до відповідальності за екологічні злочини. Практичні рекомендації дослідників включають: посилення правової бази; міжнародну співпрацю; інституційне зміцнення; підготовку до відновлення; громадський контроль. Комплексна реалізація цих заходів дозволить мінімізувати шкоду довкіллю та створити основу для сталого екологічного відновлення України [132, с. 194].

На наше переконання, введення посади екологічного омбудсмена може стати ключовим інструментом гарантування екологічних прав громадян у період збройного конфлікту та післявоєнного відновлення. Станом на 2025 рік інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини має широкі повноваження, однак екологічні права не виділені у спеціалізовану сферу діяльності. Це підтверджується щорічними доповідями за 2022–2024 роки [154, 155, 156]. Екологічний омбудсмен як спеціалізований орган здатний забезпечити комплексний захист екологічних прав та контроль за дотриманням екологічного законодавства.

У контексті посилення контролю та підзвітності Посада екологічного омбудсмена сприятиме покращенню якості екологічного адміністрування та забезпечення екологічних прав від зловживань владою з боку виконавчої гілки та сприяння парламентському контролю за управлінням довкіллям. Наприклад, у багатьох випадках управління природними ресурсами страждає від браку правової бази через складність формування суспільного альянсу, який би сприяв утвердженню такої бази [189, с. 213]. Екологічний омбудсмен покликаний подолати фрагментацію як у сфері екологічного управління, так і в суспільному русі.

Деградація навколишнього середовища та зміна клімату визначаються як «найбільша загроза для прав людини» не лише в регіонах, що найбільше постраждають від кліматичних змін, а й у всьому світі [160, с. 295]. В умовах військового конфлікту, коли екологічна шкода набуває ознак «екоциду», а наявні міжнародно-правові механізми виявляються недостатніми, екологічний омбудсмен може стати важливою ланкою у

документуванні злочинів проти довкілля та зборі доказової бази для притягнення агресора до юридичної відповідальності. Його діяльність сприятиме визначенню об'єкта охорони, застосуванню складних методів квантитативної оцінки проблеми та формуванню кейсів щодо компенсацій, що є критично важливим для отримання репарацій. Для України, що перебуває на шляху європейської інтеграції та потерпає від безпрецедентної екологічної шкоди внаслідок військової агресії, інституціоналізація екологічного омбудсмена є стратегічно важливим кроком у покращенні доступу до інформації та громадського контролю.

Для України, яка перебуває на шляху європейської інтеграції та потерпає від безпрецедентної екологічної шкоди внаслідок військової агресії, інституціоналізація екологічного омбудсмена є стратегічно важливим кроком у покращенні доступу до інформації та громадського контролю. В умовах воєнного стану обмеження доступу до екологічної інформації (наприклад, через накази Міністра захисту довкілля) звужують можливості громадських організацій як інструменту захисту прав громадян. Так, Наказ Міністра охорони навколишнього середовища та природних ресурсів № 177 від 20.04.2022 запровадив обмеження на доступ до екологічної інформації, що створює правову дихотомію та суперечить положенням Орхуської конвенції й статті 6 Директиви 2003/4/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи. Це також обмежує можливості використання громадських організацій для захисту екологічних прав громадян, що суперечить Постановам Великої Палати Верховного Суду України [187, с. 152]. Функція екологічного омбудсмена полягає у посиленні розкриття екологічної інформації, що є критично важливим для забезпечення участі громадськості.

Завдяки своїй високій доступності порівняно з судовими механізмами, омбудсмен може стати ефективним інструментом для громадян, які все частіше звертаються до судів щодо порушення їхніх екологічних прав. Рішення Верховного Суду України у сфері екологічних

правовідносин свідчать про збільшення кількості звернень громадян та нагальність усунення суперечностей у законодавстві. Так, Постанова Касаційного цивільного суду від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19 сприяла судовому захисту екологічних прав громадян України, зокрема в Європейському суді з прав людини, у питаннях відповідальності агресора та відшкодування шкоди. Постанова обмежила судовий імунітет агресора за заподіяння фізичної чи майнової шкоди громадянину та визначила умови «винятку делікту» для використання правового механізму. Водночас невизначеність щодо гарантій права громадян на безпечне довкілля та суперечності в законодавстві призводять до залучення ЄСПЛ до вирішення проблемних справ, про що свідчать справи East/West Alliance Limited та Dubetska та інші проти України [187, с. 152].

В умовах війни правові норми, що гарантують екологічні права, зменшують рівень імперативності. Неузгодженість декларативних гарантій із реальним станом екологічної безпеки породжує правову невизначеність, яка посилюється під час воєнного стану. Ефективна діяльність екологічного омбудсмена може сприяти зміцненню імперативності правових норм щодо гарантій екологічних прав, усуненню правової невизначеності та формуванню для адміністративних органів «зразка того, як запобігати конфліктам і як їх вирішувати», підвищуючи екологічну свідомість державних установ [189, с. 240].

Омбудсмен може стати ключовим елементом інституційного зміцнення та громадського контролю в рамках комплексного підходу до мінімізації шкоди довкіллю та сталого екологічного відновлення України. Його діяльність важлива для забезпечення права громадян на безпечне довкілля, що є передумовою гарантування права на життя та здоров'я, особливо актуального в умовах екодеструктивності та екологічного тероризму, спричинених агресією рф.

Післявоєнна відбудова має бути використана для фундаментальної трансформації України у напрямку «зеленої» економіки та економіки з

нульовими викидами (net-zero economy). «Зелене» відновлення не повинно розглядатися як необов'язковий додаток, а як економічна необхідність. Екологічний омбудсмен, як незалежний орган, може контролювати, щоб фінансові потоки, призначені для відбудови, справді сприяли досягненню екологічних та «зелених» цілей [169, с. 6-8].

За різними оцінками, масштабна екологічна шкода від війни сягає від 59,7 млрд доларів до 2,194 трлн гривень. Незалежність та спеціалізація омбудсмена дозволять ефективніше вирішувати конфлікти та забезпечувати дотримання екологічного законодавства, що є життєво необхідним як під час бойових дій, так і у період післявоєнної «зеленої» відбудови. Враховуючи найбільш енергоємну економіку в Європі, високу залежність від викопного палива та застарілу інфраструктуру, Україна має унікальну можливість інтегрувати заходи з реагування на зміну клімату та адаптації до неї у процес відновлення. Пріоритетними сферами визначено міське планування, промислову модернізацію, транспорт, виробництво енергії, відновлення лісів, сільського господарства та екологічно важливих територій [192, с. 39].

Післявоєнна відбудова буде монументальним завданням і вимагатиме комплексних, добре скоординованих та фінансованих зусиль. Україна вже створила Національну раду з питань відновлення після війни, яка готує План післявоєнного відновлення та розвитку. Робоча група з питань «Екологічної безпеки» визначила п'ять пріоритетних напрямків: реформування державного управління довкіллям; політика пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації; екологічна безпека та ефективне управління відходами; стале використання природних ресурсів; збереження природних екосистем, біорізноманіття та розвиток охоронних територій [169, с. 5].

Інститут омбудсмена може відіграти ключову роль у прискоренні гармонізації українського законодавства з екологічними стандартами ЄС (EU *acquis communautaire*). Наявність такого незалежного органу

підтримки європейських стандартів є важливою для забезпечення сталого розвитку [132, с. 191].

Європейська інтеграція передбачає адаптацію національного законодавства до вимог ЄС у сфері охорони довкілля та впровадження принципів зеленої економіки. Екологічний омбудсмен може сприяти цьому процесу, контролюючи імплементацію екологічних стандартів, підвищуючи обізнаність про європейські норми та підтримуючи розвиток «зеленої енергетики» й сталого сільського господарства через грантові програми та податкові стимули. Він також може сприяти розвитку цифрових інструментів моніторингу та захисту природних ресурсів і налагодженню партнерства з міжнародними фінансовими інституціями.

Таким чином, екологічний омбудсмен є тим інститутом, який дозволить перетворити екологічні права з декларативних на реально захищені, що є життєво важливим як для фіксації злочинів, так і для побудови європейської України.

Висновки до третього розділу

1. У результаті комплексного дослідження правових механізмів захисту навколишнього природного середовища як основи реалізації Цілей сталого розвитку сформульовано низку ключових висновків.

Захист навколишнього середовища утверджується як фундаментальна правова категорія, що забезпечує реалізацію Цілей сталого розвитку (ЦСР) через збалансування трьох стовпів: економічного, соціального та екологічного. Правовий механізм захисту навколишнього середовища є ключовим інструментом, що перетворює декларативні наміри концепції сталого розвитку на практичні, обов'язкові до виконання норми та забезпечує принцип справедливості щодо майбутніх поколінь та комплексного прийняття екологічно значущих рішень.

Доведено історичну та філософську обумовленість сучасної концепції сталого розвитку, яка еволюціонувала від ідей Т.Р. Мальтуса про обмеженість природних ресурсів (XVIII ст.) через доповідь Римського клубу "Межі зростання" (1972) до доповіді Комісії Брундтланд (1987) та Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (1992). Обґрунтовано, що сучасний етап розвитку цієї концепції характеризується переходом від теоретичних моделей до нормативно-правового закріплення через "Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року" (2015) із 17 глобальними цілями та 169 індикаторами моніторингу.

Правовий механізм захисту навколишнього середовища є комплексною, динамічною системою, що ґрунтується на екологічних принципах, правових нормах та правових гарантіях. Екологічні принципи формують доктринальну базу екологічного права. Їхня ефективність безпосередньо залежить від рівня національної імплементації, яка є критичною умовою для забезпечення якісного адміністративного екологічного врядування. Правові норми (міжнародні та національні) слугують нормативною основою, що регламентує поведінку суб'єктів і має постійно трансформуватися відповідно до глобальних викликів. Правові гарантії забезпечують практичну реалізацію і захист екологічних прав. На основі аналізу наукових підходів сформульовано узагальнююче визначення правових гарантій як сукупності юридичних засобів, прийомів та умов, що забезпечують стабільність, реалізацію та захист правових норм через матеріальні, процесуальні, інституційні та фінансово-економічні компоненти.

Формування дієвого правового механізму захисту навколишнього середовища є багаторівневим процесом, який вимагає системної інтеграції принципів, норм та гарантій у єдину функціональну модель, здатну забезпечити екологічну безпеку, соціальну стабільність та економічну конкурентоспроможність держави в контексті реалізації Цілей сталого розвитку.

2. Встановлено, що традиційні механізми судового та адміністративного захисту є недостатньо ефективними для вирішення комплексних екологічних спорів. Висока вартість процесів, складність доказування та дифузний характер шкоди створюють бар'єри для доступу до правосуддя. Впровадження інституту екологічного омбудсмена є обґрунтованою інституційною альтернативою, здатною забезпечити фаховий та незалежний контроль за дотриманням екологічних прав.

Стратегічна роль у досягненні ЦСР. Доведено, що функції екологічного омбудсмена виходять за межі традиційного правозахисту та є ключовим інструментом для імплементації Цілей сталого розвитку в Україні. Інститут екологічного омбудсмена безпосередньо корелює з досягненням: ЦСР 16 «Мир, справедливість та сильні інститути», забезпечуючи позасудовий доступ до правосуддя (16.3), підвищуючи прозорість та підзвітність державних органів (16.6) та гарантуючи участь громадськості у прийнятті рішень (16.7). Екологічних цілей (ЦСР 13, 14, 15) шляхом моніторингу кліматичних зобов'язань та захисту «колективних прав» на екосистеми. Соціальних цілей (ЦСР 3, ЦСР 6) через захист фундаментального права на чисте довкілля, здоров'я та воду.

Створення інституту екологічного омбудсмена в Україні повністю відповідає сучасним міжнародним тенденціям, підтвердженням Резолюцією ГА ООН A/RES/79/177. Ця резолюція легітимізує спеціалізацію інститутів омбудсмена, прямо визнає «руйнівний вплив зміни клімату» як виклик для прав людини та пов'язує роль омбудсмена із належним врядуванням та реалізацією ЦСР 16.

Аргументовано, що в умовах військової агресії та екоциду, а також у процесі післявоєнного відновлення, ризики екологічних порушень експоненційно зростають. У цьому контексті екологічний омбудсмен стає життєво необхідним інституційним запобіжником, який гарантуватиме, що відбудова відбуватиметься за принципами "build back better" та не

суперечитиме довгостроковим Цілям сталого розвитку та Європейській зеленій угоді.

3. Аналіз показав, що повномасштабна військова агресія Російської Федерації проти України призвела до безпрецедентної екологічної катастрофи, масштаби якої, за останніми оцінками, сягають понад 108 мільярдів євро збитків. Це руйнування, що класифікується як екодеструктивність та екологічний тероризм, робить захист екологічних прав громадян не просто питанням сталого розвитку, а критичним елементом національної безпеки та стратегічного післявоєнного відновлення.

Наявні інституційні механізми, включаючи загальні повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, виявилися недостатніми для ефективного реагування на такий рівень спеціалізованої шкоди та правової невизначеності, що посилюється обмеженнями доступу до екологічної інформації в умовах воєнного стану.

Ключовим висновком дослідження є стратегічна необхідність інституціоналізації посади екологічного омбудсмена як спеціалізованого та незалежного органу, здатного стати надійним гарантом екологічних прав громадян та ключовим інструментом у процесі відновлення України. Екологічний омбудсмен, завдяки своїй високій доступності та спеціалізації, може оперативно усувати прогалини та суперечності у законодавстві, які зменшують імперативність правових норм в умовах війни. Це дозволить зміцнити судовий захист екологічних прав, знизити навантаження на судову систему та запропонувати адміністративним органам чіткий «зразок» запобігання та вирішення екологічних конфліктів.

У період збройного конфлікту омбудсмен відіграє вирішальну роль у документуванні злочинів проти довкілля (екоциду), зборі доказової бази та визначенні об'єкта охорони. Ця діяльність є критично важливою для формування кейсів у міжнародних юрисдикційних органах та забезпечення

притягнення агресора до юридичної відповідальності й отримання компенсаційних репарацій.

Інститут Екологічного омбудсмена є важливим кроком до гармонізації українського законодавства з європейським EU *acquis communautaire* у сфері довкілля. Він посилить парламентський контроль за екологічним адмініструванням, сприятиме розкриттю екологічної інформації (дотримуючись положень Орхуської конвенції та Директиви 2003/4/ЄС) та забезпечить необхідну прозорість для громадськості та міжнародних партнерів.

Післявоєнне відновлення України має бути використане для фундаментальної трансформації у «зелену» економіку та економіку з нульовими викидами. Незалежний екологічний омбудсмен виступатиме ключовим контролером, який забезпечить, щоб фінансові потоки, спрямовані на відбудову, відповідали екологічним цілям та принципам сталого розвитку, запобігаючи зловживанням у процесі інвестицій.

Таким чином, інституціоналізація екологічного омбудсмена є не лише відповіддю на поточну екологічну катастрофу, але й стратегічною інвестицією в майбутню стійкість, економічну модернізацію та успішну європейську інтеграцію України. Цей інститут є необхідним для перетворення конституційних екологічних прав громадян із декларативних на реально захищені та дієві.

ВИСНОВКИ

На основі комплексного системного аналізу існуючих напрацювань вітчизняних і зарубіжних вчених, а також чинного національного, зарубіжного та міжнародного законодавства і практики їх реалізації, проведено теоретичне дослідження та узагальнення у сфері нового

вирішення наукової проблеми – обґрунтування концептуальних засад становлення, формування та розвитку інституту екологічного омбудсмена, розкриття його адміністративно-правового статусу, функціональної ролі як гаранта екологічних прав громадян, зокрема, в умовах збройного конфлікту, із врахуванням адаптації позитивного зарубіжного досвіду. За результатами дисертаційної роботи сформульовано такі основні висновки.

1. Теоретико-методологічний аналіз інституту омбудсмена в сучасній правовій науці дає підстави для формулювання низки положень, що визначають його сутність, правову природу та місце у національному та міжнародному механізмі захисту прав людини. Інститут омбудсмена є багатовимірним правовим явищем, що поєднує функції субсидіарного механізму захисту прав людини, інструменту демократизації державного управління та засобу реалізації концепції сталого розвитку. У сучасній науці він інтегрує елементи правозахисту, контролю, медіації та демократичного нагляду. Його універсальність підтверджується функціонуванням як у державному, так і в приватному секторах у більшості країн світу, що свідчить про високу адаптивність цього інституту до різних правових систем та соціально-політичних умов.

Аналіз наукових джерел виявив відсутність уніфікованого підходу до визначення поняття «омбудсмен», що зумовлено різноманітністю моделей його функціонування та специфікою національних правових систем. Узагальнення існуючих дефініцій дозволяє розглядати омбудсмена у трьох основних вимірах: як посадову особу високого рангу, як державний орган особливого типу та як інституційне утворення з унікальним правовим статусом. Комплексний характер інституту омбудсмена проявляється через його багатофункціональну природу, що дозволяє визначати його одночасно як: політичний інститут особливого типу, що впливає на формування державної політики у сфері прав людини; державний інститут із незалежним статусом, що забезпечує систему стримувань та противаг; інститут контролю за діяльністю органів влади; правозахисний інститут у

системі демократичного врядування. Омбудсмен не належить до жодної з класичних гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової), а становить окремий, незалежний інститут, який функціонує у публічно-правовій сфері. Це дозволяє йому ефективно забезпечувати систему стримувань та противаг, діючи як неупереджений арбітр між особою та державою.

Омбудсмен є важливою складовою сучасної правової системи, виконуючи функцію субсидіарного (додаткового, допоміжного) механізму позасудового захисту прав людини, який доповнює, але не скасовує компетенцію традиційних державних органів. Його діяльність спрямована на захист від порушень з боку публічної адміністрації, сприяння прозорості адміністративних процесів та підвищенню публічної довіри до адміністрації.

Інститут омбудсмена в сучасному розумінні виходить за межі формального органу розгляду скарг та являє собою комплексний механізм забезпечення законності, справедливості та ефективності функціонування публічної влади. Його місія полягає не лише у захисті індивідуальних прав, а й у системному впливі на вдосконалення державного управління, формування культури прав людини та зміцнення довіри громадян до владних інституцій, що робить його невід'ємним елементом сучасної правової держави та громадянського суспільства.

2. Питання походження інституту омбудсмена в юридичній науці характеризується наявністю двох основних методологічних підходів. Еволюційний підхід вбачає витoki інституту в античних формах контролю за владою — посадах ефорів у Спарті, трибунів плебеїв у Стародавньому Римі, китайських чиновників династії Хань, а також у германській традиції призначення нейтральної особи для врегулювання конфліктів. Інституційний підхід пов'язує виникнення сучасної моделі омбудсмена зі Швецією 1809 року, коли конституційно було закріплено посаду омбудсмена юстиції, що стала прототипом для світового поширення цього інституту. Поширення інституту омбудсмена у світі від 1960-х років

супроводжувалося формуванням різноманітних національних моделей, що відображають особливості правових систем та політичних традицій. У Скандинавських країнах утвердилася «сильна» модель з широкими повноваженнями, у Великій Британії — «слабка» модель з обмеженою компетенцією, в США інститут розвивався переважно на місцевому рівні, а в Іспанії сформувалася багаторівнева система з національним та регіональними омбудсменами. Така інституційна різноманітність свідчить про універсальність базової концепції омбудсмена та її здатність адаптуватися до різних соціально-політичних контекстів.

Інститут екологічного омбудсмена виник наприкінці XX століття як специфічна адаптація класичної шведської моделі до екологічних реалій сучасності. Його формування було зумовлено глобальними екологічними викликами — зміною клімату, деградацією довкілля, техногенними катастрофами, зростанням екологічної свідомості та розвитком міжнародного екологічного права. Масштабні екологічні катастрофи, зокрема Чорнобильська аварія 1986 року, стали каталізатором усвідомлення потреби в незалежному контролі та захисті екологічних прав людини. Стокгольмська конференція ООН з навколишнього середовища 1972 року стала епохальною подією, що заклала правові та інституційні основи глобального екологічного врядування. Прийняття Стокгольмської декларації та Плану дій із захисту навколишнього середовища визначили спільні національні цілі, ключові принципи та правові рамки природоохоронної діяльності. Принципи суверенного права держав на розробку природних ресурсів та відповідальності за запобігання транскордонній шкоді довкіллю створили правовий фундамент для формування національних систем екологічного врядування, включаючи інститути екологічних омбудсменів.

Перші інституційні форми екологічного нагляду виникли у США наприкінці 1960-х років (Офіс громадського інтервента у Вісконсині, Рада з вивчення якості довкілля у Каліфорнії) та в Канаді (Консультативна рада в

Альберті), проте вони мали обмежену функціональність та не завжди відповідали класичним критеріям омбудсмена. Нова Зеландія в 1986 році стала першою країною, яка створила повноцінного Уповноваженого парламенту з питань навколишнього середовища, що стало результатом рекомендацій ОЕСР щодо реформування екологічної політики. Австрія сформувала колегіальну децентралізовану модель, що відображає федеративний принцип управління. На відміну від традиційних омбудсменів загальної компетенції, екологічні омбудсмени характеризуються вузькою спеціалізацією, здійснюють екологічну адвокацію, працюють у сфері екологічного врядування та інтегрують принципи сталого розвитку в правозахисну діяльність. Їхня унікальність полягає в поєднанні правозахисної місії з екологічною експертизою, що дозволяє ефективно реагувати на специфічні екологічні виклики та сприяти формуванню екологічно відповідальної державної політики.

Питання запровадження екологічного омбудсмена в Україні набуває особливої актуальності в контексті значного забруднення довкілля внаслідок військових дій, великої території країни з біологічною різноманітністю, наявності тимчасово окупованих територій та необхідності міжнародної співпраці у сфері охорони навколишнього середовища. Українські науковці обґрунтовують доцільність створення посади екологічного омбудсмена на загальнодержавному рівні з можливістю призначення регіональних представників, що посилить управлінський вплив на екологічні правовідносини, покращить інституційно-функціональне забезпечення екологічних прав та сприятиме підвищенню правової культури і екологічної свідомості громадян. Генеза інституту екологічного омбудсмена є логічним продовженням еволюції загального інституту омбудсмена та демонструє поступове розширення його функцій від контролю за владою у врегулюванні екологічної політики країни до захисту екологічних прав. У контексті глобальних екологічних викликів, кліматичних змін та цілей сталого розвитку екологічний

омбудсмен стає необхідним елементом демократичного врядування, що забезпечує баланс між державними інтересами, економічним розвитком та правами громадян на безпечне довкілля, виступаючи гарантом екологічної справедливості для нинішнього та майбутніх поколінь.

3. Зарубіжна практика засвідчує, що інститут екологічного омбудсмена сформувався як відповідь на зростаючі екологічні виклики, що потребували незалежного контролю, правозахисту та посередництва між державою і громадянами. Вектор становлення цього інституту в різних країнах має свої особливості, зумовлені правовою традицією, формою державного устрою, рівнем екологічної свідомості та політичної волі, що призвело до формування різних організаційно-правових моделей екологічного омбудсмена.

Модель Нової Зеландії, запроваджена в 1986 році на підставі Закону про навколишнє середовище, являє собою класичний приклад парламентського екологічного омбудсмена з широкими повноваженнями щодо розслідування екологічних правопорушень. Уповноважений парламенту з навколишнього середовища (Parliamentary Commissioner for the Environment) призначається генерал-губернатором за рекомендацією Палати представників на п'ятирічний термін з можливістю продовження, є незалежним від виконавчої влади та звітує безпосередньо перед парламентом через спікера Палати представників. Унікальність новозеландської моделі полягає в концепції «правової природи», згідно з якою екосистеми визнаються суб'єктами права, що дозволяє омбудсмену захищати права природи в суді, звертатися з позовами, вимагати відшкодування шкоди, проводити перевірки на місцях та впливати на формування екологічного законодавства. Мета діяльності Уповноваженого суттєво відрізняється від мети державних екологічних установ і полягає у підготовці незалежних звітів та консультацій з питань навколишнього середовища для підтримки або покращення якості довкілля країни.

Австрійська модель екологічного омбудсмена є унікальним прикладом децентралізованого екологічного врядування, що поєднує загальнодержавні та регіональні механізми захисту екологічних прав. Функціональні особливості австрійських екологічних омбудсменів включають: підтримку охорони та покращення стану навколишнього середовища; перегляд проєктів законодавчих та підзаконних актів; виконання ролі контактних пунктів для громадян з екологічними проблемами; представлення суспільних інтересів з охорони природи та довкілля; право використовувати засоби правового захисту та подавати скарги в процесуальному порядку; звітування перед парламентами федеральних земель та громадськістю. Координація діяльності регіональних омбудсменів здійснюється через регулярні зустрічі двічі на рік для обміну досвідом та розробки спільних стратегій.

Канадська модель демонструє інноваційний підхід до екологічного врядування через інтеграцію інституту екологічного омбудсмена в систему державного аудиту. Уповноважений з питань навколишнього середовища та сталого розвитку (Commissioner of the Environment and Sustainable Development), створений у 1995 році, функціонує в межах Офісу Генерального аудитора Канади. Основна мета діяльності канадського Уповноваженого полягає в наданні парламентаріям і громадськості незалежного аналізу та рекомендацій щодо ефективності дій федерального уряду у сфері охорони довкілля, кліматичної політики та сталого розвитку. Функціональний мандат охоплює: моніторинг реалізації стратегій сталого розвитку; оцінку справедливості урядових звітів про прогрес сталого розвитку; контроль за розглядом екологічних петицій; вивчення та внесення рекомендацій щодо федеральних заходів з пом'якшення кліматичних змін. Така інституційна інтеграція забезпечує системний, незалежний та комплексний нагляд за екологічною політикою з високим рівнем прозорості та підзвітності.

Угорська модель екологічного омбудсмена виникла в контексті посткомуністичних реформ 1990-х років та представляє еволюційний підхід до екологічного врядування. У 2008 році було запроваджено посаду Парламентського уповноваженого з питань майбутніх поколінь (Parliamentary Commissioner for Future Generations), так званого «зеленого омбудсмена», який обирається парламентом на шестирічний термін. Станом на 2024 рік він функціонує як заступник Парламентського уповноваженого з основних прав, що забезпечує інтеграцію екологічних прав у загальну систему прав людини. Унікальність угорської моделі полягає в концепції екологічної справедливості з акцентом на міжпоколінну відповідальність, що передбачає подолання екологічної нерівності, захист прав на безпечне довкілля, забезпечення фізичного та психічного здоров'я громадян і врахування інтересів майбутніх поколінь. До кандидата на посаду висуваються високі кваліфікаційні вимоги: статус видатного науковця у сфері екології або права, щонайменше 10 років практичного досвіду в екологічному та природоохоронному праві, досвід у проведенні процедур, пов'язаних з охороною довкілля.

Зарубіжна практика засвідчує загальні принципи ефективного функціонування екологічного омбудсмена: незалежність від виконавчої влади та підзвітність парламенту; широкі повноваження щодо доступу до інформації та проведення розслідувань; консультативний характер рекомендацій, що компенсується моральним авторитетом посади; мультидисциплінарний підхід до екологічних проблем; прозорість діяльності через публічні звіти; активна взаємодія з громадськістю та міжнародними організаціями.

Для України, яка перебуває на етапі постконфліктної екологічної реабілітації та європейської інтеграції, особливо релевантними є елементи різних зарубіжних моделей (Таблиця 2, Додаток В). Від новозеландської моделі доцільно запозичити широкі повноваження щодо розслідувань та концепцію правової природи; від австрійської — децентралізований підхід

з регіональними представництвами, що враховує територіальну специфіку та великі масштаби екологічних проблем в Україні; від канадської — інтеграцію екологічного контролю з аудиторськими механізмами для забезпечення системності; від угорської — концепцію міжпоколінної справедливості та високі кваліфікаційні вимоги до посадової особи.

4. На основі проведеного аналізу повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері та доктринального осмислення адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена сформульовано наступні положення. Інститут омбудсмена в Україні характеризується полівалентністю та формується через створення регіональних і спеціалізованих представників Уповноваженого. Регіональні представники диференційовані за територіальною ознакою, тоді як спеціалізовані представники поділяються на дві групи: ті, що діють у певній сфері правових відносин (соціальні та економічні права, міжнародне співробітництво), та ті, що представляють інтереси окремих верств населення (національні меншини, діти). Поряд із представниками парламентського омбудсмена функціонує система спеціалізованих омбудсменів, створених Президентом України та Кабінетом Міністрів України, що свідчить про багаторівневість інституційної архітектури захисту прав людини.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини володіє широкими повноваженнями в екологічній сфері, які систематизовано за чотирма напрямками: розгляд звернень громадян; проведення парламентського контролю; застосування заходів реагування на виявлені порушення; сприяння вдосконаленню законодавства.

На основі аналізу наукових підходів до розуміння категорій «статус», «правовий статус» та «адміністративно-правовий статус» встановлено, що адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена являє собою комплексну багатoelementну категорію, яка відображає юридичне становище суб'єкта в системі публічного управління. Запропоновано

авторське визначення екологічного омбудсмена як незалежної у своїй діяльності посадової особи (або колегіального органу), що призначається парламентом або главою держави для здійснення нагляду за дотриманням екологічного законодавства, захисту екологічних прав громадян та представництва інтересів навколишнього природного середовища.

Розроблено структуру адміністративно-правового статусу екологічного омбудсмена, яка включає чотири взаємопов'язані блоки:

- Інституційний блок – визначає місце екологічного омбудсмена в системі державного управління, його підпорядкованість та взаємодію з іншими органами влади, включаючи принципи діяльності (гуманізм, законність, справедливість, об'єктивність, незалежність, демократизм, доступність, відкритість, професіоналізм), гарантії діяльності (особливий порядок призначення та звільнення, функціональна й організаційна автономія, імунітет, окреме фінансування) та види юридичної відповідальності (політична та юридична);
- Нормативно-правовий блок – охоплює сукупність правових норм різної юридичної сили, систематизованих за такими рівнями: міжнародно-правові акти (Орхуська конвенція); конституційні норми (статті 50, 55, 101 Конституції України); стратегічні та програмні документи (Основні засади державної екологічної політики до 2030 року, Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату); законодавчі акти (включаючи перспективний спеціальний закон про екологічного омбудсмена); підзаконні нормативно-правові акти уповноважених органів держави;
- Компетенційний блок – становить ядро адміністративно-правового статусу та включає систему повноважень, прав, обов'язків та функцій екологічного омбудсмена. Виокремлено шість основних функцій: контрольна (моніторинг діяльності органів влади та суб'єктів господарювання); правозахисна (розгляд скарг, проведення розслідувань, надання рекомендацій); посередницька або медіаційна (сприяння діалогу

та пошуку компромісних рішень між сторонами екологічних спорів); інформаційно-просвітницька (підвищення екологічної свідомості та правової грамотності); аналітично-рекомендаційна (аналіз стану дотримання екологічних прав та розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавства); міжнародного співробітництва (участь у міжнародних проєктах, обмін досвідом, гармонізація законодавства);

– Організаційний блок – регулює порядок призначення, вимоги до кандидата, структуру та функціонування апарату омбудсмена, кадрове забезпечення, механізми фінансування та процедури комунікації.

Здійснено порівняльний аналіз повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в екологічній сфері та потенційних повноважень екологічного омбудсмена, який виявив наступні відмінності:

– Уповноважений здійснює захист усіх конституційних прав (екологічні права є лише частиною його мандату), тоді як екологічний омбудсмен має вузьку спеціалізацію виключно в екологічній сфері, що забезпечує глибшу експертизу та системність підходу;

– екологічний омбудсмен повинен мати розширені повноваження порівняно з чинними можливостями Уповноваженого, зокрема: право законодавчої ініціативи (тоді як подання Уповноваженого не мають сили нормативного акта); право проведення перевірок за власною ініціативою без отримання скарг; право безпосереднього звернення до суду з позовами про захист екологічних прав; обов'язковість розгляду рекомендацій екологічного омбудсмена органами влади з наданням письмової відповіді;

– Уповноважений здійснює парламентський контроль реактивного характеру (переважно за зверненнями), тоді як екологічний омбудсмен має поєднувати реактивні та проактивні механізми захисту (власні розслідування, моніторинг, превентивна діяльність);

– повноваження екологічного омбудсмена мають поширюватися не лише на органи публічної влади, а й на недержавні суб'єкти (підприємства,

організації), діяльність яких впливає на стан довкілля та екологічні права громадян;

– екологічний омбудсмен потребує створення спеціалізованого секретаріату з профільними департаментами (зміна клімату, поводження з відходами, захист біорізноманіття) та регіональними представництвами, що значно перевищує наявні ресурси апарату Уповноваженого для роботи з екологічними питаннями.

Аргументовано, що ефективність функціонування інституту екологічного омбудсмена залежить від законодавчого закріплення його адміністративно-правового статусу шляхом прийняття спеціального Закону України «Про екологічного омбудсмена», в якому мають бути чітко визначені всі структурні елементи статусу. До моменту ухвалення такого закону діяльність може здійснюватися в рамках мандату чинного Уповноваженого через призначення профільного представника з екологічних прав відповідно до статті 11 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Інститут екологічного омбудсмена має правозахисну, а не каральну або фіскальну природу, що принципово відрізняє його від органів державного екологічного контролю (Державної екологічної інспекції). Ключове призначення полягає саме в захисті суб'єктивних прав конкретної особи чи групи осіб, що відповідає сучасній антропоцентричній парадигмі екологічного права та міжнародним стандартам забезпечення екологічної справедливості.

Доведено, що запровадження інституту екологічного омбудсмена з чітко визначеним адміністративно-правовим статусом сприятиме: посиленню системи захисту екологічних прав громадян через створення альтернативного, менш формалізованого та більш оперативного механізму порівняно з судовим; підвищенню рівня екологічної правосвідомості та активності населення; вдосконаленню природоохоронного законодавства на основі узагальнення практики розгляду звернень; зміцненню

міжнародного іміджу України як держави, що дотримується європейських стандартів екологічної демократії; ефективнішому документуванню екологічних злочинів та подоланню наслідків екологічних катастроф, спричинених військовою агресією.

5. Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні наукові положення щодо ролі та місця інституціоналізації екологічного омбудсмена в системі забезпечення та гарантування екологічних прав громадян України.

Екологічні права громадян належать до третього покоління прав людини і є результатом еволюції правового мислення, що визнає фундаментальний взаємозв'язок між станом довкілля та базовими правами особи (на життя, здоров'я, безпеку).

Встановлено, що екологічні права включають як матеріальну складову (право на безпечне довкілля), процедурні компоненти (доступ до інформації, участь у прийнятті рішень, доступ до правосуддя), що обґрунтовує необхідність комплексного інституційного механізму їх забезпечення, так і колективні права (право на об'єднання в екологічні організації, права громад). Ключовим у цій системі є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України), яке є передумовою для реалізації інших базових прав і потребує ефективного адміністративно-правового забезпечення, особливо в умовах воєнної агресії та відновлення України.

Формальне закріплення екологічних прав (в Конституції, законах та міжнародних актах, як-от Орхуська конвенція) недостатньо стимулює ефективну екологічну діяльність держави, а їх реалізація стикається з низкою системних проблем (недостатня свідомість, обмежений доступ до інформації, складність судового захисту, термінологічна невизначеність).

Право на відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічних прав, є фундаментальною гарантією справедливості, проте в умовах воєнних дій і відсутності в законодавстві поняття «екологічна шкода під

час війни» механізми компенсації є ускладненими та потребують міжгалузевого вдосконалення.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини виконує важливу функцію захисту екологічних прав, особливо в умовах воєнного часу (документування злочинів, міжнародна співпраця), але не є вузькоспеціалізованою інституцією. Його ефективність обмежується високим навантаженням та фрагментованою системою спеціалізованих омбудсменів, що не дозволяє оперативно й глибоко реагувати на всі екологічні виклики.

Інституціоналізація екологічного омбудсмена є ключовим елементом розбудови екологічної демократії, що передбачає: забезпечення ефективної реалізації процедурних екологічних прав, закріплених Орхуською конвенцією; посилення громадського контролю за дотриманням екологічного законодавства; підвищення прозорості та підзвітності органів влади у сфері охорони довкілля; формування механізму оперативного реагування на порушення екологічних прав; розвиток екологічної правової культури через просвітницьку діяльність. Екологічний омбудсмен виступає як посередник між громадянським суспільством та державними інституціями, сприяючи балансу інтересів та забезпеченню сталого розвитку.

Екологічний омбудсмен має посісти особливе місце в національній системі захисту прав людини як спеціалізований орган позасудового захисту, що функціонує на засадах незалежності, неупередженості та публічності. На відміну від судових органів, що здійснюють ретроспективний захист, екологічний омбудсмен має забезпечувати превентивну функцію через моніторинг стану довкілля, аналіз законодавства, внесення рекомендацій органам влади та проведення незалежних розслідувань. Його діяльність доповнює існуючі механізми захисту, забезпечуючи доступність, безоплатність та оперативність розгляду екологічних скарг.

В умовах збройної агресії російської федерації проти України роль екологічного омбудсмена набуває критичного значення для: документування екологічних злочинів агресора; моніторингу екологічного стану деокупованих територій; сприяння відшкодуванню екологічної шкоди на міжнародному рівні; захисту екологічних прав громадян в умовах надзвичайних ситуацій; інтеграції екологічних стандартів у процес післявоєнної відбудови. Інституціоналізація екологічного омбудсмена є важливою передумовою для притягнення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності за екологічні збитки та отримання відповідних репарацій.

За результатами дослідження встановлено доцільність створення екологічного омбудсмена як окремої спеціалізованої інституції, а не підрозділу в структурі Уповноваженого з прав людини. Така модель забезпечить: автономність та незалежність у прийнятті рішень; можливість формування спеціалізованого експертного апарату; пріоритетність екологічної тематики; прямий вплив на формування екологічної політики держави; підвищення суспільної довіри через спеціалізований мандат. Створення окремої інституції потребує внесення змін до законодавства України та виділення відповідного фінансування з державного бюджету.

Таким чином, інституалізація екологічного омбудсмена виступає як ключовий елемент системи забезпечення та гарантування екологічних прав громадян, який здатний: 1) оперативно реагувати на порушення; 2) забезпечити екологічну справедливість та відшкодування шкоди; 3) підвищити рівень екологічної демократії; 4) сприяти формуванню екологічної культури та сталому розвитку України, особливо в умовах післявоєнної відбудови.

6. Концепція сталого розвитку пройшла еволюційний шлях від філософських ідей про обмеженість природних ресурсів (Т. Мальтус, XVIII ст.) до комплексної міжнародної стратегії, формалізованої у доповіді Комісії Брундтланд (1987) та закріпленої на Конференції ООН у

Ріо-де-Жанейро (1992). Встановлено, що сучасна парадигма сталого розвитку базується на збалансованому поєднанні трьох взаємопов'язаних компонентів: економічного зростання, соціальної справедливості та екологічної безпеки. Це поєднання становить методологічну основу для формування правових механізмів охорони довкілля, що відходять від традиційної моделі економічного зростання за будь-яку ціну на користь відповідального природокористування та міжпоколінної справедливості.

Концептуальна основа сталого розвитку зводиться до двох фундаментальних засад: принципу справедливості щодо майбутніх поколінь, який передбачає недопущення виснаження природних ресурсів та збереження можливостей для життя і здоров'я прийдешніх поколінь; принципу комплексного прийняття екологічно значущих рішень, що вимагає системного врахування екологічних обмежень при прийнятті економічних та соціальних рішень, забезпечення інституційної узгодженості та перегляду стратегічних пріоритетів державної політики. Ці засади формують нормативну основу для розробки правових механізмів, здатних забезпечити баланс між потребами сучасності та інтересами майбутнього.

Екологічна складова є не просто одним із трьох компонентів сталості, а її стрижневим елементом, оскільки вона визначає якість економічного зростання та соціального благополуччя. Екологічна сталість охоплює: раціональне використання та відтворення природних ресурсів; збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій; мінімізацію негативного антропогенного впливу на довкілля; забезпечення екологічної безпеки населення і територій; адаптацію до кліматичних змін та зменшення парникових викидів.

Правовий механізм захисту довкілля являє собою комплексну систему, що включає: екологічні принципи («забруднювач платить», запобіжних заходів, сталого розвитку), які є нормативною основою для прийняття якісних рішень та забезпечення адміністративного екологічного

врядування; правові норми (міжнародні та національні), що регламентують природокористування, встановлюють стандарти якості довкілля та забезпечують імплементацію міжнародних зобов'язань (Угода про асоціацію з ЄС, Паризька угода тощо); правові гарантії (матеріальні, процесуальні, інституційні та фінансово-економічні), які забезпечують реалізацію та захист екологічних прав.

В умовах повномасштабної збройної агресії та подальшої відбудови України правові механізми набувають критичного значення. Військові дії спричинили безпрецедентну екологічну шкоду (екоцид), що вимагає:

- вдосконалення процесуальних гарантій, зокрема, через уніфікацію законодавства щодо поняття «екологічна шкода під час війни» та залучення міжнародно-правових механізмів для притягнення агресора до відповідальності (криміналізація екоциду);
- активізацію фінансово-економічних гарантій, тобто перетворення екологічного оподаткування та екологічного страхування на ефективні інструменти компенсації збитків, а також запровадження економічних стимулів для «зеленої» відбудови.

Формування ефективного правового механізму є необхідною умовою для євроінтеграції. Узгодження національного законодавства з *acquis communautaire* (директивами та регламентами ЄС) у сфері якості повітря, води, управління відходами, а також кліматичної політики є не лише зобов'язанням, але й стратегічним орієнтиром для сталого та безпечного відновлення.

Інституційні гарантії (діяльність органів контролю, судові механізми, громадські організації) є основою для забезпечення законності та прозорості в екологічній сфері. Однак ефективність цієї системи має бути посилена. У контексті повоєнної відбудови та необхідності комплексного захисту екологічних прав, існує потреба в інституалізації екологічного омбудсмена як спеціалізованої інституційної гарантії.

Таким чином, правові механізми захисту навколишнього середовища є фундаментальною основою, без якої неможливе досягнення Цілей сталого розвитку. Їхня ефективність в Україні має бути радикально посилена, а інституалізація екологічного омбудсмена є стратегічним кроком для забезпечення екологічної справедливості та сталого, «зеленого» відновлення держави.

7. Сучасна світова практика характеризується чіткою тенденцією до спеціалізації інституту омбудсмена, що зумовлена ускладненням суспільних відносин та потребою у фаховому захисті окремих категорій прав. На основі компаративного аналізу виокремлено три основні моделі інституціоналізації екологічного омбудсмена: модель незалежного екологічного омбудсмена (Канада, Нова Зеландія) — створення окремої інституції з широкими повноваженнями, включаючи моніторинг урядових програм, участь у нормотворенні, публічну звітність та прямий вплив на екологічну політику держави; модель омбудсмена для майбутніх поколінь (Угорщина, Ізраїль) — фокус на міжгенераційній справедливості, конституційні повноваження щодо захисту довкілля та прав ненароджених осіб, право аналізувати законодавчі ініціативи та призупиняти їх розгляд до подання експертного звіту; модель інтегрованого омбудсмена — включення екологічної спеціалізації до існуючого інституту омбудсмена з прав людини. Аналіз продемонстрував, що найбільш ефективною є модель незалежного омбудсмена, що забезпечує автономність, спеціалізовану експертизу та пріоритетність екологічної тематики.

Становлення інституту екологічного омбудсмена в Україні є не лише відповіддю на національні екологічні виклики, а й стратегічним інструментом реалізації Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. Екологічний омбудсмен здатен забезпечити інтеграцію екологічних, соціальних та правових компонентів у державну політику через: системний моніторинг прогресу у досягненні екологічних ЦСР; забезпечення балансу між економічними та екологічними інтересами; бути гарантом дотримання

принципів сталості на всіх рівнях державного управління; формування національних механізмів підзвітності за виконання міжнародних зобов'язань. Це дозволяє розглядати екологічного омбудсмена як ключовий інституційний механізм у процесі екологізації суспільства.

Успішне розв'язання глобальних екологічних проблем через реалізацію ЦСР в Україні залежить від комплексу умов: політичної волі та можливостей керівництва країни; ефективного функціонування державної бюрократії та інституцій; відсутності протидії з боку істеблішменту, пов'язаного з екологічно небезпечними виробництвами; підтримки більшістю населення через розвиток екологічної свідомості; імплементації міжнародних стандартів, вироблених на основі досвіду розвинутих держав; належного законодавчого супроводу; стимулювання з боку міжнародних організацій та міждержавних утворень (ООН, ЄС). Екологічний омбудсмен постає як інститут, що поєднує національні потреби з глобальними викликами, забезпечуючи імплементацію міжнародних екологічних стандартів через механізми національного моніторингу та контролю. Обґрунтовано багатовимірну кореляцію інституту екологічного омбудсмена з реалізацією конкретних Цілей сталого розвитку: ЦСР №3 «Міцне здоров'я та благополуччя» — захист прав громадян на чисте довкілля, що безпосередньо впливає на здоров'я населення; ЦСР №6 «Чиста вода та належні санітарні умови» — контроль за дотриманням стандартів якості води та санітарії; ЦСР №13 «Пом'якшення наслідків зміни клімату» — незалежний моніторинг виконання кліматичних зобов'язань держави в рамках Паризької угоди; ЦСР №14 «Збереження морських ресурсів» та №15 «Захист та відновлення екосистем» — захист колективних прав на природні ресурси, реагування на скарги щодо руйнування екосистем; ЦСР №16 «Мир, справедливість та сильні інститути» — забезпечення верховенства права, доступу до правосуддя, прозорості та підзвітності інституцій; ЦСР №17 «Партнерство заради сталого розвитку» —

посередництво між громадськістю, владою та міжнародними організаціями.

Екологічний омбудсмен, як незалежний орган, здатен здійснювати ефективний нагляд за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері природокористування та екологічної безпеки. Це безпосередньо корелює з вимогою Резолюції ООН щодо забезпечення підзвітності та прозорості адміністративних рішень. Особливо важливим є потенціал омбудсмена у запобіганні корупції у дозвільній сфері (видача дозволів на викиди, водокористування, користування надрами) та сфері екологічного контролю (неналежне виконання контрольних функцій державними інспекторами). Незалежність від виконавчої влади дозволяє омбудсмену об'єктивно оцінювати рішення органів влади та виявляти ознаки корупційних схем, що сприяє досягненню Завдання 16.6 ЦСР.

Створення інституту екологічного омбудсмена в Україні є об'єктивною необхідністю, зумовленою конвергенцією національних екологічних викликів, міжнародних зобов'язань у рамках Цілей сталого розвитку ООН та євроінтеграційних процесів. Міжнародна практика демонструє ефективність спеціалізованих екологічних омбудсменів у забезпеченні незалежного контролю за дотриманням екологічного законодавства, підвищенні прозорості та підзвітності екологічної політики, захисті екологічних прав громадян. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/79/177 надає міжнародно-правове обґрунтування для створення такої інституції, визнаючи екологічні виклики (зокрема зміну клімату) як суттєві загрози правам людини та підкреслюючи роль омбудсменів у досягненні Цілей сталого розвитку.

8. Проведений аналіз безпрецедентної екологічної катастрофи, спричиненої збройною агресією РФ, та існуючих правових механізмів засвідчує, що інституалізація екологічного омбудсмена є не просто актуальним, а життєво необхідним стратегічним кроком для України. Збройний конфлікт створює критичні загрози для реалізації екологічних

прав громадян через системні чинники: зниження імперативності правових норм, що гарантують екологічні права в умовах воєнного стану; обмеження доступу до екологічної інформації (Наказ Міністра № 177 від 20.04.2022), що суперечить Орхуській конвенції та Директиві 2003/4/ЄС; правова дихотомія між конституційними гарантіями та реальним станом екологічної безпеки; ослаблення можливостей громадських організацій як інструменту захисту екологічних прав; ускладнення доступу до правосуддя через перевантаження судової системи та специфіку воєнного часу; неузгодженість декларативних гарантій із реальним станом екологічної безпеки, що породжує правову невизначеність. Ці виклики обґрунтовують необхідність створення спеціалізованого незалежного інституту, здатного функціонувати в екстремальних умовах та забезпечувати безперервний захист екологічних прав.

Існуючий інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, хоча й має широкі повноваження, не є вузькоспеціалізованим у сфері екологічних прав, що підтверджується його щорічними звітами. Це створює функціональний вакуум у складних питаннях екологічного адміністрування та правозастосування. Діяльність екологічного омбудсмена здатна зміцнити імперативність правових норм щодо екологічних гарантій, які зменшили рівень своєї дієвості в умовах воєнного стану. Омбудсмен сприятиме усуненню правової невизначеності та формування «зразка» для адміністративних органів щодо запобігання конфліктам та їх вирішення. Спеціалізація екологічного омбудсмена є критично важливою для документування злочинів проти довкілля та збору доказової бази для притягнення агресора до юридичної відповідальності (включаючи позови на мільярди доларів за викиди CO₂). Він виступатиме ключовою ланкою у формуванні кейсів щодо компенсацій, доповнюючи судовий захист.

Омбудсмен повинен посилити розкриття екологічної інформації, усуваючи правові дихотомії та суперечності. Це є важливим для

забезпечення громадського контролю та реалізації процедурних прав громадян, гарантованих Орхуською конвенцією.

Посада омбудсмена сприятиме покращенню якості екологічного адміністрування та забезпеченню парламентського контролю за управлінням довкіллям, допомагаючи подолати фрагментацію у сфері екологічного управління.

Післявоєнна відбудова України має бути використана для фундаментальної трансформації у напрямку «зеленої» економіки та економіки з нульовими викидами. Екологічний омбудсмен, як незалежний орган, має контролювати фінансові потоки відбудови, гарантуючи, що вони сприяють досягненню екологічних та «зелених» цілей у пріоритетних сферах (міське планування, енергетика, управління відходами, відновлення лісів).

Наявність такого незалежного інституту, здатного контролювати імплементацію екологічних стандартів ЄС (EU *acquis communautaire*), є важливою передумовою для отримання Україною членства в Європейському Союзі та забезпечення сталого розвитку.

Таким чином, запровадження інституту екологічного омбудсмена є стратегічно важливим кроком, який перетворить екологічні права з декларативних на реально захищені, забезпечуючи інституційний захист громадян від екологічного тероризму та сприяючи побудові сучасної, європейської та екологічно стійкої України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агєєв О.Д. Конституційно-правовий статус омбудсмана з питань міграції: зарубіжні моделі та перспективи запровадження в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 264 с.
2. Адміністративне право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків: Золота миля, 2012. 584 с.

3. Альонкін О. Забезпечення права на безпечне довкілля в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. Серія. Юридичні науки. 2024. № 3. С. 15–25. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(134\)02](https://doi.org/10.31617/3.2024(134)02)
4. Аналітичний звіт з дотримання екологічних прав громадян. МБО «Екологія – Право – Людина», 2021. 53 с.
5. Антонюк У. В. Захист екологічних прав в Україні в контексті оцінки впливу на довкілля. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 52. Т. 2. С. 18–21.
6. Арістова І. В. Національний механізм реалізації цілей сталого розвитку в умовах інформаційного суспільства в Україні: роль юридичного механізму та його складових. *Modern paradigm of public and private law amidst sustainable development: scientific monograph*. Riga: Baltija Publishing, 2023. Vol. 1. P. 1-31. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-331-6-1>
7. Арістова І. В. Реформування державного управління в Україні: концепція взаємодії держави та суспільства, правове забезпечення. *Правничий вісник*. 2008. Вип. 3. С. 4-10
8. Арістова І. В., Макогонюк Ю.Ю. Право на доступ до публічної інформації в екологічній сфері України: організаційно-правове забезпечення: монографія / За заг. ред. І. В. Арістової. Київ: НУБіП України, 2017. 222 с.
9. Арістова І.В., Ключко А.М. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні в контексті сталого розвитку та викликів воєнного часу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 558-562. DOI https://doi.org/10.32782/2524_0374/2024-8/133
10. Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі: порівняльно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь, 2014. 236 с.
11. Бондар Н.А., Дорошенко А.С. Екологічні права як інтегративна складова системи прав людини: теоретико-правові засади.

Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 5. Ч. 2. С. 23-29. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.3>

12. Бондар Н.А., Однороб В.С. Екологічна держава та право людини на безпечне довкілля: теоретико-правовий аналіз і виклики для України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Ч. 2. С. 30-35. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.4>

13. Бондар Н.А., Осетров Р.В. Інституційне та функціонально-правове забезпечення екологічної функції держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 11-16. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.1>

14. Боровик А. В. Адміністративно-правові засади реалізації кадрової політики в системі правосуддя України: навч. посіб./А. В. Боровик, А. В. Попик, О. Ю. Дрозд та ін. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. 248 с.

15. Бредіхіна В.Л., Ільїна М.О. Історія формування законодавства з регулювання впливу воєнних конфліктів на навколишнє природне середовище. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Випуск 89. Частина 2. С. 255-262 DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.38>

16. Бузунко О.А. Судовий захист екологічних прав в Україні: дис. ... д-ра. філософії: 081-Право. Київ, 2023. 220 с.

17. Василевська Т. Е. Етика державного управління: підручник. Київ: НАДУ, 2015. 204 с.

18. «Викиди, спричинені війною в Україні, спровокують повені в Бангладеші чи пожежі в Амазонії»: розмова з фахівцем із кліматичних змін Леннардом де Клерком. URL: <https://uanimals.org/media/interviu/rozmova-z-fakhivtsem-iz-klimatychnykh-zm-in-lennardom-de-klerkom/> (дата звернення: 19.09.2025)

19. Воеводін І.С. Закріплення екологічних прав людини в міжнародних універсальних актах у галузі захисту навколишнього середовища.

Юридичний науковий електронний журнал. 2020. №9. С. 356-359. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/89>

20. Гайдай А. М. Уповноважений з питань безпечного довкілля: об'єктивні та суб'єктивні передумови впровадження інституції. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 61. С. 258-262. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2013_61_41 (дата звернення: 16.04.2023)

21. Гарантії дотримання соціально-економічних та екологічних прав людини в умовах війни та повоєнної трансформації: кол. моногр. / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В.А. Устименка; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Макутова НАН України». Електрон. дані. Київ, 2024. 404 с.

22. Гетьман, А. П., Анісімова Г. В. Деякі еколого-правові аспекти забезпечення сталого розвитку України. *Право та інновації*. 2017. № 3 (19). С. 7-17

23. Гетьман, А. П. Організаційно-правовий механізм охорони навколишнього середовища. *Проблеми законності*, 2014. №125. С. 119–128. URL: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.125.52471>

24. Голяк Л. В. Становлення та розвиток інституту спеціалізованого омбудсмена. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2011. Вип. 1. С. 61-67.

25. Горбач М. І. Класифікація елементів адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 129 – 136.

26. Гудзь Т.І. Забезпечення прав людини як передумова досягнення сталого розвитку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 87-89

27. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 27 сфчня – 9 лютого 2024 року: ЕкоЗагроза. Офіційний ресурс

Міндовкілля. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/news/140> (дата звернення: 19.09.2025)

28. Демчишак Р. Наукові підходи до розуміння сутності поняття «політичний інститут». *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Випуск 27. С. 9-14

29. Добріогло О.В. Поняття в сутність трудових гарантій прав працівників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №2. С. 170-172. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/44>

30. Довгий Т.Я. Правові механізми забезпечення сталого розвитку. *Науковий вісник*. 2002, Вип. 12.7. С. 71-76. URL: <https://lnk.ua/9erXBYzNp>

31. Екологічні наслідки російського вторгнення в Україну (з 2022). URL: <https://lnk.ua/zeGk0nYer> (дата звернення: 19.09.2025)

32. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 720 с.

33. Екологічне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. 432 с.

34. Екологічне право України: підручник / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х.: Право, 2009. 328 с.

35. Енциклопедичний словник з державного управління. За ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.

36. Жмакін С. А. Зарубіжний досвід упровадження інституту екологічного омбудсмена: порівняльний аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №1. С. 443-448. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.73>

37. Жмакін С. Інститут омбудсмена: герменевтичний аспект. Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції «Проблеми юридичної науки очима молодих науковців» (17 жовтня 2024 р.). м. Київ, 2024. С. 116-117

38. Жмакін С.А. Інститут екологічного омбудсмена: генеза традицій. Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (25-28 квітня 2023 р.). Суми, 2023. С. 548
39. Жмакін С. А. Правова природа інституту екологічного омбудсмена: досвід Нової Зеландії. *Екологічне право*. 2024. № 1-2. С.7-11. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2024.1-2.1>
40. Жмакін С.А. Правові засади діяльності Уповноваженого парламенту з навколишнього середовища Нової Зеландії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (13-17 листопада 2023 р.). Суми, 2023. С. 429
41. Жмакін С. А. Удосконалення правових механізмів реалізації повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту екологічних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 90: частина 1. С. 256-261. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.32>
42. Жмакін С. Щодо поняття екологічної інформації. Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (14-8 квітня 2025 р.). Суми, 2025. С. 407
43. Закаль О.О. Захист кліматичних прав людини: питання теорії та практики: дис. ... д-ра філософії в галузі знань 08 "Право": спец.: 081 - Право. Київ, 2023. 273 с.
44. Запольський Д. Є. Адміністративно-правове забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні: дис. ... д-ра філософії в галузі знань 08 "Право": спец.: 081 - Право. Ужгород, 2024. 215 с.
45. Запотоцька О.В. Поняття та елементи адміністративно-правового статусу Національного банку України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Вип. 42. С. 166-170
46. Ієрусалімова І.О. Формування інституту омбудсмена в Україні: історико-правовий підхід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Випуск 29. Частина 2. Том 2. С. 17-20

47. Ільків Н.В. Стан та перспективи правового регулювання діджиталізації участі громадянськості в охороні довкілля. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №1. С. 328-333. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.58>
48. Ільницька У.В. Політико-правовий статус омбудсмена в системі інституційно-організаційних гарантій реалізації прав і свобод особи в демократичних державах. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2011. № 2 (48). Т. 13. Ч. 3. С. 201–209.
49. Іщук Д.О. Адміністративно-правовий статус спеціалізованих суб'єктів протидії корупції України: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 404 с.
50. Кагановська Т.Є. Належне управління як інструмент забезпечення сталого розвитку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 4-8
51. Калюжний Р.А. Римське приватне право: курс лекцій. Київ: Істина, 2005. 144с.
52. Коваленко В.В. Правові засади екологічної політики в рамках Цілей сталого розвитку України. *Держава та регіони. Серія: право*. 2023. №4 (82). С. 366-371. DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.57>
53. Коваль А.М., Кузнецова М.Ю., Піддубний О.Ю., Пушкар М.В. Адміністративно-правовий статус Національної служби здоров'я України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 6 (64). С. 25–30 DOI: 10.25313/2520-2308-2023-6-8978
54. Ківалов С.В., Залюбовська І.К. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади в Україні: історія, теорія, перспективи: монографія. Одеса: Юридична література, 2004. 152 с.

55. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 26.03.2025)
56. Козьмін А.В., Терещенко Л.В. Інститут омбудсмана в країнах світу. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4f1f5328-2489-431b-8dcb-6f579c1e1887/content> (дата звернення: 02.07.2025)
57. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
58. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Міжнародний акт від 25 травня 1998 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 26.03.2025)
59. Кондур Е. Класифікація екологічних прав і обов'язків громадян України. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2012. Вип. 18. С. 195–197
60. Конституційне право України: Підручник. 11-е видання: (присвячене 30-ій річниці заснування юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет») Ужгород: РІК-У, 2023. 536 с.
61. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю.М. Тодики, доктора юридичних наук, професора В.С. Журавського. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 540 с.
62. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.03.2025)

63. Коломоєць Н. Повноваження освітнього омбудсмена у сфері захисту прав дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 173–176.
64. Косінов С.А. Омбудсмен як інститут контролю за владою. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 1(7). С. 1-12
65. Кравченко І., Жмакін С. Перспективи впровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні та визначення його адміністративно-правового статусу. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 3 (55). С.156-161
66. Краснова М.В., Краснова Ю.А. Реалізація та захист екологічних прав громадян: теоретико-правові аспекти: наукове видання / М.В. Краснова, Ю.А. Краснова. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2021. 148 с.
67. Кузнецова М.Ю., Вовницький А.В. Питання посилення юридичної відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2023. Випуск 80/1. С. 355-359. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.52>
68. Кузнецова М.Ю., Гресь Н.М., Шапран В.В. Запровадження посади уповноваженого з екологічних прав людини в Україні з урахуванням збільшення негативних факторів впливу на стан навколишнього середовища. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Випуск 83: частина 2. С. 110-115. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.15>
69. Курило В. І., Левченко Д.С. Поняття та структура адміністративно-правового статусу державної судової адміністрації України. Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: Юридичні науки. 2017. № 3. С. 27-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjiu_2017_3_7.
70. Курило В. І., Шульга Є. В. Міжнародний досвід управління природоохоронною сферою: економіко-правові аспекти. Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: Юридичні науки. 2019. № 1. С. 25-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjiu_2019_1_6

71. Курінний Є.В. Сталий розвиток і пріоритетність розв'язання глобальних проблем людства: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С.13-16
72. Лавренова О.І. Адміністративно-правовий статус державної служби як центрального органу виконавчої влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07:.. Одеса, 2014. 20 с.
73. Лагойда Т. В. Запровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні як вимога часу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 207–209.
74. Лагойда Т. В. Інститут спеціалізованого екологічного омбудсмена: зарубіжний досвід та можливість його імплементації в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №6. С.251-253. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/57>
75. Лагойда Т.В. Спеціалізований екологічний омбудсмен як чинник гарантування екологічних прав в Україні. Сучасна парадигма публічного та приватного права в умовах сталого розвитку: монографія. Том 1. Izdevnieciba “Baltija Publishing” (м. Рига, Латвія). 2023. С. 397-413 DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-331-6-18> (дата звернення: 26.03.2025)
76. Лопенко О. Екологічні громадські організації стають на захист порушених прав: нова тенденція практики ВС. *Юридична газета*. 2019. №2-3. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/ekologichni-gromadski-organizaciyi-stayut-na-zahist-porushenih-prav-nova-tendenciya-praktiki-vs.html>
77. Майданник О. О. Інститут омбудсмена у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7 (118). С. 12–16.

78. Макаровець А.М. Поняття адміністративно-правового статусу апарату суду. *Форум права*. 2017. №5. С. 241-246. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1203342>
79. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2004. 36 с.
80. Марцеляк О.В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2004. 473 с.
81. Марцеляк О. В. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: статус і функціонування. *Вісник Львівського національного університету*. Львів, 2001. № 36. С. 198–205.
82. Марущак О.А. Адміністративно-правовий статус міністерств в системі центральних органів виконавчої влади. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. №3 (88). С. 28-33 DOI [10.32782/2523-4269-2024-88-28-33](https://doi.org/10.32782/2523-4269-2024-88-28-33).
83. Миколаєць В.А. Цивільно-правова відповідальність за порушення екологічного законодавства. *Екологічне право*. 2022. Вип 1-2. С. 40-45. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2022.1-2-4.7>
84. Микулець В. Правові аспекти вимоги компенсацій екологічної шкоди внаслідок війни РФ в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. №2(63). С. 23-29. DOI: 10.18372/2307-9061.63.16705
85. Москаленко А.О. Адміністративно-правове регулювання статусу юридичних осіб публічного права: дис. ... д-ра. філософії: 081-Право. Одеса, 2022. 253 с.
86. Мушенюк В.В., Ситніченко О.М. Особливості адміністрування екологічного податку в період правового режиму воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №4. С. 418-421. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/99>
87. На шляху до зміцнення участі громадськості у процесі прийняття екологічних рішень: Україна. Аналітичний документ. Львів. 2015. 16 с.

88. Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04. 2021 р. № 366 (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2025 р. № 294-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.06.2025)
89. Ніколаєв К. Роль громадських організацій у формуванні політики екологічної безпеки в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. Політичні науки та публічне управління. 2023. Вип. 4 (70). С. 42-47. DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-4\(70\)-6](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-4(70)-6)
90. Новицький Д.В., Пісоцький А.І. Відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічного законодавства, на прикладі екологічної ситуації в Азовському морі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №10. С. 323-327. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/82>
91. Одуха М.В. Адміністративно-правовий статус адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні. *Право і суспільство*. 2024. №2. С. 361-366 DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.50>
92. Омбудсман України. Представники Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/uk/predstavniki-upovnovazhenogo> (дата звернення: 23.12.2024)
93. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 26.03.2025)
94. Особливе адміністративне право: підручник / за ред. Б. Візера. Одеса: «Гельветика», 2022. 464 с.
95. Охорона довкілля. Представництво України при Європейському Союзі. URL:

<https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobotnictvo/ohorona-dovki-lyu>

96. Палєєва Ю.С. Спеціалізовані омбудсмени в зарубіжних країнах: досвід для України. *Альманах міжнародного права*. 2015. Випуск 7. С. 84-91
97. Перга Т.Ю. Міжнародний вектор екологічної політики Австралії: 1970-ті роки. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. Випуск 7. С. 67- 78
98. Положення про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Наказ Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 20.10.2022 року №84.15/22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v84_1715-22#Text (дата звернення: 23.12.2024)
99. Положення про регіональні представництва Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Наказ Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 20.10.2022 року №87.15/22. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/%D0%9D%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B8/11_%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7_87_2022.pdf (дата звернення: 23.12.2024)
100. Понад 6500 злочинів проти довкілля вчинила Росія в Україні за час повномасштабного вторгнення. URL: <https://cs.detector.media/infospace/texts/186339/2024-11-19-ponad-6500-zlochy-niv-proty-dovkillya-vchynyla-rosiya-v-ukraini-za-chas-povnomasshtabnogo-vto-rnennya/> (дата звернення: 19.09.2025)
101. Порядок денний у сфері сталого розвитку: Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015. URL: https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf
102. Принципи захисту і просування інституту омбудсмена («Венеціанські принципи»), прийнято Венеціанською комісією на 118-й пленарній сесії (Венеція, 15–16 березня 2019 року). URL:

- https://boi.org.ua/upload/wn/sr/ombudsman%20principles_ukr.pdf (дата звернення: 10.12.2023)
103. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 8 лютого 1995 року № 39/95-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 26.03.2025)
104. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 26.03.2025)
105. Про запровадження в Україні інституту екологічного омбудсмена: петиція. 2020. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/98272> (дата звернення: 17.07.2024).
106. Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань: Закон України від 14 січня 1998 року № 15/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.03.2025)
107. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 26.03.2025);
108. Про Основні засади (стратегію державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 26.04.2025);
109. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 року № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text> (дата звернення: 26.03.2025)
110. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 26.03.2025)

111. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 року
№ 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (дата звернення: 26.03.2025)
112. Про призначення О. Кобилинської Уповноваженим Президента України з питань захисту прав військовослужбовців та членів їх сімей: Указ Президента України №886\2024 від 30.12.2024 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8862024-53409> (дата звернення: 26.06.2025);
113. Про прийняття за основу проекту Закону України про Військового омбудсмена: Постанова Верховної Ради України від 03.06.2025 р. № 4461-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4461-IX#Text> (дата звернення: 26.06.2025);
114. Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14 липня 2016 року № 1469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1469-19#n2> (Дата звернення: 16.12.2024)
115. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.07.2024)
116. Про управління відходами: Закон України від 20 червня 2022 року № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text> (дата звернення: 26.03.2025)
117. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 10.12.2024)
118. Промова Президента України Володимира Зеленського в парламенті Нової Зеландії. URL:

<https://www.president.gov.ua/news/zaklikayu-pidtrimati-ukrayinsku-formulu-miru-j-rozpochati-ko-79841> (дата звернення: 16.04.2023)

119. Решетник Л.П. Правові питання компенсації шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 156 с.

120. Роговенко О.В., Бондар Н.А., Кузнецова М.Ю. Спеціалізований омбудсман як інститут захисту екологічних прав людини: міжнародний досвід та українські реалії. Порівняльно-аналітичне правознавство. 2025. № 4. С. 232-236 DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.38>

121. Роговенко О. В., Коваленко Е.В. Конституційно-правові основи права на інформацію: український досвід. Науковий вісник УжНУ. Серія Право. 2025. Випуск 91. Ч. 1. С. 247- 252 DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.36>

122. Роговенко О. В., Лозін А.О. Інститут омбудсмана як гарант захисту цифрових прав людини в Україні: сучасні виклики та зарубіжний досвід. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Випуск 5. Ч.1. С. 134-139. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.23>

123. Роз'яснення щодо реалізації права на участь у прийнятті рішень. Офіс Уповноваженого ВРУ з прав людини. 2023. URL: rozyasnennya-shchodo-realizatsii-prava-na-dostup-do-ekologichnoi-informatsii-ta-prava-na-uchast-u-priynyatti-rishen-z-pitan-shcho-stosuyutsya-dovkilliya.pdf

124. Ромців О.І. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: діяльність в Умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №8. С. 62-64. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/11>

125. рф скоїла понад 7000 екологічних злочинів в Україні. URL: <https://khpg.org/1608814347> (дата звернення: 19.09.2025)

126. Рябовол Л.Т. Омбудсмен як інституційно-організаційна гарантія прав і свобод людини: зарубіжний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69) №4. С. 38-43

127. Рябовол Л.Т. Проблематика інституту омбудсмена в зарубіжних країнах: стан наукових пошуків. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2019. №3 (65). С. 43- 48. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-3-7>
128. Сарнавський М. Адміністративно-правові основи діяльності військового омбудсмена: міжнародний досвід і перспективи України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2025. Том 3. №87. С. 160-168. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.23>
129. Світлана Гринчук: збитки довкіллю від війни вже сягають 108 млрд євро – відновлення є питанням не лише національної безпеки, але й безпеки всього континенту: новини Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. 11.07.2025 р. URL: <https://lnk.ua/BNEMLnNG> (дата звернення: 19.09.2025)
130. Сироїд Т.Л. Глобальні цілі та порядок денний на період до 2030 року: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С.39-43
131. Сірант М. М. Адміністративно-правова характеристика діяльності органів публічної влади щодо забезпечення екологічної безпеки в умовах глобалізаційних викликів: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2021. 509 с.
132. Стасюк Н.А., Яра О.С. Праові механізми захисту довкілля в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету: Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 86: частина 3. С.190-196. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.28>
133. Статус. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsn.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D1%F2%E0%F2%F3%F1> (Дата звернення: 16.01.2025)

134. Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.2021 р. № 1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text> (Дата звернення: 16.06.2025)
135. Стратегія сталого розвитку: Європейські горизонти: Підручник / І.Л. Якименко, Л.П. Петрашко, Т.М. Димань, О.М. Салавор, Є.Б. Шаповалов, М.А. Галабурда, О.В. Ничик, О.В. Мартинюк. К.: НУХТ, 2022. 337 с.
136. Стратегія сталого розвитку: курс лекцій / Укладачі: О. М. Серікова, В. Ю. Колосков, О. М. Кондратенко. Х.: НУЦЗУ, 2021. 83 с.
137. Стрельник В.В., Ємельянова А.О. Необхідність правового розвитку України як екологічної держави. Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри: матеріали Четвертої Міжнар. наук.-практ. конф. (Суми, 22 квіт. 2021 р.) / Сумський нац. аграрн. ун-т. Суми: Сумський національний аграрний університет, 2021. С. 193–195
138. Стрельник В.В., Кузнецова М.Ю., Батуринець Б.Д., Клещенко О.М. Питання юридичної відповідальності російської федерації за правопорушення, вчинені збройною агресією. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №6. С. 620-622. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/144>
139. Стрельник В.В., Чурилова Т.М. Проблеми відшкодування шкоди навколишньому середовищу України, завданої збройною агресією Російської Федерації. *Екологічне право*. 2022. № 3-4. С. 91-95. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2022.3-4-4.18>
140. Суєтнов Є. П. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку (1992). Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків, 2018. Т. 14: Екологічне право. С. 189–190.
141. Сухонос В.В. Теорія держави та права: навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книжка. 2005. 536 с.

142. Тарасенко І. О. Передумови досягнення екологічних цілей в контексті реалізації концепції сталого розвитку України. *Economic development: theory, methodology, management: scientific works and theses VII International scientific and practical conference, Prague, Czech Republic, 20-22 October 2021. Nemoros s.r.o., Prague 1, Czech Republic, 2021. P. 168-176.*
143. Толкачова І. А., Кириченко В. В. Проблеми захисту екологічних прав людини в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. № 3 (56). С. 32–39
144. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
145. Хамходера О.П. Адміністративно-правовий статус державних інспекцій: проблемні питання структури. *Право і суспільство*. 2014. №5-2. С. 238-244
146. Ханик-Посполітак Р., Посполітак В. Система спеціалізованих омбудсменів в Україні як один з механізмів альтернативного вирішення спорів. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: Колективна монографія / за заг. ред. Юрія Притики та Ірини Ізарової. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 357-372
147. Ханик-Посполітак Р. Ю. Інститут омбудсмена як альтернативний спосіб вирішення спорів в Україні. Поширення литовського досвіду альтернативного вирішення спорів в Україні: збірник наукових праць учасників Міжнародного семінару (Київ, 22 жовтня 2020 р.); Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Вільнюський університет. Київ., 2020. С. 113-120
148. Цілі сталого розвитку Україна. Добровільний національний огляд. URL: <https://surl.li/pixyag> (дата звернення: 16.08.2025)
149. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № № 40-44. Ст. 356.

150. Черкашина М. Поняття та класифікація юридичних гарантій екологічних прав громадян. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. №11. С. 82-84.
151. Шелевер Н. В. Принцип справедливості в конституційному праві України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2024. 368 с.
152. Штучний В.В. Адміністративно-правові засади підготовки кадрів управління державної охорони України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2015. 204 с.
153. Шумейко Т.А. Адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративно-правового механізму формування та реалізації державної політики у сфері обігу зброїв Україні та його система. *International Bulletin on Public Administration and Legal Affairs*. 2024. №2. С. 64–72. DOI: 10.32844/ibpala-2024-2.08
154. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/7/8/9/6/5/shhoricna-dopovid-upovnovazhenogo.pdf> (дата звернення: 25.07.2025);
155. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/2/0/1/5/2/3/shhoricna-dopovid.pdf> (дата звернення: 25.07.2025);
156. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/2/1/2/1/9/4/shhoricna-dopovid-upovnovazhenogo-2024-roci.pdf> (дата звернення: 25.07.2025);

157. Юридична енциклопедія. За редакцією Ю.С. Шемшученко. URL: <https://leksika.com.ua/20011227/legal/ombudsmen> (дата звернення: 30.06.2024)
158. Anisimova G. V. Genesis of the institution of environmental rights of citizens in modern Ukrainian legal doctrine: natural law approach. *Право та інноваційне суспільство*. 2017. № 1 (8). С. 26–40
159. Batanov, O., Verlos, N., Lotiuk, O., Sinkevych, O. Ombudsman Institute: Basic Models and Problems of Reception in Constitutional Law. *Amazonia Investiga*. 2020. 9 (29). P. 273-281 DOI: <http://dx.doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.31>
160. Breitwieser-Faria, Yvonne. Environmental protections during armed conflict as supportive mechanisms for the prevention of atrocity crimes. *Journal of International Humanitarian Legal Studies*. 2024. 15 (2). P. 267-296. <https://doi.org/10.1163/18781527-bja10096>
161. Burgenland Environment Ombudsman Law. URL: <https://surl.lu/ghwvdy> (дата звернення: 16.06.2025)
162. Çakır Sümer, G. (2024). ÇEVRE İÇİN OMBUDSMANLIK VEYA ÇEVRE OMBUDSMANLIĞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME. *Ombudsman Akademik* (20), 207-228. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3839751> (дата звернення: 30.06.2025)
163. Danylenko, S., Nagornyak, M., Bielousova, N., Yakovets, A., & Fursai, O. (2024). Human rights preservation and protection in the face of global risks and threats: The importance of democracy and ways to enhance it. *Social & Legal Studios*, 7(2), 9-18. doi: 10.32518/sals2.2024.09
164. Dean M. Gottehrer. Fundamental Elements of An Effective Ombudsman Institution. 2009. URL: <https://lnk.ua/Y4Q9dvr49> (дата звернення: 30.06.2024)
165. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Report of the United Nations Conference on the Human

- Environment, Stockholm, 5–16 June 1972, A/CONF.48/14/Rev.1. New York. pp. 3–5. URL: <https://salolj/619beC9> (дата звернення: 16.12.2024)
166. Diamandouros P. Nikiforos. Monitoring our impact on the environment: the role of Ombudsmen. 2011. URL: <https://www.ombudsman.europa.eu/en/speech/en/10558> (Last accessed: 10.12.2023)
167. Emrah Akyuz. How Do Environmental Issues Threaten Basic Human Rights? The Case of the Chernobyl Nuclear Disaster in Ukraine. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 2015. 8/2. P. 85-90 URL: <https://salolj/49f77b6> (дата звернення: 15.06.2025)
168. Environment Act 1986. Public Act 1986 No 127. Date of assent 18 December 1986. URL: <https://salolj/4da10c9> (Дата звернення: 16.04.2023)
169. Environmental impacts of the war in Ukraine and prospects for a green reconstruction. OECD Policy Responses on the Impacts of the War in Ukraine, 1 July 2022. URL: <https://lnk.ua/YNg5GPYeZ> DOI <https://doi.org/10.1787/9e86d691-en>
170. Gadlin Howard. Ombudsman vs. Mediator. URL: <https://mediate.com/ombudsman-vs-mediator/> (Last accessed: 15.06.2025)
171. Hayward T. Constitutional Environmental Rights: a Case for Political Analysis. *POLITICAL STUDIES*. 2000. VOL 48. p.558–572. URL: file:///D:/%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/Constitutional_Environmental_Rights_a_Ca.pdf (Last accessed: 11.06.2025)
172. Ivanov, A., Pienov, V., Shyrobokov, Y., Makarevych, O., & Bondar, N. (2025). Ensuring Social Security and State Stability in Wartime Conditions: Mechanisms and Strategies. *Journal of Lifestyle and SDGs Review*, 5(1), e03923. <https://doi.org/10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.n01.pe03923>
173. Karl J. Ege, Enforcing Environmental Policy the Environmental Ombudsman, 56. CornellL.Rev. 847 (1971). URL: <http://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol56/iss5/5> (Last accessed: 16.06.2024)

174. Krajnyák E. The Role and Activity of the Deputy Commissioner for Fundamental Rights Ombudsman for Future Generations in Shaping Environmental Protection in Hungary. *Journal of Agricultural and Environmental Law*. 2023. Vol. 18. № 34. pp. 7-30. DOI: <https://doi.org/10.21029/JAEL.2023.34.7>
175. Lorena González Volio. The Institution of the ombudsman. The Latin American experience. *Political Science*. 2003. URL: https://www.academia.edu/4408096/The_Institution_of_the_Ombudsman_The_Latin_America_Experience_Lorena_Gonz%C3%A1lez_Volio (Дата звернення: 16.06.2024)
176. Mariteuw Chimère Diaw. The Ombudsman story: A case study in public oversight, natural justice and state transformation (Draft August, 2007). URL: https://www.researchgate.net/publication/312341186_The_Ombudsman_story_A_case_study_in_public_oversight_natural_justice_and_State_transformation (Дата звернення: 16.12.2024)
177. Medynska N., Novakovska I., Dorosh O., Kupriianchyk I., Sliusarenko S., Zhmakin S. Ensuring Environmental Stability in the Presence of Radioactive Impact: Features and Considerations. *Innovative and Intelligent Digital Technologies; Towards an Increased Efficiency*. 2024. vol 564. pp 235–244 https://doi.org/10.1007/978-3-031-70399-7_17
178. Obiorah C.A. et al. Assessing the Effectiveness of Environmental Law and Regulation: A Review of the Impacts on Environmental Degradation, Climate Change and Biodiversity Loss. *International Journal of Innovative Legal & Political Studies*. 2025. 13(1). P.119-130. doi:10.5281/zenodo.15043698. URL: <https://www.seahipublications.org/wp-content/uploads/2025/01/IJILPS-M-10-2025.pdf>
179. Office of the Auditor General of Canada (OAG). URL: https://www.oag-bvg.gc.ca/internet/English/au fs e_370.html#Commissioner (Last accessed: 04.12.2024)

180. Office of the Commissioner for Fundamental Rights of Hungary. URL: <https://www.ajbh.hu/web/ajbh-en/the-commissioner-and-the-deputies> (Last accessed: 04.12.2024)
181. Ombuds Offices for Environmental Protection. Contact details. URL: <https://www.oekobuero.at/en/legal-service/austrian-ombudsoffices-environmental-protection/> (Last accessed: 04.12.2024)
182. Ombudsman schemes and effective access to justice: A study of international practices and trends. Julinda Beqiraj, Sabina Garahan and Kelly Shuttleworth. International Bar Association. October 2018. P. 46. URL: https://www.biicl.org/documents/2021_access_to_justice_ombudsman_report_2018_full.pdf?showdocument=1%C2%A0 (Last accessed: 04.06.2025)
183. Parliamentary Commissioner for the Environment. URL: <https://pce.parliament.nz/about-us/the-commissioner/> (Дата звернення: 16.04.2023)
184. Polukarov, Yu., Kachynska, N., Polukarov, O., Zemlyanska, O., & Mitiuk, L. Impact of the full-scale war in Ukraine on the environment: Environmental damage assessment. *Law. Human. Environment*. 2024. 15(1). P. 85-100. DOI: 10.31548/law/1.2024.85
185. Principles on the protection and promotion of the ombudsman institution (The Venice Principles). Adopted by the Venice Commission at its 118th Plenary Session (Venice, 15-16 March 2019) Endorsed by the Committee of Ministers at the 1345th Meeting of the Ministers' Deputies (Strasbourg, 2 May 2019). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)005-e) (Дата звернення: 16.04.2025)
186. Rio Declaration on Environment and Development, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, A/CONF.151/26 (Vol. I). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (Last accessed: 16.12.2024)

187. Sirant M., Sheptytska L., Remenyak O., Zakharchyn N., Tsebenko S. Legal aspects of environmental rights guarantees in the conditions of martial state in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2025. № 3. P. 147-155. DOI: <https://doi.org/10.33271/nvngu/2025-3/147>
188. Shelton, D. Developing Substantive Environmental Rights. *Journal of Human Rights and the Environment*. 2010. 1(1), 89-120. URL: https://scholarship.law.gwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2049&context=faculty_publications (Last accessed: 10.08.2025)
189. Shindo M. The Environmental Ombudsman and Administrative Decision Making: an Assessment of its Suitability for Japan. Thesis is presented for the degree of Doctor of Philosophy in Law, Macquarie University, Sydney, Australia, 2013. 495 p.
190. Shindo M. Environmental Ombudsman: Its Role in the System of Accountability Mechanisms for Administrative Environmental Decision Making. In C. Voigt (Ed.), *International Judicial Practice on the Environment: Questions of Legitimacy* (Studies on International Courts and Tribunals, pp. 391–416). Cambridge: Cambridge University Press, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108684385.016>
191. Szabó M. National institutions for the protection of the interests of future generations. 2015. e-Pública Vol. II No. 2. P. 7-24. URL: <https://lnk.ua/J4ZPQROVE> (Дата звернення: 10.08.2025)
192. The Environmental Consequences of the War against Ukraine. Preliminary Twelve-Month Assessment (February 2022 – February 2023). Summary and Recommendations <https://lnk.ua/AVMmv9vVo> (Дата звернення: 10.08.2025)
193. The role of Ombudsman and mediator institutions in the promotion and protection of human rights, good governance and the rule of law: Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2024. URL: <file:///D:/%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0>

[%D0%BD%D0%BD%D1%8F/UN%20Res%20on%20OM%20\(A_79_177\)_EN.pdf](#) (Дата звернення: 10.08.2025)

194. Tätigkeitsbericht der Umweltanwältin. Jänner 2020 bis 31. Dezember 2021. URL:

https://www.verwaltung.steiermark.at/cms/dokumente/10127883_74838167/4b496f74/T%C3%A4tigkeitsbericht%202020_21.pdf (Last accessed: 10.12.2023)

195. The Office of the Auditor General of Canada (OAG). URL: https://www.oag-bvg.gc.ca/internet/English/au_fs_e_370.html#Commissioner

(Last accessed: 04.12.2024)

196. Truba V.I., Bernaziuk O.O., Yesimov S.S., Zilnyk N.M., Tarnavska M.I. The legal mechanism for environmental protection in Ukraine. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu. 2023. № 5. P. 114 – 121. URL:

197. Ukraine: Over 6 Million Refugees Spread Across Europe. United Nations. Regional Information Centre for Western Europe. URL: <https://unric.org/en/ukraine-over-6-million-refugees-spread-across-europe/>

(Last accessed: 24.12.2024)

198. Umweltanwaltschaften. Österreichs. URL: <https://umweltanwaltschaft.gv.at/de/wir-ueber-uns> (Last accessed: 04.12.2024)

[199.](#) Volchenko N., Zhmakin S., Udovenko R., Soldatkin S., Soldatkin I., Combating Climate Change Through the International Law Perspective: The Role of the EU in Environmental Diplomacy, (2023), 32, *European Energy and Environmental Law Review*, Issue 5, pp. 257-266, <https://doi.org/10.54648/eelr2023016>

[200.](#) Vysotskyi D., Kulyk S., Gavrylenko V., Rohovenko O. The role of national innovation systems in global innovation ecosystems. *International Journal of Ecosystems and Ecology Science*, 2025, 15(1), pp. 329–340. DOI 10.31407/ijeess15.137, URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-105001651624&origin=recordpage>

201. Zuegel, K., E. Cantera and A. Bellantoni. The role of Ombudsman Institutions in Open Government, *OECD Working Papers on Public Governance*, 2018. No. 29, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/7353965f-en>. (дата звернення: 30.06.2025)

202. Wiheba T. The International Law of Armed Conflict and the Natural Environment: An Analytical Resource for States. HLS PILAC. 2025. July. URL:

<https://hls.harvard.edu/wp-content/uploads/2025/07/The-International-Law-of-Armed-Conflict-and-the-Natural-Environment.pdf>

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Жмакін С. А. Удосконалення правових механізмів реалізації повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у сфері захисту екологічних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 90: частина 1. С. 256-261. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.32>
2. Жмакін С. А. Зарубіжний досвід упровадження інституту екологічного омбудсмена: порівняльний аналіз. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №1. С. 443-448. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.73>
3. Medynska N., Novakovska I., Dorosh O., Kupriianchuk I., Sliusarenko S., **Zhmakin S.** Ensuring Environmental Stability in the Presence of Radioactive Impact: Features and Considerations. *Innovative and Intelligent Digital Technologies; Towards an Increased Efficiency*. 2024. vol 564. pp 235–244 https://doi.org/10.1007/978-3-031-70399-7_17
4. Жмакін С. А. Правова природа інституту екологічного омбудсмена: досвід Нової Зеландії. *Екологічне право*. 2024. № 1-2. С.7-11. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2024.1-2.1>
5. Кравченко І., Жмакін С. Перспективи впровадження інституту екологічного омбудсмена в Україні та визначення його адміністративно-правового статусу. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 3 (55). С.156-161. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.24>

6. Volchenko N., **Zhmakin S.**, Udovenko R., Soldatkin S., Soldatkin I., Combating Climate Change Through the International Law Perspective: The Role of the EU in Environmental Diplomacy, (2023), 32, *European Energy and Environmental Law Review*, Issue 5, pp. 257-266. DOI <https://doi.org/10.54648/eelr2023016>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Жмакін С. Щодо поняття екологічної інформації. Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (14-8 квітня 2025 р.). Суми, 2025. С. 407

2. Жмакін С. Інститут омбудсмена: герменевтичний аспект. Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції «Проблеми юридичної науки очима молодих науковців» (17 жовтня 2024 р.). м. Київ, 2024. С. 116-117

3. Жмакін С. А. Інститут екологічного омбудсмена: генеза традицій. Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (25-28 квітня 2023 р.). Суми, 2023. С. 548

4. Жмакін С. А. Правові засади діяльності Уповноваженого парламенту з навколишнього середовища Нової Зеландії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (13-17 листопада 2023 р.). Суми, 2023. С. 429

ДОДАТОК Б

Таблиця 1. Генеза інституту омбудсмена як міжнародного актора

Дата заснування	Назва	Повноваження/компетенції
1978 р.	Міжнародний інститут омбудсмена	Незалежна всесвітня організація, метою діяльності є співпраця між незалежними національними інститутами омбудсмена, що діють на національному, регіональному та місцевому рівнях, підтримує своїх членів за трьома напрямками: навчання, дослідження, надання субсидій для реалізації проектів
1988 р.	Європейський інститут омбудсмена	Міжнародна громадська організація, метою є поширення концепції омбудсмена в Європі, здійснення наукових досліджень у цій сфері, обмін найкращими практиками на національному, європейському та міжнародному рівнях
1993 р.	Омбудсмен Європейського Союзу	Посадова особа, метою діяльності є розслідування скарг на неправомірну діяльність інститутів, органів та агенцій ЄС, підтримка норм прозорості та викорінювання можливих конфліктів інтересів.
1999 р.	Уповноважений з прав людини в Раді Європи	Уповноважений має право вступати як третя сторона у провадження Європейського суду з прав людини, надає консультації та інформацію щодо запобігання порушенням прав людини.

ДОДАТОК В

Таблиця 2. Аналіз зарубіжних моделей екологічного омбудсмена

Модель	Назва інституту	Ключова особливість	Повноваження	Релевантність для України
Нова Зеландія (з 1986 р.)	Parliamentary Commissioner for the Environment	Парламентський контроль та концепція "правової природи" екосистем.	Широкі повноваження на розслідування та отримання конфіденційної інформації, але рекомендаційний характер рішень.	Джерело для формування широкої контрольно-наглядової та інформаційно-аналітичної компетенції українського омбудсмена.
Австрія (з 1985 р.)	Umweltanwaltschaft in Österreichs (Офіси екологічного омбудсмена федеральних земель)	Децентралізована, федеративна модель. Колегіальні органи на рівні земель.	Представництво о суспільних інтересів з охорони природи, використання засобів правового захисту (подання скарг у процесуальному порядку).	Приклад для формування регіонально-чутливої системи з регіональними представництвами в Україні, що враховує локальні виклики.
Канада (з 1995 р.)	Commissioner of the Environment and Sustainable Development	Інтеграція в систему державного аудиту (Офіс Генерального аудитора).	Моніторинг стратегій сталого розвитку, контроль за екологічними	Приклад для надання українському омбудсмену аналітичного та наглядового

			петиціями, оцінка ефективності дій уряду.	мандату та забезпечення системної прозорості.
Угорщин а (з 2007 р.)	Parliamentary Commissioner for Future Generations	Спеціалізація на правах майбутніх поколінь та екологічній справедливості.	Розслідування скарг, парламентська адвокація (висловлення думки щодо законопроектів) , інтеграція міжнародних угод.	Приклад для інтеграції екологічних прав у загальну систему прав людини в Україні з акцентом на міжпоколінну відповідальність .

ДОДАТОК Г

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної
та навчальної роботи

Сумського національного аграрного
університету, д. е. н., професор

Маргарита ЛИШЕНКО

2026 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційної роботи
аспіранта 4 року навчання Жмакіна Сергія Андрійовича
у навчальний процес кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету

Основні положення дисертаційного дослідження Жмакіна Сергія Андрійовича виконаного на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» на тему «Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена в контексті завдань сталого розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи» впроваджені в навчальний процес при викладанні навчальної дисципліни «Конституційне право», «Адміністративне право», «Актуальні проблеми конституційного та адміністративного права» на кафедрі адміністративного та інформаційного права Сумського національного аграрного університету.

Акт впровадження обговорений та схвалений на засіданні Вченої ради юридичного факультету Сумського національного аграрного університету (Протокол № 6 від 15 грудня 2025 року).

Зав. кафедри адміністративного
та інформаційного права, д.ю.н.,
професор

Ірина АРІСТОВА

Декан юридичного факультету,
д.ю.н., професор, професор кафедри
адміністративного
та інформаційного права

Олег РОГОВЕНКО

ДОДАТОК Д

АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження
Жмакіна Сергія Андрійовича
на тему: «Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена в
контексті завдань сталого розвитку:
зарубіжний досвід та українські перспективи»
у практичну діяльність Адвокатського об'єднання «ЮРРАЙТ»

Адвокатське об'єднання «ЮРРАЙТ», в особі керуючого партнера Петухова Андрія Юрійовича, склало цей акт про те, що були вивчені матеріали дисертаційного дослідження Жмакіна Сергія Андрійовича на тему: «Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена в контексті завдань сталого розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи».

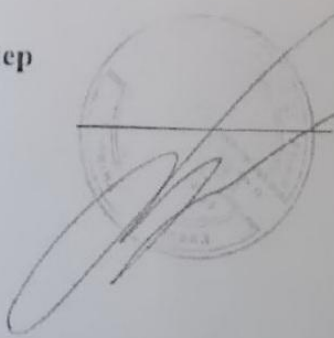
Адвокатське об'єднання дійшло висновку, що в дисертаційному дослідженні впроваджено пропозиції та рекомендації, зокрема: методичні рекомендації щодо захисту екологічних прав громадян у спорах з органами державної влади; алгоритм звернення до правозахисних інституцій (зокрема, з урахуванням моделі екологічного омбудсмена) для досудового врегулювання екологічних конфліктів; наукові висновки щодо інтерпретації стандартів сталого розвитку в юридичній практиці.

Результати дослідження використані при підготовці адвокатських запитів, позовних заяв та під час надання юридичних консультацій клієнтам у сфері екологічного права та адміністративного судочинства.

Використання наукових напрацювань дисертанта дозволило підвищити ефективність аргументації у справах щодо порушення екологічного законодавства, застосовувати зарубіжний досвід (країн ЄС) для обґрунтування захисту прав клієнтів на безпечне довкілля, оптимізувати процес взаємодії з державними органами контролю за допомогою запропонованих моделей адміністративно-правового статусу спеціалізованих правозахисних органів.

Результати дисертаційного дослідження Жмакіна Сергія Андрійовича на тему: «Адміністративно-правовий статус екологічного омбудсмена в контексті завдань сталого розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи» мають практичну спрямованість, характеризуються науковою новизною та сприяють підвищенню якості надання професійної правничої допомоги.

Керуючий партнер
АО «ЮРРАЙТ»

Андрій ПЕТУХОВ